

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MİR'ÂTÜ'L-İBER (I. CİLT)

Gül Esra ALPKAYA
18915005

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uğurlu ARSLAN

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MİR'ÂTÜ'L-İBER (I. CİLT)

Gül Esra ALPKAYA
18915005

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uğurlu ARSLAN

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Mir’âtü’l-İber (I.Cilt)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

27/07/2020

Gül Esra ALPKAYA

ÖN SÖZ

Tarih, geçmiş ve geçmişteki olayları nesnel bir bakış açısıyla aktarırken, edebiyat ise dün, bugün ve yarını betimlemenmesi ve kurgulanmasında sınırsız bir özgürlüğe sahiptir. Geçmiş ilgilendiren bir sanat eserinin değerlendirmesinde hiç şüphesiz tarihi iyi bilmekten geçmektedir. Geçmiş ile geleceği buluşturma noktasında tarih ile edebiyat oynadığı rol büyük bir önem taşımaktadır.

Türk edebiyatında XIV. yüzyıldan itibaren kültür ve siyasî tarihini aktarmak için çok sayıda manzum ve mensur tarihî kitaplar kaleme alınmıştır. Fatih dönemi, siyasi alanda meydana gelen gelişmeler umumî tarih yazıcılığı için de bir başlangıç olmuştur. Tarih yazıcılığı, yavaş yavaş kendi ilmi hususiyetini oluşturmuştur. Bu dönemde Şükrullah tarafından kaleme alınan “Behcetü't-Tevârih” adlı eser ilk umumî tarih kitabı sayılmaktadır. Osmanlı Devleti’nde Fatih döneminde başlayan umumî tarihler 19. yüzyılda daha modern metotlarla yazılmıştır. Abdurrahman Şeref, Zübdetü’l-Kıyas; Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet; Ali Râzî, Hulâsâtü’t-Tevârih; Ahmed Midhat Efendi, Tarih-i Umûmî; Ahmed Refik Büyük, Tarih-i Umûmî; Ahmet Vefik Paşa, Hikmet-i Tarih; Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Umûmî; Ali Tevfik, Fezleke-i Tarih-i Umûmî; Hasan Sırrı, Tarih-i Umûmî; İbrahim Hakkı, Tarih-i Umûmî; İsmail Safâ, Kurûn-ı Uhrâ; Mehmed Atıf, Hulâsâtü’t-Tevârih; Mehmed Murad, Tarih-i Umûmî; Mehmed Şükrü, Tarih-i Umûmî gibi eserler 19. yüzyılda yazılmış başlıca umumî tarih kitaplarıdır.

19. yüzyılda yazılmış umumî tarih kitaplarından biri de Diyârbekirli Saîd Paşa’nın Mir’âtü’l-İber adlı eseridir. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eser dokuz cilttir. İstanbul’da Karabet ve Kasbar Matbaasında basılmıştır. Eser, çeşitli kütüphanelerde ve sahalarda ayrıca Diyârbekirli Mustafa Uğurlu Arslan’ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır. Saîd Paşa, eserinin takdim yazısında eserini vatana hizmet etmek maksadıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Eser tarih, coğrafya, arkeoloji, jeoloji ilimleriyle ilgili bilgi veren bir mukaddime ile

başlamaktadır. Daha sonra kâinatın yaratılışı, peygamberler tarihi, Asya, Afrika, Avrupa kıtaları hakkında bilgi vererek bu kıtalarda hüküm sürmüş devlet ve milletlerin tarih, kültür ve medeniyetlerine ve İslam tarihine yer verilmiştir. Eserin önemli yönlerinden biri Saîd Paşa eserinde yer verdiği devlet ve milletlerin sadece siyasi olayları anlatmakla kalmamış, bu devlet ve milletlerin coğrafya, arkeoloji, sanat, kültür, medeniyet, mezhep, ilim ve gelirlerine de yer vermiştir.

Çalışmamız Saîd Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı eserinin birinci cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde 14.-19. yüzyılları arasında yazılmış tarihi kitaplar hakkında bilgi verilmiş, birinci bölümünde Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde eser, dil, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Çalışmamızın asıl kısmını ise Mir'âtü'l-İber adlı eserin birinci cildinin metin kısmı oluşturmaktadır. Çalışmamızda Mir'âtü'l-İber eserinin birinci cildinin incelenmesi ve ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Tezimize katkı sunan ve Klasik Türk edebiyatı alanını sevmemde büyük katkıları olan değerli hocam Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ'a, bu tezin konusunun seçiminden tezin ortaya çıkışına kadar geçen zamanda yardımları ile bilgi ve birikimlerini hiçbir zaman esirgemeyen, fikir ve yönlendirmeleriyle ufkumu açıp beni her zaman çalışmaya teşvik eden kıymetli Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uğurlu ARSLAN'a, her zaman yanımda olan aileme ve sevdiklerime teşekkür ederim.

Metnin okunmasında hataya düşülmemesi konusunda çok fazla gayret sarf edilmiş, ancak tespit edemediğimiz tarihi yer ve şahsiyetlerin belirlenmesinde bazı okuma hatalarımız olmuştur. Bu hatalarımızın düzeltilmesine vesile olacak her türlü değerlendirme ve tenkitten memnuniyet duyacağımızı belirtmek isterim.

Gül Esra ALPKAYA

Diyarbakır-2020

ÖZET

Önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Diyârbekir, pek çok devlet adamı, sanatkâr ve edip yetiştirmiştir. Diyârbekirli Saîd Paşa (d.1248/1832 - ö.1309-1891), Diyârbekir'in yetiştirdiği ilim adamlarından biri olup devlette çeşitli vazifelerde bulunmuş, aynı zamanda dil, belagat, tarih, mantık, matematik ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır.

Çalışmamız Diyârbekirli Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik Mir'âtü'l-İber adlı eserinin birinci cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde Klasik Türk edebiyatı alanında yazılmış tarih kitapları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde eser dil, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Mir'âtü'l-İber eserinin birinci cildinin metin kısmı yer almaktadır.

Çalışmamızda Mir'âtü'l-İber eserinin birinci cildinin incelenmesi ve ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Diyârbekirli Saîd Paşa, Umumî Tarih, Mir'âtü'l-İber, İnceleme, Metin

ABSTRACT

Diyarbakir, one of the important science and cultural centers, has trained many statesmen, artists and nurtures. Said Pasha (b.1248-1832 - d.1309-1891) of Diyarbakir was one of the scholars who trained by Diyarbakir, he had done various duties in the state, he has also written many works on language, eloquence, history, logic, mathematics.

Our study covers the first volume of nine-volume Mir'atu'l-Iber by Said Pasha of Diyarbakır. In the introduction part of our study, information about history books written in the field of Classical Turkish Literature is given. In the first part, Said Pasha's life, literary personality and his works are included. In the second part, the work is examined in terms of language, style and content. In the third part, the text of the first volume of the work of Mir'atu'l-Iber is located.

In our study, it was aimed to examine the first volume of Mir'atu'l-Iber work and to present it to the benefit of the world of knowledge

Keywords

Diyarbakir of Said Pasha, Mir'atu'l-Iber, General History, Investigatio, Text

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA’NIN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI.....	7
1.2. EDEBÎ KİŞİLİĞİ	11
1.3. ESERLERİ	14
1.3.1. Dîvân-Dîvânçe-yi Eş’âr	14
1.3.2. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi	15
1.3.3. Diyârbekir Tarîhi	15
1.3.4. Hulâsa-i Mantık	15
1.3.5. Encümen-i Şu’arâ (Mecmû’a-i Müntehabât)	16
1.3.6. Mîzânü’l-Edeb	16
1.3.7. Nuhbetü’l-Emsâl	16
1.3.8. Mir’ât-i Sıhhat	16
1.3.9. Tabsıratü’l-İnsân	17
1.3.10. İlm-i Hesâb	17
1.3.11. Mir’âtü’l-İber.....	17
1.4. METNİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM	17

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-İBER

2.1. BİRİNCİ CİLT	21
2.1.1. Kaynaklar	21
2.1.2. Dil ve Üslup.....	21
2.1.3. Muhteva.....	23
2.1.3.1. Mukaddime	24
2.1.3.2. İlm-i Târîh-i Meden	24
2.1.3.3. Coğrafyaya Mûte'allik Ma'lûmât	27
2.1.3.4. Jeolojiye Dâ'ir Ma'lûmât-ı Muhtasara	28
2.1.3.5. Arhiyoloji (Arkeoloji).....	29
2.1.3.6. Cins-i Beşerin İnkisâmı	29
2.1.3.7. Tavâ'if-i Beşeriyyenin Yeryüzünde Sûret-i İntişârı	30
2.1.3.8. Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı	30
2.1.3.9. Tevârîh-i Müsta'mele Hakkında Ma'lûmât-ı İcmâliyye.....	30
2.1.4. Birinci Bölüm	31
2.1.4.1. Hilkat-ı Âlem	31
2.1.4.2. Cân kavmi ve İblis	31
2.1.4.3. Halk-ı Âdem	31
2.1.4.4. Hübût-ı Âdem	31
2.1.4.5. Kâbil ve Hâbil	32
2.1.4.6. Vefât-ı Âdem ve Havâ	32
2.1.4.7. Şît Aleyhisselâm	32
2.1.4.8. İdrîs Aleyhisselâm	32
2.1.4.9. Nûh Aleyhisselâm.....	33
2.1.4.10. Tûfân-ı Nûh.....	33
2.1.4.11. Tebelbül-i Elsine.....	33
2.1.4.12. Hûd Aleyhisselâm.....	34
2.1.4.13. Sâlih Aleyhisselâm	34
2.1.4.14. İbrâhîm Aleyhisselâm	34
2.1.4.15. Lût Aleyhisselâm	35
2.1.4.16. İsmâil Aleyhisselâm.....	35

2.1.4.17. İshâk Aleyhisselâm	36
2.1.4.18. Ya‘kûb ve Yûsuf Aleyhisselâm	36
2.1.4.19. Hızır Aleyhisselâm	37
2.1.4.20. Eyyûb ve Zülkifl Aleyhisselâm	37
2.1.4.21. Şu‘ayb Aleyhisselâm	38
2.1.4.22. Mûsâ Aleyhisselâm.....	38
2.1.4.23. Yuşa‘ Aleyhisselâm ve Benî İsrâ’îl Hükâm Devri	39
2.1.4.24. Şemo’el Aleyhisselâm	39
2.1.4.25. Tâlût.....	40
2.1.4.26. Dâvûd Aleyhisselâm	40
2.1.4.27. Süleymân Aleyhisselâm.....	40
2.1.4.28. Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmeti	40
2.1.4.29. Benî Dâvud’dan Ayrılmış Olan Benî İsrâ’îl Hükûmeti	41
2.1.4.30. İlyâs ve Elyesa‘ Aleyhisselâm	41
2.1.4.31. Mülûk-i Benî İsrâ’îl’in Bakiye-i Ahvâli	41
2.1.4.32. Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmetinin Bakiye-i Ahvâli	41
2.1.4.33. Yûnus Aleyhisselâm	41
2.1.4.34. Zekeriyâ, Yahyâ ve İsâ Aleyhimü’s-selâm.....	42
2.1.5. İkinci Bölüm.....	43
2.1.5.1. Asya Kıtasını Tavsîfât ve Tesmiye ve Mesâha.....	43
2.1.5.2. Asya Kıtasının Hudûd ve Müştemilât.....	43
2.1.5.3. Asya-yı Kadîme	43
2.1.5.4. Mezopotamya ve Merbûtâtı Coğrafyası	43
2.1.5.5. Babil Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi).....	44
2.1.5.6. Babil Memleketi Târîhi.....	44
2.1.5.7. Babil’in Mezhep Avâ’id ve Medeniyeti	45
2.1.5.8. Asurya Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi)	45
2.1.5.9. Asur Memleket-i Kadîmesi Târîhi	46
2.1.5.10. Asur Devlet-i Ahîresi.....	47
2.1.5.11. Asurîlerin Mezhep ve Avâ’id ve Medeniyet-i Sâ’ireleri	48
2.1.5.12. Fûrs Kıt‘ası ve Coğrafyası	48
2.1.5.13. Pîşdâdiyân Devleti	49

2.1.5.14. Med (Keyâniyân) Devleti	49
2.1.5.15. Eşkâniyân Devleti	50
2.1.5.16. Sâsâniyân Devleti	51
2.1.5.17. Fûrslerin Avâ'id ve Mezhep ve Medeniyeti	53
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	55
METİN	55
SONUÇ	241
KAYNAKÇA	243

KISALTMALAR

<i>Bk.</i>	bakınız
<i>Hz.</i>	Hazret
<i>Hzl.</i>	hazırlayan
<i>s.</i>	sayfa
<i>S.</i>	sayı
<i>C.</i>	cilt
<i>vb.</i>	ve benzeri

GİRİŞ

Tarih, geçmişteki olaylara dair bilgilerin ortaya çıkarılması, toplanması, bir araya getirilmesi ve sunulması ilmidir. Edebiyat ise duygu, düşünce ve hayallerin dil vasıtasıyla yazılı ve sözlü olarak ifade edilmesidir. Edebiyat ve tarihin iç içe olması sebebiyle birden fazla ortak noktası bulunmaktadır. İki ilminde ilgilendiği ana değer ve kavram insan ve insanın hayatıdır. Tarih, geçmiş ve geçmişteki olayları nesnel bir bakış açısıyla aktarırken, edebiyat ise dünü, bugünü ve yarını betimlemenmesi ve kurgulanmasında sınırsız bir özgürlüğe sahiptir.

Türk edebiyatında XIV. yüzyıldan itibaren kültür ve siyasî tarihini aktarmak için çok sayıda manzum ve mensur tarihî kitaplar kaleme alınmıştır. Gazavâtname, fetihnâme türünde başlayan tarih yazıcılığı daha sonra vekâyiname, biyografi, seyahatname, sefâretname türünde eserlerle devam etmiştir. 19. yüzyıl ile birlikte de daha modern tarihler yazılmıştır.

13. ve 14. yüzyılda yazılmış olan tarihî eserler daha çok Arapça ve Farsçadır. Bu eserlerde, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi anlatılmıştır.

Aksarâyî'nin Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr veya Tezkire-i Aksarâyî adlı eseri, İbn-i Bîbî'nin el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye adlı eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihi için en önemli kaynaktır. 1323 (H. 723) yılında tamamlanan eser, İlhanlıların Anadolu valisi Emir Çoban Noyan'ın oğlu Emir Timurtaş Noyan'a ithaf edilmiştir. Müellifin dört bölüm halinde düzenlediği ve Farsça olarak kaleme aldığı eserinin birinci kısmı rûmî, hicrî, Yezdicerd ve Celâlî takvimlerinden, ikinci kısmı ise Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî halifelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü kısım Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan, Türkiye Selçuklularından II. Gıyaseddin Keyhüsrev' e kadar olan olayları kapsamaktadır. Dördüncü kısım yaklaşık yetmiş beş yıllık olayları, bu olayların kahramanı Sultanlar, Halkanlar, Emirler, Vezirler ve diğer devlet ricalinin

özellikleri yanında Anadolu’da bizzat müellifin müşahedelerine dayanan XIII. asrın yarısından XIV. asrın birinci yarısına kadar meydana gelen olayları içine almaktadır¹.

Osmanlı tarihçiliğinin önemli kolu olan “Tevârih-i Âli Osmân’ların ilk mensur örneğini yazan Âşıkpaşazâde’dir². Eserde ilk önce Osmanlı’nın şeceresi verilir. Osmanlı sülalesinin şeceresi verildikten sonra bunların Anadolu’ya gelmeden önceki maceraları, Anadolu’ya gelişleri, kaç bölük oldukları, hangilerinin Anadolu’da kaldığı ve kalanların Türk tarihinde oynadıkları roller, Süleyman Şah’tan II. Beyazıt’a gelinceye kadar bütün ayrıntılarıyla ele alınmıştır³. Hayatının sonlarına doğru yazmaya başladığı tarihinin Yıldırım Bayezid devrine kadar gelen kısmını Yahşi Fakih’in menâkıbnâmesinden, bu padişahın 1391’de Macarlar’la yaptığı savaşı Kara Timurtaş’ın oğlu Umur Bey’den, 1402’deki Ankara Savaşı’nı bu savaşta solak olarak bulunan birinden nakletmiş, II. Murâd ve Fâtih dönemlerini ise bizzat kendi gözlemlerine dayanarak kaleme almıştır⁴. Eserin yurt dışı ve yurt içi olmak üzere on üç nüshası bulunmaktadır⁵.

İstanbul’un fethini müteakip tarih yazıcılığında canlanma olmuş; ilk standart dünya ve Osmanlı tarihi yazma denemeleri bu dönemde yapılmıştır. Hilkatten başlayan umumî tarihlerin ilki Şükrullah’ın Behcetü’t-tevârih’idir⁶. 1456’da başlanılan eser 1459’da tamamlanmış ve Fatih devri sadrazamı Mahmut Paşa’ya ithaf edilmiştir. Eser on üç bölümden oluşmaktadır. İlk sekiz bölümde kâinatın ve Hz. Âdem’in yaratılışından, Çin, Türk, Rum, Hint, Habeş gibi kavimlerden, Hz. Peygamber’in nesebi, doğumu, hayatı, aşere-i mübeşşere, sahâbîler, mezhep

¹ İsmail Aka, “Aksarayî”, İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 1989, C.1, s.293;

² Ahmet Atilla Şentürk, Ahmet Kartal, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s.246.

³ Yüksel Yıldırım, “Bir Devletin Kuruluşu Üzerine Anlatı: Âşıkpaşazâde Tarihi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.9, s.324

⁴ Abdülkadir Özcan, “Âşıkpaşazâde”, İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 1991, C.4, s.5.

⁵ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Kemal Yavuz- Yekta Saraç, **Aşık Paşazâde Osmanhoğulları’nın Tarihi**, Koç Kültür Sanat, İstanbul 2003, s.42-47; Ayşenur Kala, **Tevarih-i Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi**, Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s.21-25.

⁶ Abdülkadir Özcan, “Fatih Devri Tarih Yazarcılığı ve Literatürü”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.14, s. 55-56.

imamları, tanınmış âlimler ve şeyhlerden bahsedilir.⁷ Daha sonra bazı Yunan filozofları ile bazı din büyüklerinden söz etmiş, ardından İran şahları, gayrı müslim hükümdarlar, Emevi, Abbasi ve Alevi hanedanlar ile Selçuklular hakkında bilgiler vermiştir. Eserin on üçüncü bölümü Osmanlılar'a ayrılmıştır⁸.

Dönemin önemli umumî tarih kitabı da Mehmet Çelebi'nin Siyer-i Enbiyâ-i İzâm ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirâm ve Menâkıb- Âl-i Osmân adlı eseridir. Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümü Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen bir peygamberler tarihi niteliğinde olup peygamber kıssalarına yer verilmiştir. İkinci bölümde Asr-ı saâdet, Hulefâ-yi Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Fatimiler, Eyyubiler ve Memlükler ve Çerkez Devleti'nin halife ve hükümdarlarının doğum ve saltanatları hakkında bilgiler ile dönemlerin ilim adamlarından da bahsedilmektedir⁹. Eserin en hacimli olan üçüncü bölümü Osmanlılara ihtiva edilmiştir. Bu bölümün büyük kısmı müellifin yaşadığı dönem olan Kanuni dönemi olaylarını kapsamaktadır. Târîh-i Nişancı'nın dördüncü bölümü olarak kabul edilen son kısmında müellif, "Tevârîh-i Şâhân-ı Pîşîn ve Mülûk-i Âdile-i Mütেকaddimîn" başlığı altında el-Bidâye ve'n-Nihâye'den naklen kayser, kistrâ, firavun, Batlamyus, Kostantin, Keykubad, Nemrud, hakan, kağan gibi sultanların elkâbı hakkında bilgiler verdikten sonra Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler, Sâsânîler, Batlamyuslar, Yunanlılar ve Roma imparatorlarından söz eder¹⁰. Eser birçok eserde kaynak olarak kullanılmış ve günümüze birçok nüshası ulaşmıştır¹¹.

16.yüzyılda yazılmış olan Kühû'l-ahbâr, kâinatın yaratılışıyla başlayan umumî bir tarih kitabı olmanın yanında bir biyografi kitabıdır. Gelibolulu Mustafa Âli tarafında telif edilen eser rûkûn adı verilen dört bölümden oluşmaktadır. Birinci rûkûnde kâinatın yaratılışından, hayvanlar, dağlar, denizler, iklimlerden, ikinci

⁷ Ayla Demiroğlu, "Behçetü't-Tevarih", İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 1992, C.5, s.349

⁸ Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazarcılığı ve Literatürü", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.14, s.55.

⁹ Rukiye Özdemir, "Razamân-zâde'nin Târîh-i Nişancı Pâşâ İsimli Eserinin Umumi Tarihlerle Tesirleri", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, S.38, s.564.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Ramazân-zâde", İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 2003, C.28, s.450.

¹¹ Bk. Mehmet Yastı, "Nişancı Mehmet Paşa'nın Tevârîh-i Âl-i Osmân Adlı Eserinin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde Bulunan Nüshası Üzerine", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.25, s.137-149.

rükünde Hz. Âdem'den başlayarak peygamberler, Emeviler, Abbasiler, Arab emirleri, bilginleri, şeyhlerden; üçüncü rükünde Türk ve Tatar kavimleri ile hakanlarından; hacim itibariyle diğer üç rükünden daha geniş olan dördüncü rükünde ise başlangıcından Safer 1005'e (Ekim 1596) kadar ki Osmanlı tarihi ile devlet adamları, âlim ve şairlerinin biyografilerini¹² içine alır¹³.

17. yüzyılda itibaren vekâyinâme tarzında özel tarihlerin ve monografilerin telifinde büyük artış olmuştur. İlk resmi Osmanlı vakanüvisi olan Naîmâ, Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbârî'l-hâfıkayn¹⁴ adlı eseriyle Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olmuştur. Mustafa Naîmâ Efendi, tarihini Şarihülmenâr lakabı ile tanınan müderris ve Kadı Mehmet Efendi'nin oğlu müderris Ahmet Efendi'nin kaleme aldığı tarihi eserini esas tutup, birçok yerlerini birebir aynı nakletmiştir.¹⁵ Kitap uzun bir giriş ve kronolojik düzenlenmiş metinden oluşmakla birlikte renkli tasvirleri, romanvari anlatımı, nükteli, imalı ifadeleri, olayların iç yüzünü anlatmada gösterdiği titizlikle büyük ilgi çekmiş ve başka bir tarihçiye kısmet olmayan bir şöhret kazanmıştır¹⁶. Naîmâ, eserin içeriğinde olayları kronolojik bir sıra içerisinde verip, 1574 ile 1660 yılları arasındaki yaklaşık 86 yıllık olayları kapsamaktadır.

Dönemin önemli eserlerinden biri Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi tarafından kaleme alınan Ravzatü'l-ebrâr adlı umumî tarih kitabıdır. Eser dört bölümden oluşur. Birinci bölümde “Mir'âtü's-Safâ” isimli eserinde isimleri geçen peygamberlerin kıssa ve vakaları ve bazı Peygamber oğullarından; ikinci bölümde Hz. Peygamberi ve gazvelerinden; üçüncü bölümde dört halife, İslam hükümdarları ve İslam öncesi hükümdarlardan; dördüncü bölümde ise Osmanlının kuruluşundan IV. Mehmet'in cülûsuna Osmanlı tarihinden bahsetmektedir. Sultan Osman'dan başlayarak padişahların tahta çıkışlarına göre her padişah dönemi bir bölüm olmak üzere kısımlara ayrılmıştır ve her kısmın sonunda padişahın doğumu, cülûsu, saltanat

¹² Tezkire bölümü için bk. Mustafa İsen, **Şair Tezkileri**, Grafiker Yayınları, Ankara 2011, s.69-76.

¹³ Bekir Kütükoğlu, “Âlî Mustafa Efendi”, İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 1989, C.2, s.415, Mustafa İsen, Bir Biyografi Ustası Olarak Gelibolulu Mustafa Âlî, Gelibolulu Mustafa Ali Çalıştayı Bildirileri, **Türk Dil Kurumu**, Ankara 2014, s.17.

¹⁴ Naîmâ Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar ve nüshalar için bk. Hava Nur Takva, **Naîmâ'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Siyasi Yapısı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya 2017, s.3-7.

¹⁵ Yakup Şahiner, Mustafa Naîmâ Efendinin Hayatı, Tarihçiliği ve Eseri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme, **Anasay**, S.1 s.93.

¹⁶ Mehmet İpşirli, “Naîmâ”, İslam Ansiklopedisi, **Türkiye Diyanet Vakfı**, İstanbul 2006, C.32, s.316.

müddeti, kaç yıl yaşadığı ve ölüm tarihleri, çocuklarının isim ve doğum ile ölüm tarihleri, veziriazamların isimleri vefat veya azl tarihleri ve şeyhülislâmların isimleri kaydedilmiştir¹⁷.

Naîmâ'nın devamı niteliğinde 1660 ile 1721 yıllarına kadar olan zaman için esas kaynak teşkil edilen, Râşid Mehmet Paşa'nın telif ettiği Târîh-i Râşid 1660-1721 tarihleri arasında geçen olayları kapsamaktadır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Râşid, atandığı tarihten önceki tarihi yazmak için Naîmâ'nın müsvettelerinden, Silahdar Mehmed Ağa'nın Zeyl-i Fezleke ve Nusretnâme'sinden, Kara Mehmed Paşa'nın Viyana Sefâretnâme'sinden; atandığı tarihten sonraki tarihleri de resmi belgeler, gördükleri, duyduklarından faydalanarak kaleme almıştır¹⁸.

19. yüzyılda tarih yazıcılığında bir yandan klasik edebiyat geleneğine bağlı eserler verilmeye devam edilmiş, diğer yandan da yeni türde eserler yazılmıştır.

19. yüzyılda tarih yazıcılığı geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri şüphesiz Ahmet Cevdet Paşa'dır. Tarih-i Cevdet Ahmet Cevdet Paşa'nın 1774-1826 senesi arasındaki Osmanlı tarihine dair olayları kaleme aldığı on iki ciltlik tarih kitabıdır. Eser yalnız Osmanlı tarihiyle sınırlı kalmamıştır. Feodal dönemden başlamak üzere 19. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve teknik gelişmeleri incelenmiş, ABD'nin bağımsızlığını kazanması, Fransız İhtilali ve ihtilalden sonraki gelişmelere oldukça geniş yer verilmiştir.¹⁹ Eser olayları ele alınış biçimi, Batı kaynaklarının kullanılması ve daha ilmi bir metotla yazılmış olması bakımından benzerlerinden ayrılmıştır.

19. yüzyılda yazılmış umumî tarih kitaplarından biri de Diyârbekirli Saîd Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı dokuz ciltlik eseridir. Eser çeşitli kütüphanelerde ve sahaflarda ayrıca Diyârbekirli Mustafa Uğurlu Arslan'ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eserin birinci

¹⁷ İbrahim Özgül, "Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Tarihçiliği ile Devlet Adamlarına ve Olaylara Bakışı", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.22, s.99.

¹⁸ Halit Biltekin, "Vak'a-nüvis Mehmed Râşid Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.3, s.166.

¹⁹ Edip Uzundal, "19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa", **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.2, s.119.

cildinde 74 sayfalık mukaddimeden sonra yaradılıştan başlayıp Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya kadar yirmi sekiz peygamberin hayatı, Asya kıtası, Mezopotamya coğrafyası, Babil, Asur, Eşkâniyân, Keyâniyân, Pişdâdiyân, Sâsâniyân devletleri ve bu devletlerin avâid, mezhep ve medeniyetlerine yer verilmiştir. İkinci ciltte Hint, Çin, Suriye, Fenike, Selefkiye, Tataristan ve Türkistan, Aryana ve Ariler, Erşekyan, Hayekâniye, Küçük Asya coğrafyası, Arap yarımadası anlatılmıştır. Üçüncü ciltte Afrika ve Avrupa kıtalarına yer verilmiştir. Dördüncü ciltte Bizans, İspanya, Almanya, Galya, Fransa, Danimarka, İskoçya, İrlanda, Britanya tarihi ve felsefe tarihi anlatılmıştır. Beşinci ciltte, peygamberimizin hayatı ve Hz. Ebubekir'in halifeliği dönemine yer verilmiştir. Altıncı ciltte, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfeti anlatılmıştır. Yedinci ciltte Emeviler ve Abbasiler devleti ve halifeleri, Irak, Basra, Kufe, Hille tarihi anlatılmıştır. Sekizinci bölümde Cizre, Diyarbakır, Urfa, Musul, Horasan, Huzistan, Luristan, Irak, Isfahan tarihi ve coğrafyası anlatılmıştır. Dokuzuncu ciltte Taberistan, Mazenderan, Kirman, Azerbaycan, Afganistan, Gazne, Sicistan, Harezmi, Türkistan tarihi anlatılmıştır.

Çalışmamız Mir'ât'ül-İber adlı eserin birinci cildini kapsamaktadır. Eserin içerisinde çok sayıda tarihî şahıs ve yer adlarına yer verilmiş, bu adlardan tarihî kaynaklarda da rastlayamadığımız şahıs ve yer adlarını metnin imla kuralları göz önünde bulundurarak okumaya gayret edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN HAYATI, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Saîd Paşa, Diyarbakır'ın kıymetli ailelerinden İbrâhîm Cehdî Efendi'nin torunu ve Süleymân Nazîf Efendi'nin²⁰ oğludur. “*Hânedân-ı memleketten sâbıkı't-terceme İbrâhîm Cehdî Efendi'nin hafîdi ve âti'terceme Süleymân Nazîf Efendi'nin mahdum-ı ma'âlî-rüsumudur.*”²¹ 1832/1248 de Diyarbakır'de doğmuş, bir yaşındayken babası vefat etmiş, yetim olarak büyümüştür.²² Seyyid Nesîmî, İsmail Fâmî, Mehmed Emîrî, Hâmî, İbrahim Cehdî, Süleyman Nazîf Efendi gibi birkaç nesil şair ve sanatkâr yetiştirmiş bir aileye mensup olan Saîd Paşa, Servet-i Fünûn dönemi ünlü şair ve yazarlarından Süleyman Nazîf ve şair Faik Alî Ozansoy'un da babasıdır.²³

Medrese tahsilinden sonra, 1848'de Diyarbakır Tahrîrât Kalemi'nde kâtipliğe başlamış, derece derece yükselerek 1857'de hâcegânlık rütbesini almıştır. 1861'de vilâyet tahrîrât kalemi başkâtibi, 1862'de mektupçu muavini, 1868'de vilâyet mektupçusu olmuştur. 1871'de mîrimîrânlık rütbesiyle Elazığ, 1874'de Maraş mutasarrıflığına getirilmiştir.²⁴

Mahmud Nedim Paşa Diyarbakır Valisi Müşir İsmail Paşa'ya karşı düşmanlık beslediğinden onun yetiştirmesi olan (Saîd Paşa)'ya da hayatı boyunca düşmanlıktan geri kalmamıştır. (Saîd Paşa), Mahmud Nedim Paşa'nın kendi hakkında beslediği

²⁰ Süleymân Nazîf Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Ankara 1996, C.1, s.283-286.

²¹ Ali Emiri Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**, (Haz. Galip –Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003, s.29.

²² İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3, s.1581.

²³ Mustafa Uğurlu Arslan, “Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nda Said Paşa ve Süleyman Nazîf'in İzleri”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.9.

²⁴ Turgut Koçoğlu, “Said Paşa'nın “Tahmîd'i Üzerine Düşünceler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.43.

duyguları bilmekte ve bu yüzden de onu hicvetmekten sakınmamaktaydı.²⁵ Saîd Paşa'nın Midhat Paşa'ya yazmış olduğu tebrik mektubunda yer alan kıtada Midhat Paşa övülürken, Mahmud Nedim Paşa Ehremen'e benzetmektedir:

“Bârekallâh, ey şehinşâhın vezîr-i a‘zamı
Sânekallâh ey cihânın muktedâ-yı ekremi
Zât-i pâkindir Süleymân-ı zamânın Âsaf’ı
Şükri lillâh Ehremen destinden aldın hâtemi”²⁶

Saîd Paşa, Maraş'ta bulunduğu sırada ikliminin kendisine uygun olmadığını belirten bir doktor raporuyla Musul mutasarrıflığına tayinini istediye de Babîâlîce bu istek kabul olunduğu sırada hasımını Mahmûd Nedîm Paşa sadrazam olur ve onu görevden azleder. Diyarbakır'a döner. *“Maraş'ın ab ü havası ve lâsiyyema şiddeti bürüdeti ile imtizac edemediğinden bir tabib raporu abzü takdim etmiş ve terfî rütbe ve sınıf ile Musul mutasarrıflığına tayini Babialice takarrür eylemişti. Arza gideceği sırada Mahmud Nedim Paşa sadrazam olur ve derhal Haleb valisine "Maraş mutasarrıfı Saîd Paşanın arızai vücudiyesi hasebiyle vuku bulan istifası bilkabil yerine Münib Paşa tayin edilmiştir. Mealinde bir telgrafnime çeker. Netice, pederimin 1180 kuruşluk bir maaşdan mahrumiyetle bimaş ve nevmid Diyarıbekir'e avdeti oldu".*²⁷

Bu olaydan üç ay sonra 6500 kuruş maaşla Mardin mutasarrıflığına ve daha sonra Muş mutasarrıflığına tayin olundu. 1878 de istifa edip Diyarbakır döndü. Bu istifasından sonra Dersim ıslahatına memur olan Ali Şefik Bey'in ve bir ay sonra Cizre ıslahına memur Müşir İzzet Paşanın muavinliğine tayin olundu. Bu memuriyet,

²⁵ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.27.

²⁶ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Işıltı Matbaası, İstanbul 1960, C.2, s.66.

²⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3, s.1582.

dört ay sonra son bulduğundan Siirt sonra 1879 da ikinci defa Mardin mutasarrıflığına tayin olundu²⁸.

Diyarbakır Valisi İzzet Paşa'nın görevindeki başarısında dolayı Rumeli Beylerbeyi görevine Saîd Paşa'nın getirilmesini teklif eder, bu tekliften Mahmut Nedim Paşa'nın haberdar olmasını üzerine Saîd Paşa'nın Diyarbakır'ın nüfûzlu ailelerinden ve Midhat Paşa'nın yetiştirmelerinden biri olduğunu ileri sürerek Rumeli'ye sürgün edilmesini teklif etmiş. Fakat Müşîr Kâmil Paşa bunu önlemiştir. *“Vali ‘İzzet Paşa, Mutasarrıf Sa‘îd Paşa’nın -herhalde vazifesinde gayrete getirmek amaçlı olarak- Rumeli Beylerbeyi pâyesiyile taltîfini teklîf eder, bu teklîf Midhat Paşa’nın muhakeme edildiği bir zamanda Mahmûd Nedîm Paşa’ya intikâl eder. Mahmûd Nedîm Paşa mahkemenin devamını fırsat bilerek derhal saraya müracaatla Mardin Mutasarrıfı Sa‘îd Paşa’nın nüfûz sahibi bir Diyarbakırlı ve Midhat Paşa’nın yetiştirmelerinden biri olduğunu beyan ederek bu durumun mahkemelere tesir ve dolayısıyla bölgedeki aşiretleri ifsad etme ihtimalini doğuracağını hatırlatarak, Sa‘îd Paşa’nın Rumeli’nde mukîm olarak oralardan uzaklaştırmasının arz eder. Fakat Müşîr Kâmil Paşa’nın kefâleti ile îrâd-i seniyye te’hîr edilir.”*²⁹

Saîd Paşa, elli yaşında emekliliğini isteyeceği sırada Abdurrahman Paşa Başvekil olmuş, emekliliği ertelenmiştir. Hakkari Valiliğine tayin ettirilmiş ise de Mahmud Nedim Paşa'nın hayli uğraşlarıyla başka biri tayin edilmiştir. Bu olaydan birkaç sonra kendi isteğiyle emekli olmuştur. 30 senelik memuriyet hayatında azledildiği süre toplansa bir seneyi doldurmazken ve israftan nefret etmesine rağmen emekli olduğu gün 800 liraya aşan senetli, faizli borcu vardı. *“Pederim tam elli yaşında iken tekaüdüni istida etdi. Arza gideceği sırada Abdurrahman Paşa, Başvekil olmuştu. Pederim çektiği telgrafname ile cevap vererek tebrikini teşekkürle beraber tekaüdünün muamelesini tehir ettiğini bildirdi. Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa ile hayli uğraştıktan sonra Hakkari valiliğine tayinini arzetmişken o sırada infisali vaki olmuş ve yerine Saîd Paşa, diğerini tayin ettirmiştir. Birkaç ay sonra (1882 de) ihtiyari tekaüt etdi. Otuz senelik devri istihdamında mazul kaldığı*

²⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3, s.1582.

²⁹ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Işıltı Matbaası, İstanbul 1960, C.2, s.67.

*müddet cemedilse bir seneyi doldurmazken ve esasen sefahat ve israftan müteneffir iken hayatı memuriyete veda ettiği gün sekiz yüz liraya mütecaviz senedli, faizli borcu vardı.”*³⁰

1981’de ikinci defa Muş Mutasarrıflığına ihtiyacı olduğu için kabul etti. Bu vazifeyi ifa ettiği sırada kendisine ikinci Mecidî nişanı verildi. Muş’ta 19 ay kaldıktan sonra hastalanınca isteği üzerine üçüncü defa Mardin Mutasarrıflığına atandı. Fakat hastalığı tedavi kabul etmez bir hal almıştı. İleri derecede şeker hastalığı ve akciğer iltihâbından muzdaripti. Nitekim Mardin’de üç ay hizmet ettikten sonra 28 Rebi‘ülâhir 1309 / 18 Kasım 1891’de vefat etti.³¹

Süleyman Nazif babasının vefatında da yalnız 14 lirası olduğu için atını ve bazı eşyasını satarak cenazesinin kaldırıldığını ifade eder. “....Yalnız on dört lirası vardı. Rükûbuna mahsus ester ile bazı eşyasını satarak cenazesini bunların esmaniyle kaldırdık ve aileye maaş-ı kanunî tahsis edilinceye kadar borç harc geçindik”³²

Mardin'deki mezarının kitabesinde Süleyman Nazîf'in şu kıt'ası yer almaktadır:

Açdı dâğ-ı ebedî sîneye hicrân-ı peder

Ağladır derd-i firakı beni tâ kabre kadar

İstemezdim ki kazılsın gurbet elde kabrin

Neyleyim böyle imiş hükm-i kazâ emr-i kader³³

³⁰ Şevket Beysanoğlu, **Diyanbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Işıltı Matbaası, İstanbul 1960, C.2, s.67-68.

³¹ Bilal Şanlı, **Osmanlı Dönemi, Diyanbakırlı Dîvân Şairleri**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyanbakır 2013, s.302.

³² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002 s.1583.

³³ Kenan Erdoğan, “Klasik Mi'racyyelerden Farklı Bir Mi'racyye: Said Paşa ve Mi'racyyesi”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.166.

1.2. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Saîd Paşa, idari görevlerinde dürüst ve başarılı bir devlet adamı olmanın yanında inşâ ve kitâbette³⁴ tarih, mantık, matematik, edebiyat, coğrafya gibi birçok alanda bilgi sahibi olan faziletli bir kişidir.

Diyarbakır'ın bilgili âlimlerinden İslami eğitim almış ve öğrenciler yetiştirmiş, Mardin'de görev yaparken Ahmet Hilmi Efendi'den matematik dersi almış, Diyarbakır'da bir papazdan Fransızca eğitimi alarak Fransızcadan Türkçeye çeviri yapacak kadar bu dili geliştirmiştir. *“Medaris-i İslâmiyedeki ulûm-ı mürettebeyi Diyarbakir'in en muktedir ulemasından tederrüs ederek icazet almış ve vermiş idi. İlk defa Mardin mutasarrıfı bulunduğu zaman oradaki Kasımpadişah medresesi müderrisi Ahmed Hilmi Efendiye ulûm-ı riyâziye talim etmiştir. 1283 de Diyarbakir'de bir papazdan Fransızca taallümüne başlayarak bu lisan ile yazılmış asardan meal istihrac edebilecek derecede mümarese ve vûkuf hasıl etmiştir”*³⁵.

Faik Reşâd Eslâf'ta Saîd Paşa'nın ömrünü asla boş geçirmeyip memuriyet vazifesinden geriye kalan zamanlarını daha çok tarih ve edebiyata dair yazılmış eserleri tetkik edip bazen tercüme ve telif eserler yazarak zaman geçirdiğini, önemli faziletlerinden biri de öğrenmenin zamanı ve mekânı olmadığına kanaat getirip yaşının ve durumunun müsadessizliğine bakmayarak yeni ilimlerden de üretmeye çalışması olduğunu ve bu çalışmalarında dolayı kendisine döneminin İbn-i Sinâ'sı denilmesini hak ettiğini ifade etmektedir: *“Bu zât-ı fâzıl müddet-i 'ömrini asla boş geçirmeyerek vezâ'if-i mu'ayyene-i me'mûriyyetini ifâ etdikden sonra kalan zamânlarını en çok târîh ve edebiyata müte'allık mü'ellifât-ı kabûle tetebbu' ve mütâla'asıyla ba'zen te'lif ü terceme ile imrar ederdi. Cümle-i fezâ'ilinden biri de meslek-i kudemadan perverde bir zât olduğu halde fikri pek müteyakkız ve bir insân için mu'ayyen devr-i tahsil ve ta'allüm olmadığına kâni' bulunduğundan sinn ü hâlinin müsâ'adesizliğine bakmayarak fûnûn-ı cedideden dahı istihsâl-i ma'lûmata çalışması idi... Hâsılı merhum zamânımızın İbn-i Sinâ'sı itlâkına şâyân bir merd-i*

³⁴ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, C.3, s.1458.

³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002 s.1584.

fâzıl olarak salâh u istikâmet gibi meziyyât ile de tahlise-i zât u sıfât etmiş bir nâdire-i devrân olmasıyla gaybûbet-i edebiyesi hakikaten zâyi'ât-ı 'azimedendir”³⁶

Faik Reşâd “Eslâf” adlı eserinde Saîd Paşa’nın şiirleri hakkında şu beyanda bulunur: Saîd Paşa, şiiri orta derecede fakat hakimânedir. Kendisi şiirle az meşgul olup bu nedenle nesri nazmından daha güçlü ve kendisine şair denilmekten ziyâde münşi denilmek daha uygundur. “Sa’id Paşa’nın şi’ri mütevassıt derecede, fakat hakimânedir. Kendisi şi’r ile pek az iştigal ederdi. Bu cihetle nesri nazmında akvâ ve bina’ en ‘aleyh kendisine “şâ’ir” dinilmekten ziyâde (münşi) dinilmek daha becâdır.”³⁷

Hakîmâne şiirlerinden “Müstakim ol Hazreti Allah utandırma seni” nakaratlı güzel manzûmesi mükemmel ahlak dersidir³⁸.

Mizânü’l-Edep eserinde neden nesirle daha çok meşgul olduğunu şöyle ifade eder: “Nesr ile nazmın şerâfetce yek-dîgere rüchânı bahsinde beyne’lbülegâ ihtilâf cereyân itmiş ve rüchan nesrde olduğu teslîm olunmuştur. Zîrâ ma’lûmdur ki her asrda pek çok şâ’ir gelmiş, lâkin her asrda az münşî zuhur etmiştir. Devlet-i Aliyye’nin bidâyet-i teşekkülünden bugüne kadar a’sâr-ı sâbıkayı birer birer nazar-ı teftîşe aldığımız hâlde her asrda nice şâ’ir görebilirüz. Şimdiye kadar kesb-i iştihâr iden münşîler ise ma’dûddur. Menâfi’-i umûmiyye cihetine gelince eş’âr inşâyâ nisbet bile kabûl itmez.”³⁹

Saîd Paşa, *Mizânü’l-Edep* eserinin Eş’âra Dâ’ir Mülâhazât bölümünde divan şiiri ve şairi hakkındaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: Dilimizce şiir söyleyen eski ediplerin İran şairlerine taklit ile şiir yolunu açtıkları malumdur. Bu sebeple şairlerimiz genellikle bu yolu tuttuklarından şiirde dilimize mahsus bir yol açılmamıştır. Özellikle şairlerimizin methiyelerinde gerçeğe aykırı tabirler ve kabul edilemeyecek mübalağalar, gazellerin pek çok müstehcen benzetmelerin icra etmeyi

³⁶ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Faik Reşad, **Eslâf**, Haz. Emrah Aydemir-Fatih Özer, 2019, [https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0\(08.05.2020\)](https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0(08.05.2020)).

³⁷ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Faik Reşad, **Eslâf**, Haz. Emrah Aydemir-Fatih Özer, 2019, [https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0\(08.05.2020\)](https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0(08.05.2020)).

³⁸ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmânî Müellifleri**, Meral Yayınları, İstanbul 1972, C.2, s.362

³⁹ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mizânü’l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.380.

gerekli görmekle şiir edebiyatımızda çok sevilmecek bir durumda kalmıştır. *“Lisânımızca şi’r söyleyen kudemâ-yı üdebâ İrân şu‘arâsına taklîd ile nazm yolunu açmış olduğu ma‘lûmdur. Şu‘arâımız ‘umûmen o yolu tutup gitmiş olduğundan şi’rde lisânımıza mahsûs bir yol açılmamıştır. Binâ‘en ‘aleyh şu‘arâımız medihâlarca hakîkate mugayîr ta‘bîrât-ı mebbezele ve mübâlagât-ı merdûde ve gazeliyyâtca pek çok teşbîhât-ı müstehecene isti‘mâlini istilzâm etmekle edebiyât-ı şi‘riyyemizin ekseri sevilmecek bir sûrette kalmıştır.”*⁴⁰

Saîd Paşa’ya göre; münşî, hatîb ve şâirin seçtiği manaya yakışan sözlerin tasarrufu, birbirine benzer incinin bir ipliğe dizilmesi gibidir. *“Kelâmda sanâyi’-i lafziyye ihtiyâr idenlere göre elfâz-ı müfferrede ipliğe dizilmiş ve bir birine karışmış olan muhtelifü’l-eşkâl incü gibidir. İncüyi ipliğe dizenler birbirine uygun olanları ayırub tanzîm iderler. İncünün ‘ıkd manzûmunda küpe gerdanlık kol bağı gibi çok şey yapılabilir. Bunların her birisine mahsûs bir hey’et vardır ki diğerine yakışmaz. Münşî hatîb ve şâirin intihâb edecekleri ma‘ânâyâ yakışacak elfâzın tasarrufu da böyledir.”*⁴¹

Saîd Paşa’nın vefâtından yirmi gün evvel yazmış olduğu gazel:

Kendim yanarım aşk ile gayre zararım yok

Ser-tâ-be-kadem âteşim ammâ şererim yok

Yâri ararım devrederek hâne-be-hâne

Yâr ise benim hâneme gelmiş haberim yok

Bir sır-ı hafî rûhumu almış yed-i zabta

Zâhirdeki ârayış-i hüsne nazarım yok

⁴⁰ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.125.

⁴¹ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.466-467.

Etmez bu şu‘ûnun bana tesîr-i gumûmu

Mir’ât-ı tecellî-i Hudâ’yım kederim yok

Baş eğmemişim kimseye dünyâ için aslâ

Dünyâda Sâid anın için derd-i serim yok ⁴²

1.3. ESERLERİ

Saîd Paşa’nın Dîvân-Dîvânçe-yi Eş’âr, Kasîde-yi Nûniyye Tercümesi, Diyârbekir Târîhi, Encümen-i Şu‘arâ (Mecmû’a-i Muntehabât), Hülâsa-i Mantık, İlm-i Hesâb, Mir’ât-i Sıhhat, Nuhbetü’l-Emsâl, Tabsiratü’l-İnsân, Mîzânu’l-Edeb, Mir’âtü’l-İber (Mufasssal Tarih-i Umumî) adlı eserleri bulunmaktadır.

1.3.1. Dîvân-Dîvânçe-yi Eş’âr⁴³

Saîd Paşa’nın divançesi, şair hayattayken 1288/1871 tarihinde Diyârbekir Vîlâyet Matbaası’nda yayımlanmış. 56 varaklık müretteb olmayan matbû bir dîvândır. Bu matbû dîvândan yaklaşık on yıl sonra kendi el yazısıyla kaleme aldığı dîvânı 27 varaktır. Saîd Paşa, ilk basıldığında matbû dîvânını hacminden dolayı “Dîvânçe-yi Eş’âr” diye adlandırmıştır. Fakat bu dîvânçeden sonra şâir gazel, muhammes, müseddes, mu‘aşşer, tercî‘-i bend gibi şiirler yazarak eserin hacmini artırmıştır. Eser, el yazma nüshaları da karşılaştırılarak Kenan Erdoğan tarafından Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı adıyla bastırılmıştır. Divanda 193 manzume bulunmaktadır. Saîd Paşa Divanı’ndaki 193 manzumenin nazım şekilleri ve şiir sayısı şöyledir: Kaside (7), Terkîb-bend (1), Muaşşer (1), Müseddes (5), Muhammes (7), Gazel (86), Târîh (10), Kıt‘a (İkisi sâfî Türkçe 41), Nazm (13) ve Müfred (22)⁴⁴.

⁴² Kenan Erdoğan, “Klasik Mi‘raciyyelerden Farklı Bir Mi‘raciyye: Said Paşa ve Mi‘raciyyesi”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.167-168.

⁴³ Kenan Erdoğan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı**, Tekin Matbaası, Manisa 2004.

⁴⁴ Atabey Kılıç, “Diyarbakırlı Said Paşa Dîvânı’nın Neşri Üzerine Notlar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.27; İdris Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi’nin Yazdığı Nazireler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.1, s.2.

Saîd Paşa'nın Divanı'nın nüshaları:

Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Manzum Eserler kısmı Nu: 210.

Divançe-i Eş'âr adıyla Diyârbekir Vîlâyet Matbaası'nda yayımlanmış (1288/1871).

Bu şiirlerin müsveddeleri olan defterler İstanbul Arkeoloji Müzesi Nu: 102.

Ayrıca Abdullah Uçman'ın şahsi kütüphanesinde yer alan Saîd Paşa'nın şiir defteri⁴⁵.

1.3.2. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi

Ebu'l-Feth el-Busti' nin, ahlaki öğütler içeren, Unvanu'l-hikem, Unvanu'l-hilm veya Kasîde-i Nûniyye adıyla tanınan Arapça kasidesinin ilk 45 beyitlik kısmının manzum çevirisidir. Saîd Paşa'nın ölümünden sonra, oğlu Süleyman Nazif tarafından bir mukaddime ile birlikte “Mahfil”⁴⁶ dergisinde yayımlanmıştır⁴⁷.

1.3.3. Diyârbekir Tarîhi

Bu eserde başlangıçtan Osmanlı fethine kadar olan süredeki Diyarbakır tarihini özetlemiş olup Diyârbekir Sâlnâmesi'nin ikinci kısmının 144 sayfalık bölümüdür⁴⁸.

1.3.4. Hulâsa-i Mantık

Hulâsa-i Mantık 1315 yılında İstanbul Asır Matbaası tarafından Rüştîye Kısmı için Osmanlıca olarak basılmıştır. Eser büyük boy olup 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir başka basımı da 1310 yılında İstanbul Âlem Matbaası

⁴⁵ Özkan Cığa, “Diyârbekirli Mehmed Saîd Paşa'nın Bibliyografyası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, S.15, s.2.

⁴⁶ Mahfil, Zilkade 1338 - Ramazan 1344 (Temmuz 1920 - Mart 1926) tarihleri arasında altmış sekiz sayı yayımlan dinî, ilmî, edebî dergidir. Tâhirü'l-Mevlevî, Ferid Bey (1877-1951) ve Karahisarlı Ahmed Efendi tarafından kurulmuştur. Mahfil dergisinin S.26 (1340), s. 31-33; S. 27 (1341), s. 53-54; S.28 (1341), s.84. sayı ve sayfalarında yayınlanmıştır.

⁴⁷ Mehmet Atalay, “Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniyye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.27, s.146-147.

⁴⁸ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.34.

tarafından gerçekleştirilmiştir. Eser konuları tasavvurat ve tasdikât olarak iki ana bölüme ayırmakla beraber iki ana bölüm ilim, delalet ve lafız, beş tümel, tanım, önermeler ve hükümleri, delil ve kıyas olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır⁴⁹.

1.3.5. Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehabât)

Dîvân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içeren bir mecmuadır.

1.3.6. Mîzânü'l-Edeb⁵⁰

Diyarbakırlı Saîd Paşa'nın "Mîzânü'l-Edeb"i, titizlikle seçilmiş Türkçe örnekleri, konular hakkında sunduğu detaylı açıklamalarıyla önemli bir belâgat te'lifidir. Eser Dibace, Mukaddime, Tetimme-i Mukaddime'den oluşan bir giriş, Ma'anî, Beyân ve Bedî' konularının anlatıldığı maksat, Hatime ve İ'tizar'ın bulunduğu sonuç bölümlerinden oluşmaktadır⁵¹.

1.3.7. Nuhbetü'l-Emsâl⁵²

Eser Ahmed El- Meydânî'nin Mecmau'l-Emsâl'inden seçtiği 330 adet Arapça meselin Türkçeye tercümesidir. 1289/ 1873 yılında Diyârbekir Vilâyeti Matbaası'nda basılmıştır. 482 sayfadır⁵³.

1.3.8. Mir'ât-i Sıhhat

1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bassout'un eserinin Mehmet Zeki ile tercümesidir. 1287/1870 Diyârbekir Vilâyet Matbaası'nda yayımlanmış⁵⁴.

⁴⁹ Şerefettin Adsoy, "Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri", **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.7, s.331.

⁵⁰ Saliha Aydoğan, **Diyârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü'l-Edeb**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

⁵¹ Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.492.

⁵² Uğur Boran, **Diyarbakırlı Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü'l-Emsâl**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.

⁵³ Ahmet Tanyıldız, "Saîd Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.87.

⁵⁴ Kenan Erdoğan, "Klasik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi", **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.167.

1.3.9. Tabsıratü'l-İnsân⁵⁵

1308/1891 İstanbul Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda yayınlanan 91 sayfalık ahlak kitabıdır.

1.3.10. İlm-i Hesâb

Matematik ilmine dair bir eserdir. 1288/1871 yılında İstanbul İbret Matbaası'ndan yayımlanmıştır.

1.3.11. Mir'âtü'l-İber

1304-1306 yılları arasında kaleme aldığı 9 ciltlik umumî tarih kitabıdır. İstanbul Karaber ve Kasber Matbaası'nda yayımlanmıştır. Onuncu cildinin yazma olarak İstanbul Müze kütüphanesinde olduğu bilgisi vardır. Ancak araştırmalar neticesinde İstanbul Müze kütüphanesinde onuncu cildin varlığına ulaşılmamıştır. Bu eserin matbu olarak basılan ilk dokuz cildine çeşitli kütüphanelerde ve sahalarda ulaşılabilceği gibi Diyâbekirli Mustafa Uğurlu Arslan şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır⁵⁶.

1.4. METNİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM

1. Eserdeki metinlerin yerini göstermek amacıyla sayfa numaraları muhafaza edilmiş ve [] içinde gösterilmiştir.
2. Metin içerisinde yer alan ayet ve hadisler italik olarak gösterilmiştir. Kaynakları tespit edilerek dipnotta belirtilmiştir.
3. Metin çevriyazı sistemi ile yeni yazıya aktarılmayıp sadece uzun vokaller (â, î, û) belirtilmiştir; hemze ve ayn konsonantları ise (‘), (’) işaretleri ile gösterilmiştir.
4. Farsçada kelimelerde ön ve son ekler (-ber, -be, -zi, -ez, -der vs.) kısa çizgi kullanılarak yazılmıştır.

⁵⁵ Eren Yavuz, **Diyarbakirli Mehmed Said Paşa-Tabsıratü'l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

⁵⁶ Mustafa Uğurlu Arslan, Özkan Cığa, Zeki Tura, Şeyhmus Demir, **Diyârbekirli Divân Sahibi Şairler**, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020, s.134-135.

5. Arapça harf-i cerler (fi, min, bi, li, ‘ala vb.) ile ek konumundaki ibareler kısa çizgiyle kelimeye bağlanmıştır.

6. Harf-i cer bir kelimeye harf-i ta‘rîf (elif-lâm) ile bağlanmışsa izâfet durumu korunmuştur.

7. Son dönem dil özellikleri esas alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-İBER⁵⁷

1304/1888-1306/1890 yılları arasında Diyarbakırlı Saîd Paşa tarafından kaleme alınan Mir'âtü'l-iber dokuz ciltlik umumî tarih kitabıdır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaasında basılmıştır. Mir'âtü'l-İber “ibretlerin aynası” anlamına gelen Arapça bir tamlamadır.

Saîd Paşa'nın, Mir'âtü'l-İber'inin eserinin dokuz cildinin muhtevası şu şekildedir:

1.Cilt: Birinci cilt mukaddime ve iki ana bölümden oluşup ve 356 sayfadır. Mukaddime bölümünde tarih, coğrafya, jeoloji ve arkeoloji bilimleri hakkın bilgi verilmiştir. Birinci bölümde âlemin yaratılışı, cin kavmi ve İblis, Hz. Âdem'den başlayarak Hz. İsa'ya kadar yirmi sekiz peygamberin hayatı, Yahudi hükümeti ve İsrailoğulları hükkam devri gibi konularına yer verilmiştir. İkinci bölümde Asya kıtası, eski Asya, Mezopotamya coğrafyası, Babil ve Asur devleti tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, mezhep, gelir ve medeniyeti; eski Fars coğrafyası, Pişdâdiyân, Med, Eşkâniyân, Sâsâniyân devleti ve eski Farsların mezhep, gelir ve medeniyetlerine yer verilmiştir.

2. Cilt: İkinci cilt 382 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Hint ve Çin coğrafyası, tarihi, medeniyeti, gelir ve mezhebi, Suriye coğrafyası, Fenikeliler, Selefkiye Devleti, Tedmür, Baalbek, Tataristan ve Türkmenistan, Hunlar, Kabartaylar, Aryana, Ariler, Baktaryana, Hayekaniye devleti, tarihi ve coğrafyası, Küçük Asya Coğrafyası ve akvamı (Misya, Lidya, Karya, Lisya, Besinya, Pamfilya, Psidya, Silisya, Kapadokya, Paflagonya, Frigya, Pontus), Arap yarımadası (Yemen, Hazarmut, Ahkaf, Umman, Bahreyn, Hicaz, Mekke-i Mükerreme, Medine-i

⁵⁷ İbrahim Halil Tuğluk, “Saîd Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, S.15, s.96-105, Tahir Nakıp, **Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.85-90.

Münevvere, Yemame, Tihame, Necid) ve Arapların gelir, belagat ve diyanetlerine yer verilmiştir.

3.Cilt: Üçüncü cilt 358 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Afrika kıtası, coğrafyası, Mısır tarihi, coğrafyası ve medeniyeti, İsyoby ve İsyobiler, Habeşe ve Habeşeliler, Kartacana, Avrupa kıtası, coğrafyası, Yunan coğrafyası ve akvamı, Atina ve Isparta coğrafyasıyla tarihi, Makedonya tarihi, Büyük İskender'in tarihi olayları, Yunan medeniyeti, İtalya coğrafyasıyla akvamı, İtalya ve Rum tarihi ve eski Rumların medeniyetlerine yer verilmiştir.

4.Cilt: Dördüncü cilt 309 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bizans imparatorluğu, Doğu Rum imparatorluğu ve medeniyeti, İspanya coğrafyası ve tarihi, Vizigotlar, Luzitanya, Cermanya, Bavyera, Galya ve Galyalıların ahlakı, Fransa Devleti, Burgonya, Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, Britanya tarihi, coğrafyası ve eski Britanyalıların gelirleri, İskoçya, İrlanda, Avrupa'ya göç eden kavimler ve felsefe tarihine yer verilmiştir. Ayrıca bu ciltte birinci kitabında hatimesi bulunmaktadır.

5.Cilt: Beşinci cilt 357 sayfa olup 1304/1888 yayımlanmış, Mukaddime ve Lâhika-i Mukaddime başlıkları ile başlamaktadır. Peygamberimizin doğumundan başlayarak hayatı ve Hz. Ebubekir'in hilafet dönemine yer verilmiştir.

6.Cilt: Altıncı cilt 367 sayfa olup 1305/1889 yayımlanmıştır. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetinde meydana gelen olaylara yer verilmiştir.

7.Cilt: Yedinci cilt 380 sayfa olup 1305/1889 senesinde yayımlanmıştır. Emevi Devleti tarihi, halifeleri, havaric ve şia vukuatı, Abbasi Devleti tarihi ve halifeleri, Irak coğrafyası ve tarihine (Basra, Kufe, Batiha, Hille, Halvan) yer verilmiştir.

8.Cilt: Sekizinci cilt 351 sayfa olup 1306/1890 senesinde yayımlanmış, Mezopotamya bölgesinin coğrafya ve tarihi, Diyarbakır'da kurulan devletler ve bu devlerin tarihi, Artukiye Devleti, Mardin, Musul Cizre, Sincar, Urfa, Harput, İran, Horasan, Huzistan, Luristan, Isfahan coğrafyası ve tarihine yer verilmiştir.

9.Cilt: Dokuzuncu cilt 360 sayfa olup 1306/1890 senesinde yayımlanmış, Taberistan, Mazenderan, Kirman, Fars, Azerbaycan, Afganistan, Sicistan, Zabulistan, Gazne, Türkistan, Harezm, Toharistan, Mâverâü'n-nehr'in coğrafya ve tarihine yer verilmiştir.

2.1. BİRİNCİ CİLT

Mir'âtü'l-İber eserinin birinci cildi bir mukaddime iki ana bölümden oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde tarih, coğrafya, jeoloji ve arkeoloji bilimleri hakkında bilgilere verilmiştir. Birinci bölümde âlemin yaratılışı, cin kavmi ve İblis, Hz. Adem'den başlayarak Hz. İsa'ya kadar yirmi sekiz peygamberin hayatı, Yahudi hükümeti ve İsrailoğulları hükkam devri gibi konularına yer verilmiştir. İkinci bölümde Asya kıtası, eski Asya, Mezopotamya coğrafyası, Babil ve Asur devleti tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, mezhep, gelir ve medeniyeti; eski Fars coğrafyası, Pişdâdiyân, Med, Eşkâniyân, Sâsâniyân devleti ve eski Farsların mezhep, gelir ve medeniyetlerine yer verilmiştir.

2.1.1. Kaynaklar

Saîd Paşa eserinde birçok kaynaktan yararlanmıştır. Birinci bölümde Kuran-ı Kerim ve Tevrat'tan, İbn-i Esîr, Ebü'l-Âliye, Ebü'l-Fidâ, İbn-i Haldûn gibi İslam âlimlerinden, ikinci bölümde ise Yakut el-Hamevi'nin Mucemü'l-büldân eserinden, Diorodos, Herodot, Birossus, Batlamyus, Strabon gibi bilginlerden yararlanmıştır. Babil devleti ile ilgili bölümde 1845 senesinde İngiliz Ravlinson tarafından bulunan Babil padişahı Buhtunnasr'a ait bir yazının tercümesine yer verilmiştir. Ayrıca batı dünyasının yapmış olduğu kazılar ve araştırmalarda elde edilen bilgilere de yer verilmiştir.

2.1.2. Dil ve Üslup

Eserin dili, eserin bölümlerine göre değişiklik göstererek sade bir dille yazılmıştır.

“Ya ‘kûb aleyhi’s-selâm azîz-i Mısır’a bir nâme yazıp Allâhu Te’âlâya hamd ü senâdan sonra “Ey Mısır’ın azîzi biz üzerimize belâ me’kel bir hânedânız. Cenâb-ı Hakk ceddin İbrâhîm’e ateşi berd ü selâm ve babam İshâk’ın boğazına bıçak

konulmuş iken fedâ ile hakkında en‘âm eyledi. Benim iki sevgili oğlumdan birisini karındaşları “Kurt yedi” diye kanlı gömleğini bana getirdiler. Onun fırâkıyla gözlerimin yaşı kesilmemiş iken gönlümün eğlencesi olan diğer oğlumu da sirkat töhmetiyle sen alıkoymuşsun. Biz sirkat eder takımlardan değiliz. Oğlumu gönderip de onun için gönlümde tutuşan ateşi söndür. Yoksa sana beddu‘â ederim diye derc buyurdu.”⁵⁸

Müellif bazı bölümlerde anlatım akışı içinde ek bilgiler vererek açıklamalara yer vermiştir.

“İstitrâd: (Ktesifon) Medâin denilen şehir olup bu târîhte şehir itlâk olunacak derecede ma‘mûriyyeti hâvî değil idi. Ma‘mûriyyetini derece-i lâyıkada ikmâl eden âtîde ismi zikr olunacak olan Vardan’dır. Vardan’dan sonra Pakur itmâmına çalışıp etrafına bir metîn sûr ve derûnunda hayli ebniye yaptırdı. Şehr-i mezkûrun mevki‘i nehr-i Dicle’nin yanındadır. Ma‘mûriyyet ve izdiyâd-ı şöhretine sebep Babil ve Selefskiyan Devleti’nin sükûtu idi. Eşkâniyân pâdişâhlarının her birisi şehr-i mezkûrun selefi zamânında olan ma‘mûriyyetini tezyîde sa‘y edip bi‘l-ahere Rumların hücum ve mu‘âmelât-ı muharribâneleriyle harâb oldu. Bekâyâsı el-yevm Bağdâd’a altı sâ‘at mesâfede ve Dicle Nehrinin bir mil kadar sol cihetinde mevcûddur.”⁵⁹

Eserde Arapça ve Farsça tamlamalara sıkça yer verilmiş, konulara göre ayet ve hadislerden yararlanılmıştır.

الْأَسْمَاءُ وَالاخْتِلَافُ وَالْأَرْضِ السَّمَاوَاتِ خَلَقَ آيَاتِهِ مِنْ وَ⁶⁰

“Cümle insân bir baba ve bir anadan tevellüd eylediğinden hepsinin lisânı bir olmak lazım gelir iken **(Ve min âyâtîhi halku’s-semâvati vel ardu vahtilâfu elsinetikum)** ayet-i kerîmesi müdelleli üzerine irâde-i ilâhîye muktezâsı olarak lisânları ta‘addüd iftirâk eyledi”⁶¹

⁵⁸ Saîd Paşa, Mir‘âtü’l-İber, C1, s. 118-199.

⁵⁹ Saîd Paşa, Mir‘âtü’l-İber, C.1, s.316-317.

⁶⁰ Rum Suresi, âyet 22: “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.”

⁶¹ Saîd Paşa, Mir‘âtü’l-İber, C.1, s.91-92.

رَكُونُ شُدِّ مِمَّا بَرِيءٌ إِلَيَّ قَوْمٌ يَا⁶²

“Şu hepsinden büyük Rabbim bu olmalı” söyledi ise de onunda gaybiyyetini görmekle (*Yâ kavmi innî berî-un mimmâ tuşrikûn*) diyerek arz ve semavâtı yaratan şerîkden münezze olan Cenâb-ı Hakk’a teveccüh eylediğini i’lân etti.”⁶³

(İbni Abbâs radiyallâhu anhüma anlatıyor: “Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm Kisra'ya mektub göndermişti. Kisra, mektubu okuyunca yırttı. Aleyhissalâtu vesselâm da "paramparça olmaları için" beddua etti.”⁶⁴)

“*Fahr-i âlem aleyhi's-salatu ve's-selâm Efendimiz Hazretleri mu'âsır bulunan mülûkî din-i İslâma da'vet buyurdıkları sırada Hüsrev'e de nâme-i hümâyûn ısdâr buyurdıklarından Hüsrev nâme-i peygamberîyi şak etmekle keyfiyyet zât-ı âlî-i risâlet-penâhiye haber verildikde (Allahümme mezzake külle memzak) buyruldu. Gerek Hüsrev gerek ahlâfının evrâk-ı nüfûz ve ihtilâllari parça parça olup az vakit içinde devletleri muzmahil olmuştur.*”⁶⁵

2.1.3. Muhteva

Mir'âtü'l-İber'in birinci cildi bir tanıtım yazısıyla başlamaktadır. Bu tanıtım yazısında besmele, salvele, Sultan II. Abdülhamid'e övgülere yer verilmiştir. Ayrıca Saîd Paşa, eserini vatana hizmet amacıyla kaleme aldığını ifade etmektedir.

“*Bismi 'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm*

Mükevvin-i kâ'inât te'âlâ şânuhu ve tekaddes hazretlerine hamd ü senâ ve sebeb-i hilkat-ı mümkünât Efendimiz Hazretlerine ve âl ve ashâb-ı kirâmına tasliye ve tarziye vecîbesine edâdan sonra kalem-i acz-ı rakam bu sûretle ifade-i merâm eder ki

Veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz şehenşâh-ı mu'azzam ve halîfetullâh-ı fî'l-âlem pâdişâhımız Gâzî Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin

⁶² Enam Suresi, âyet 78: “Ey kavmim, şüphesiz ben, sizin Allah’a koştuğunuz ortaklardan beriyim.”

⁶³ Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, C.1, s.99.

⁶⁴ Kütüb-i Sitte, Buhari, İlm 7, 5919.

⁶⁵ Said Paşa, Mir'âtü'l-İber , C.1, s.339-340.

*culûs-ı meyâmin-me'nûs-ı hümayûnları yevm-i mes'ûdundan beri me'ârif ve kelâmât-ı medeniyemizin terakkîsi emrinden meşhûd-ı uyûn-ı umûm olan ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri hayr-hâhân ve terakkî-cûyân-ı vatanın her birisi ve sa'y derecesinden emr-i me'ârif hizmet-güzâr eylediği gibi bu abd-i âciz dahi asr-ı kelâmât-hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâğil-i zarûriyede ihtilâs-ı vakit etdikçe "Mir'âtü'l-İber" nâmiyle kaleme aldığım işbu târîh-i umûmiyyenin ebnâ-yı vatân hizmet maksatıyla neşrine mübâşeret eyledim. Bizâ'amın noksânını mu'terif olduğum vukû'u bî- istibâh olan hatî'atımın nazar-ı aqv ve müsamahaya makrûniyyeti mutâla'a buyuracak zevâtın lutf-ı hatâ-pûşânelerinde ümîd ve temennî olunur"*⁶⁶

2.1.3.1. Mukaddime

Tanıtım yazısından sonra mukaddime bölümü başlar. Mukaddime bölümü İlm-i Târîh-i Medenî, Coğrafyaya Mûte'allık Ma'lûmât, Jeolojiye Dair Ma'lumât-ı Muhtasara, Arkeoloji, Cins-i Beşerin İnkisâmı, Tavâif-i Beşeriyyenin Yer Yüzünde Sûret-i İntişârı, Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı, Tevârîh-i Müsta'mele Hakkında Ma'lûmât-ı İcmâliyye başlıkları altında sekiz bölüme ayrılmış olup 73 sayfadır.

2.1.3.2. İlm-i Târîh-i Meden

Saîd Paşa tarihi, medeni ümmetler ve beldelerin olaylarıyla kainata dair her türlü olayları bildirir ifadesinde bulunur. "*İlm-i târîh-i medenî ümem ü büldânın vekâyi'yle her türlü havâdis-i kevnîyyeyi bildirir.*"⁶⁷ Tarihi ilmini umumî ve hususî olmak üzere ikiye ayırır. Umumî tarih beldeler ve insanoğlunun genel önemli olaylarını, husûsî tarih ise devletin ve memleketin veya bir kavmin yahut bireylerin olaylarını ve biyografilerini açıklar. "*Târîh-i medenî birisi umûmî ve diğeri husûsî olmak üzere iki kısımdır. Birincisi büldân ve benî insânın sûret-i umûmiyyede vekâyi'-i mühimmesine ve ikincisi bir devlet ve memleketin veya bir kavmin yâhûd efrâdın vekâyi' ve terâcim-i ahvâlini beyân eder.*"⁶⁸

⁶⁶ Saîd Paşa Mir'âtü'l-İber, C.1, s.3.

⁶⁷ Saîd Paşa, Mir'âtü'l-İber, C.1, s.4.

⁶⁸ Saîd Paşa, Mir'âtü'l-İber, C.1, s.4.

Saîd Paşa'ya göre insanoğlunun fikirlerinin geliştiği ve olayların arttığı vakitlere kadar tarih ilmi kabul görülen bir ilim değildi. Medenî ümmetlerde fikirler geliştikçe umumî ve hususî olayların meydana geldiği zamanların unutulmaması ve önceki asırlarda meydana gelen olaylar gelecek nesillerin basiretini arttırmak için tarih ilmine önem verildi. *“Nev’-i beşerce da’ire-i efkârın vüs’at ve şu’ûnâtın kesret bulduğu vakitlere değin ilm-i târîh ulûm-ı mu’tebereden ma’dûd değil idi. Ümem-i mütemeddinede fikirlere vüs’at geldikten sonra mir’ât-ı kâ’inâtda yüz gösteren umûmî ve husûsî hâdiselerin vukû’a geldiği zamânlar unutulmamak ve eslâf-ı asırlardaki mühim vak’alar sonra gelecek olanlara tabsıra olmak üzere ilm-i târîh i’tinâ olundu.”*⁶⁹

Tarih devrine değin geçen zamanların olaylarına kutsal kitapların dışında başka kaynak olmadığından kutsal kitaplar müstesna olmak üzere sonradan gelen tarihçiler tarih ilminin meydana çıkışından bu yana geçen zamanı tufûliyet, sabâvet ve racûliyet bölümlerine ayırdılar. *“Târîh devrine değin geçen vakitler vukû’âtına kütüb-i mukaddeseden başka me’haz olmadığından kütüb-i mukaddese müstesnâ olmak üzere müte’ahhirîn fenn-i târîhin zuhûrundan beri geçen ezmine-i tufûliyyet ve sabâvet ve recûliyyet kısımlarına taksîm eylediler.”*⁷⁰ Tufûliyet zamanı Fenikelilerin yazıyı buluşuyla başlar. Omirus’un (Homeros) ortaya çıkışından Hilanikos’un ortaya çıkışına kadar üç buçuk asırdan fazla vakittir ki başlangıcı hicretten önce 15. asır sonu ise 12. asırdır. Sabâvet zamanı hicretten önce 1107’de doğan Herodot ile başlar. Matbaanın ortaya çıkışından sonra tarih ilmi gelişme göstererek miladi 18. asırda sabâvet dönemi sona erip recûliyet dönemi başlamıştır.

Saîd Paşa'ya göre Herodot tarihin babası namını almış olsa da o dönemin tarih kitaplarında güvenilir fikirlere ve düzenli eserlerden bahsedilemez. O dönemin tarihçileri zamanlarının ahlaklarına uydurduklarından eserleri ve ileri gelenlere yazdıkları methiyeler kötü örnekler oluşturmaktadır. Herodot’tan sonra gelen Yunanlı Tukidid ve Ağzanifon’da aynı yolu izlemişlerdir. Hicretten önce 838 yılında yaşamış Yunanlı tarihçiler Fabius Victor, Bizon ve Kanon önemli tarih kitapları yazmıştır. Sonra tarihçiler çoğalmış ve tarih ilmi ilerlemeye başlamıştır. Tarih

⁶⁹ Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber, C.1, s. 4-5.

⁷⁰ Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber, C.1, s. 5.

ilminin düzenlenmesine hizmet eden tarihçilerin ilki hicretten 605 sene önce vefat eden Romalı Titlûve'dir. Miladın birinci asrında zuhur eden Tasit zamanının kötülük ve karışıklığından uzak güvenilir eserler vermiştir. Miladın beşinci asrında oraya çıkan Onibus tarihçilerin yazmış oldukları yıllıklardan yola çıkarak bir tarih kitabı yazmıştır. Mısırlı Olembeyord Onibus'un yolundan giderek bir tarik kitabı yazmıştır. Ayrıca Zuzim, Kaysâriyyeli Brokobiyus, Plutarka, Emyan, Brosbir gibi tarihçilerden bahsetmiştir.

Saîd Paşa, hicretin üçüncü asrından bu yana zuhur eden tarihçilerinden bahsederek İslam ilminin ne kadar parlak dönemler geçirdiğini ve Avrupa'dan ne kadar önce başladığına ve geliştiğine dair birer kanıt olarak göstermiştir. *"Hicretin üçüncü asrında İbn Ebi Hişam Ahmet bin Züheyr, İbn Ebi Şeybe, Ebu Hanîfe Ahmed bin Davûd ed-Dineverî, Ebu Rufâ'î, Ebü'l Velid Muhammed bin Abulkerîm el-Erzakî, ve dördüncü asrında Taberî, Mes'udî, İbn Ebi Hayyân, İbn Ebi Hadadezbah, Ebü'l-Ferec İsfahânî, İbn Halîl gibi hesâbsız müverrihler gelmiş ve sonraları fenn-i târîh ziyâde ittisâ' ve kesb-i intizâm ederek hicretin altıncı asrında gelen müverrihlerden İbn Asâkir seksen cildi hâvî bir târîh kitabı yazdığı gibi İmâm Zehebî, İbn Esîr, İbn Haldûn ve a'lâm-ı İslâm'dan nice müverrihler ve tabakât-ı meşâhir-i muhtevi nice kitablar zuhûr etmiştir ki her birisi devr-i İslâm'ın ulûm ve fûnûnca ne kadar parlak asırlar geçirdiğini ve Avrupa'ca sonraları başlamış olan terakkî-i me'ârif devr-i İslâm'ca onlardan ne kadar mukaddem başladığını isbâta birer bürhândır."*⁷¹

Avrupalı tarihçiler umumî tarihi dört kısma ayırmıştır. Hz. Âdem'in yaratılışından Roma'nın yıkılışına (476) kadar kurûn-ı ulâ, Roma'nın yıkılışından, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethettiği zaman (1453) kadar kurûn-ı vustâ, İstanbul'un fethinden 1789 tarihine kadar kurûn-ı uhrâ, ondan sonraki zamana ise asr-ı hadis adlandırmıştır.

İslam tarihçileri ise Hz. Âdem'in yaratılışından İslam devrine kadar kurûn-ı ulâ, İslam devrinden başlangıcından Osman Gazi'nin bağımsızlık tarihi olan hicri

⁷¹ Saîd Paşa, Mir'âtü'l-İber , C.1, s. 13-14.

(699) senesine değin kurûn-ı vustâ, Osmanlının kuruluşundan Tazminat fermanının ilanına (1255) değin zamana kurûn-ı uhrâ ve ondan sonrası da asr-ı hadis denilmiştir.

2.1.3.3. Coğrafyaya Mûte‘allik Ma‘lûmât

Coğrafya yeryüzünün şekli anlamına gelip Yunancadır. Yeryüzünde meydana gelen olaydan bahseden ilme denir. Coğrafya ilmi riyâzî, tabiî ve siyâsî olarak üç bölüme ayrılır. *“Coğrafya resm-i arz ma‘nâsını hâvî lafz-ı Yunanîdir. Sath-ı arzın ahvâlinden bahs eden ilme denir. Şu ilm coğrafya-yı riyâzî ve coğrafya-yı tabi‘î ve coğrafya-yı siyâsî nâmlarıyla üç kısma münkasımdır.”*⁷²

Coğrafya-yı riyâzî; yerin şeklinden, hacminden, hareketinden, yeryüzü üzerindeki yerleşim yerlerinin seçimi ile ilgili malumatlar ve faaliyetlerden bahseder. Coğrafya-yı tabiî; yerin tabiatını ve niteliğini bildirir. Şu kısım biri denizler diğeri karalar olmak üzere ikiye ayrılır. Karaların ve denizlerin şekilleri, dağların yüksekliği, silsileler, sahralar, ovalar, dağ tepelerindeki göllerin derinlikleri gibi konular bu bölüme aittir. Coğrafya-yı siyâsî; yeryüzündeki beldelerin ve milletlerin siyasi ve askeri konularına dair bilgilerden ibarettir.

Coğrafya ilminin gelişimine sağlayan Fenikelilerdir. Fenikeliler Akdeniz sahillerinde araya araya Cebel-i Tarık Boğazı’nı keşfedip okyanus sahillerine ulaştılar. Fenikelilerin komşusu olan İbranîler de yeryüzünün birçok yerini seyahatlerle öğrenmiştir. Hicretten sonra dokuzuncu asrın ortasında coğrafya ilmiyle meşgul olan İratis Sünüs coğrafya ilmine bazı düzenlemeler getirmiştir. Hicretten sonra beşinci asrın ortasından sonra ortaya çıkan Abrahûs İratis Sünüs’un düzenlemesini esas alarak ay ve güneş tutulması üzerine bazı düşünceler geliştirmiştir. Abrahûs’dan yarım asır sonra zuhur eden Yunanlı İstrabon hayli seyahatleri sonucunda yazmış olduğu risalede sonraları coğrafya tariflerinde yanlışlıklar görülmüştür. Romalılarda coğrafya alanının en kıdemli olan Hambebuniyüs İmparator Klavdiyus zamanında yazmış olduğu risalede yeri kuzey ve güney kısımlarına ayırmıştır. Hicretten sonra 470 senesinde ortaya çıkan Batlamyus İskenderiye’de coğrafya ilmiyle meşgul olup tertip etmiş olduğu eseri Kitab-ı Mecistî o zamana kadar yazılmış olan eserin en mükemmeli olmakla beraber

⁷² Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber, C.1, s. 15.

kedisinden sonra gelen coğrafilerin hepsine o kitapla üstünlük sağlamıştır. 1271’de Marko Pavlo (Polo) Pekin’e kadar giderek yirmi dört senelik seyahat sonunda yazmış olduğu seyahatnamede Japonya ve Hint beldelerini Avrupalılara sunmuştur. 1492’de İspanyol Hristoforus Kolombus (Kristof Kolomb) yeni dünya olan Amerika’yı keşfetmiştir.

İslam âlimleri coğrafya ilmine hayli önem göstermiş ve pek çok kitap yazmıştır. Fakat İslam âlimlerinin coğrafya kitaplarındaki bilgiler tabiattan alınmakla birlikte bu ilimle ilgili keşifler ve gelişmeler Avrupalıların eserlerinden alınmıştır. *“Devr-i İslâm’da ulemâ-ı İslâm ilm-i coğrafyaya hayli ihtimâm gösterdiler. Kazûvîni’nin Asârü’l-büldânı, Şeyh Muhammed bin Ahmed el-Makdisî’nin Ahsenü’t-tekâsîm, Yakût’un Mu‘cemü’l-büldân ve hicretten (611) senesi Halep’de vefât eden Şeyh Ebü’l Hasan Ali bin Ebibekr el-Herevî’nin memâlik-i İslâmiyyeyi seyâhatle yazmış olduğu İşârât, Ebü’l-Fidâ’nın Takvîmü’l- büldân, İstanbul kazâsından ma‘zûl Sipâhî-zâde Mehmet Efendi’nin Evzâhu’l-mesâlik, Kâtib Çelebî’nin Cihânüümâ nâm kitablari ile daha pek çok coğrafya kitablari yazılmışdır. Lakin ulemâ-i İslâm’ın şu fendeki ma‘lûmât ve te’lifâtı sûret-ı sathiyye de olmakla fenn-i mezkûre ta‘alluk eden keşfiyât ve tevsî‘ât Avrupalıların himem-i azîmeleri asarındandır.”*⁷³

2.1.3.4. Jeolojiye Dâ’ir Ma‘lûmât-ı Muhtasara

Jeoloji dünyanın oluşumundan ve içindeki maddelerden bahseden ilimdir. *“Jeoloji (ilm-i tabakât-ı arz) küre-i zemînin keyfiyyet-i tekevvününde ve içindeki maddelerden bahs eder.”*⁷⁴

Miladın on birinci asrın ortasında Avrupalı Robert Huk depremlere dair bir kitap telif ederek bu kitapta depremlerin arzın oluşumundaki etkileri hakkında bilgiler vermiştir. Vilyım Vedord dünyanın oluşumu hakkındaki fikirler üzerinde çalışarak yerin tabakalarından çıkan hatların sıradağlarla benzer olduğunu bilerek 1695 senesinde yeryüzünde bazı bölgelerde kazıldıkça çıkan eserleri toplayıp düzenleyerek edindiği bilgileri Kembric (Cambridge) Üniversitesine tahsis etmiştir.

⁷³ Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber, C.1, s. 21-22.

⁷⁴ Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber , C.1, s. 22.

Jeoloji âlimleri dünyanın oluşumunu merkezden hareketle fikrini esas almış ve yer olaylarını madenler ve canlar diye iki ayırıp bu iki kısmın oluşumunu bildirmek üzere dört devreye taksim etmiştir.

2.1.3.5. Arhiyoloji (Arkeoloji)

*“Arkeoloji lafzı Yunanîdir. Esyâ-yı kadîmede ale’l-husûs asâr-ı beşeriyyeden bahs eden ilme denilir.”*⁷⁵

İnsanın ortaya çıkışından tarih devrine kadar geçen zamanı asr-ı hacrî (Taş devri), asr-ı bronzî (Tunç devri), asr-ı hadîdî (Demir devri) şeklinde üçe ayırmışlardır. Asr-ı hacr biri kadîm diğeri hadîs isimleriyle ikiye ayrılmıştır. Asr-ı hacrî-i kadîm insanın taştan sanattan uzak, asr-ı hacrî-i hadîs insanın ise eskilere oranla daha sanatlı araç ve gereçlerin yapıp kullanıldığı zamanlardır. Asr-ı bronz devrinde bakır ve kalay madenleri bulunmuş olduğundan bu iki madenin karışımı olan tunçtan silahlar ve benzeri aletler kullandığı dönemdir. Asr-ı hadîd devrinde demir bulunmuş, demirden araç gereç ve silahlar yapılmıştır. Tufan demir asrında meydana gelip insan ve hayvanların çoğu bu dönemde yok olmuştur.

Avrupalılar arkeoloji alanında çok ileriye giderek Mısır, Asur, Babil, Fars eski memleketlerin harabeleri kazıp nice eski eserler keşfedip ihraç ettikleri gibi Fırat ile Dicle üzerindeki Asuriye ve Keldaniye memleketlerine ait harabelerde çıkan eski eserler ve Mısır ülkesindeki kabirler üzerlerindeki yazılarla eski Mısır kavimlerinin târîh, fûnûn, edyân ve medeniyetlerine dair anlamlar çıkararak bu bilgileri genişletip kitaplar haline getirmişlerdir.

2.1.3.6. Cins-i Beşerin İnkisâmı

Beşerin taksimi birçok kez yapılmış ise de en doğrusu Gövye’nin taksimidir. Buna göre cins-i beşer Kafkasî (beyaz), Moğolî (sarı), İsyobî (siyah) olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Kafkas ırkı Avrupa, Asya-yı Suğrâ, bilâd-ı Arab, cezîre-i mâ-beyne’n-nehreyn, Fârs, Ganj Nehrine kadar Hint, Afrika’nın kuzey beldelerinde bulunurlar. Tenleri beyaz ve yumuşak, tüyleri ince, uzun ve siyah, başları oval, alınları yüksek,

⁷⁵ Saîd Paşa, Mir’âtü’l-İber , C.1, s. 41.

gözleri büyük ve açık, burunları düzgün, ağızları ölçülü, dudakları ince olup azaları birbirine uyumludur. Moğol ırkı Tataristan-ı kebîr ve bilâd-ı Tibet kavimleridir. Tenleri esmerlikten sarıya yakın, tüyleri siyah ve uzun, yüzleri enli, burunlarının delikleri geniş, ağızları ve gözleri büyük, dudakları kalın olur. İsyobîler Afrika'nın büyük bir kısmında, cezîre-i Basifink bazı mahallerinde, Yeni Britanya'da, Madagaskar'da, Yeni Gine'de, Yeni İrlanda'da, Babve'de, Yeni Hollanda'da, Yeni Hebri'de bulunurlar. Ten renkleri siyah, başları küçük, saçları gayet kıvrıkcık, burunları enli, dudakları kalındır.

2.1.3.7. Tavâ'if-i Beşeriyyenin Yeryüzünde Sûret-i İntişârı

Tufan olayından sonra Hz. Nuh'un oğulları Sâm, Hâm, Yâfes ailesiyle beraber gemiden çıkıp Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki Sincar bölgesine gidip oraya yerleşmişlerdir. *“Tûfân hâdise-i azîmesinden sonra Hazreti Nûh aleyhi's-selâm oğulları Sâm ve Hâm ve Yâfes vesâ'ir â'ilesiyle beraber sefineden çıkıp Dicle ve Fırat nehirlerinin aralarında vâki' arz ve Şin'âr (Sincar) nâm mahalle azîmet ve orada tavattun etmişlerdir.”*⁷⁶

2.1.3.8. Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı

Diller bir menşeden meydana gelmiş olduğu halde sürüp giden nesillerin değişmesi aynı kaynaktan doğan dilin farklılaşmasına sebep olmuş ve dillerin çeşitlenmesi lügat yönüyle Turâniyye, Aryâniyye, Sâmiyye namıyla üç dil ailesine ayrılmıştır. Turâniyye dil ailesi, Finî, Samvidî, Türkî yahut Tatarî, Mogolî ve Tunguzî olmak beş bölüme ayrılır. Aryâniyye dil ailesi Asya'nın bir kısmına ve Avrupa beldelerinin çoğuna yayılmıştır. Sâmiyye dil ailesi Hz. Nuh'un oğlu Sâm'a nispet olunan kavim ile şu kavme katılan Hâmî'lerin kullandıkları dillerdir.

2.1.3.9. Tevârîh-i Müsta'mele Hakkında Ma'lûmât-ı İcmâliyye

Tufan ve bir devletin ortaya çıkışı gibi önemli olaylardan birini tarihi başlangıç olarak kullanma eski adet olup, kullanılan bu iki usul olaylara ve zamanlara ait bilgilerin korunmasında ve medeniyetler için çok büyük öneme sahiptir. Saîd Paşa tarihi olaylarda hicri takvimi esas almıştır.

⁷⁶ Saîd Paşa, Mir'âtü'l-İber, C.1, s. 54.

2.1.4. Birinci Bölüm

Birinci bölümde âlemin yaratılışı, cin kavmi ve İblis, Hz. Âdem'den başlayarak Hz. İsmâ'ya kadar yirmi sekiz peygamberin hayatı, İsrailoğullarının hüküm devri, Yahuda Hükümeti hakkında bilgilere yer verilmiştir.

2.1.4.1. Hilkat-ı Âlem

Cenâb-ı Hak'ın yeri, göğü ve kâinatı altı günde yarattığı Kuran-ı Kerim'de ayetlerle açıklanmıştır. İbn-i Esîr'e göre âlem yaratılmadan önce günler yoktu, Cenab-ı Hak yeri filan günde göğü filan günde yarattı denilmiş olmasında mecaz anlam isnat olunmuştur.

2.1.4.2. Cân kavmi ve İblis

Hicr Suresinin yirmi yedinci ayetinde Hz. Âdem'i balçıktan yaratmadan önce cân kavmi Semûm ateşinden ve Rahman Suresinin on dördüncü ayetinde insanın babası Âdem'i kuru balçıktan, cinin babası cânı dumansız ateşten yaratıldığı bildirilmiştir. Kehf Suresi kırk sekizinci ayetinde İblis'in cin taifesinden olduğu açıkça bildirilmiştir.

2.1.4.3. Halk-ı Âdem

Cenâb-ı Hak kâinatı yaratıktan sonra bir halife yaratacağını meleklere bildirmiştir. Melekler biz tesbih ve zikirle seni tenzih ederken yeryüzünde fesat çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın diye cevap verirken Cenâb-ı Hak onu yaratmakta olan hikmetlerini ben bilirim, siz bilmezsiniz diye buyurmuştur.

Hiz. Âdem'e secde etmeleri emredildiğinde hepsi secde ettiler ise de İblis beni ateşten ve Âdem'i çamurdan yarattın, ben ondan hayırlıyım diyerek küfrettiğinden Hakk'ın huzurundan kovulmuş ve lanetlenmiştir.

2.1.4.4. Hübût-ı Âdem

Hiz. Âdem ve Havâ iblisin vesvese ve hilesiyle emre muhalefetten dolayı istiğfar etmiş iseler de yeryüzüne indirilmişler. Bazı rivayetlere göre cennetten çıktıktan sonra Hiz. Âdem Hindistan'ın Sendelib bölgesindeki Nud Dağına, Hiz. Havâ

ise Cidde'ye indirilmiştir. Hz. Âdem'in tövbesinin kabul edilmesi üzerine Hz. Hava ile Mekke'de görüşmüşlerdir.

2.1.4.5. Kâbil ve Hâbil

Havâ'dan yirmi batında kırk evlat dünyaya gelmiş, her batındaki ikizin biri kız diğeri erkek çocuğu imiş, nesillerin ayrılması için bir batından doğan erkek diğeri batında doğan kız ile evliliği meşruymuş. Hz. Âdem Kâbil Hâbil'in, Hâbil Kâbil'in ikiziyle nikâh etmelerini emretmiştir. Aralarında meydana gelen çekişme üzerine babalarının emriyle kurbanlarını arz etmişlerdir. Kâbil'in kurbanının kabul olunmamasından dolayı bir taş ile Hâbil'i öldürmüştür.

2.1.4.6. Vefât-ı Âdem ve Havâ

Tevrat'a göre Hâbil'in ölümünden beş sene sonra Hz. Âdem yüz yaşına ulaşmış ve ömrü dokuz yüz otuz senedir. Vefatlarında zürriyetlerinin efradı kırk bin nefere varmış, Hz. Şît, Hz. Âdem'i Ebi Kubeys Dağındaki mağaraya defnetmiştir. Cenâb-ı Hak'tan Hz. Âdem' on suhuf nazil olmuş, Hz. Havâ Hz. Âdem'den bir sene sonra vefat etmiştir.

2.1.4.7. Şît Aleyhisselâm

Hz. Âdem'in vefatından sonra oğlu Hz. Şît peygamberlikle müşerref olup Allah'tan kendilerine elli suhuf nazil olmuştur. Yaşı yüz yetmiş beşe ulaştığında oğlu Enûş doğmuştur. Hz. Şît dokuz yüz on iki yaşında vefat ettiğinde oğlu Enûş ebeveyninin kabirlerinin olduğu Ebi Kubeys Dağındaki mağaraya defnetmiştir. Adem oğullarının neseplerinin tümü Hz. Şît'e ulaşır

2.1.4.8. İdrîs Aleyhisselâm

Hz. İdrîs'in Tevrat'taki ismi Ahnûh'tur. Hz. Şît'ten sonra peygamber olarak gönderilmiş ve kendilerine otuz suhuf nâzil olmuştur. Yüz altmış beş yaşında iken oğlu Metuşelah ve o da yüz altmış beş yaşına vardığında oğlu Lâmek doğmuştur. Lamek yüz seksen yaşında iken oğlu Hz. Nûh doğmuştur. Hz. İdrîs üç yüz altmış beş yaşına vardığında göğe yükselmiştir.

2.1.4.9. Nûh Aleyhisselâm

Hz. İdrîs göğe yükseldikten sonra Âdem oğulları doğru yoldan sapıp putlara tapmışlar. Hz. Nûh peygamber olarak gönderilerek kavmini Allah'tan başka ibadete layık hiçbir şey olmadığını ve davetini kabul etmeyenleri büyük bir azap yakalayacağını tebliğ buyurmuştur. Kavmi ise dalalette ısrar etmiştir.

2.1.4.10. Tûfân-ı Nûh

Nûh kavmine tufan ile helak olacağı hükmü verilince Hz. Nûh'a bir gemi yapılması emredildi. Erkekli dişili birer çift hayvan ve müminler ile gemiye bindikten sonra oğlu Yâm'a bizimle gemiye bin kâfirlerden olma dediyse de helak olanlardan olmuştur. Hz. Nûh'un Sâm ve Hâm ve Yâfes nâmlarıyla üç oğlu mümin ve kendisine bağlıydı. Sular çekilip gemi Cudi Dağına oturduktan sonra insan nesli Hz. Nûh'un üç oğlundan türemiştir.

Yunanca yazılmış Tevrat'a göre Hz. Âdem'in yeryüzüne inmesi ile Nûh tufanı arası 2242 senedir. Hz. Nûh elli yaşında peygamber olarak görevlendirilmiş, altı yüz yaşında tufan meydana gelmiş ve tufandan dört yüz elli sene sonra vefat etmiştir.

2.1.4.11. Tebelbül-i Elsine

Ebü'l-Fidâ'nın Tevrat'tan nakline göre dillerin farklılaşması Hz. Âdem'in yeryüzüne gönderilmesine 2912 tufandan sene sonra ve hicretten 3304 öncedir. Bazı tarih kitaplarında ise dillerin farklılaşması ile Hz. İsa'nın doğumu arasında 2247 sene gösterilmektedir.

İbn-i Haldûn tüm insanlığın bir ana ve babadan meydana gelmiş olduğundan hepsinin lisanı bir olması gerekirken (Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir) Rum suresi 22. ayetini delil göstererek Allah'ın takdiriyle dillerin birden fazla olup yayıldığını dile getirmiştir.

2.1.4.12. Hûd Aleyhisselâm

Hız. Hûd, Şâlih bin Efraşed bin Sâın bin Nûh'un oğludur. Ad kavminin putperestliğe sapmaları üzere gönderilmiştir. Hız. Hûd onları dine davet buyurduğunda az kimseler iman edip çoğu küfre sebat gösterdiklerinden yedi gece sekiz gün devam eden şiddetli rüzgar ile müminlerden başka hiçbir kimse kurtulmayıp hepsi helak olmuşlar. Hız. Hûd dört yüz kırk yaşında iken vefat etmiştir.

2.1.4.13. Sâlih Aleyhisselâm

Hız. Sâlih, İbn-i Abîl bin Esif bin Şâh bin Abîl bin Kâser bin Semûd'dur. Semûd da Âbir bin Arâm bin Sâın bin Nûh'un oğludur. Hicâz ile Şâm arasındaki Hicr denilen bölgede yaşayan Semud kavmine Allah'a isyan ve putlara ibadet ettikleri için Hız. Sâlih peygamber olarak gönderilmiştir. Kavmini hakka davet eden Hız. Sâlih'i küçük bir kısım dışında topluluğun büyük kısmı inkar etmiştir. Hız. Sâlih'in tebliğinde ısrar etmesi üzerine kavmi ondan kayadan bir deve çıkarmasını istemişler. Mucizenin gerçekleşmesine rağmen yine iman etmişler. Semud kavminde muhalefete devam eden ve büyüklerinden dokuz kişi deveyi ve peygamberi öldürmeye karar verdikten sonra deveyi öldürmüşlerdir. Hız. Sâlih kavmini üç güne kadar azabın geleceği tebliğ etmiştir. Üç günün sonunda gökten korkunç bir gürültü ve şiddetli bir sarsıntı ile helak olmuşlardır.

Hız. Sâlih kavmi helak olduktan sonra önce Filistin' sonra da Hicaz'a giderek vefat edinceye kadar burada yaşamış ve elli sekiz yaşında iken vefat etmiştir.

2.1.4.14. İbrâhîm Aleyhisselâm

Hız. İbrâhîm İbn-i Târah bin Nâhor bin Şârûğ bin Erû bin Fâlîğ bin Âbir bin Efraşed bin Sâın bin Nûh olup babası Târah'ın Arapça ismi Azer'dir. Hız. İbrâhîm'in doğumu tufan 1081 ve Hız. Âdem'in dünyaya gönderilişinden 3322 sene sonra hicretten 2893 ve milattan 2271 sene öncedir. Hız. İbrahim doğum yeri bazı rivayetlere göre arz-ı Ahvâz'dan Sûs bazı rivayetlere göre ise Babil şehridir. Münecimlerin yüce bir çocuğun doğacağını Nemrud'a bildirmeler üzerine Nemrud doğacak tüm erkek çocukların öldürölmesini emretmiştir. Hız. İbrahim'in annesi bir mağaraya giderek orada saklanmış ve doğum yapmıştır. Hız. İbrahim peygamber olarak görevlendirilmeden önce put yapıp satarak geçimini sağlayan babasını putların

fayda sağlamayacağı tebliğ etmesini üzerine babası tarafında recmetmekle tehdit edilmiştir. Hz. İbrâhîm'in putları kırması ve bu yüzden putperestlerce ateşe atılmasına rağmen ateşin kendisini yakmaması üzerine kendisine iman bir takım kişiler eşi ile Harran'a gitmiştir. Hz. İbrâhîm eşi Sare'den çocuğu olmadığından Hacer ile evlenmiş ve seksen altı yaşında iken Hz. İsmail, yüz yaşında ise Sare'den Hz. İshak doğmuştur.

Sare, Hâcer ve İsmâil'i başka bir yere götürmesi talep etmesi üzerine Allah İbrâhim'den, Hâcer ile İsmâil'i Hicaz bölgesine götürmesi emretmiştir. Bir vakit sonra Hz. İbrâhîm Mekke'ye giderek Hz. İsmâil ile Kabe'yi bina etmişlerdir. Hz. İbrahim yüz yetmiş beş yaşında Şam'da vefat etmiştir.

2.1.4.15. Lût Aleyhisselâm

Hz. Lût, Hz. İbrâhîm'in yeğeni ve Hârân bin Azer'in oğludur. Hz. İbrâhîm'e ilk iman eden odur. Hz. Lût ehl-i mü'tefikât denilen Sodom kavmine peygamber olarak gönderilmiştir. Hz. Lût Somon kavmini hak dinine ve alışmış oldukları kötülüklerden sakınmaya davet etmiş ise de sözlerine hiç iltifat etmemişler. Sodom kavmi fevahişte ısrar etmeleri üzerine yağmur gibi çamurdan yapılmış taşlarla helak olmuş ve şehirleri gelecek nesillere ibret olmak üzere harap olmuştur.

Hz. Lût kavmi helak olduktan sonra Hz. İbrâhîm'in sakin olduğu yere giderek orada ikamet etmiş ve seksen yaşında vefat etmiştir.

2.1.4.16. İsmâil Aleyhisselâm

Hz. İsmâil on dört yaşında iken Sâre'nin isteği üzerine annesi birlikte Mekke'ye gönderilmiştir. Mekke'de büyüüp Cürhüm kabilesinden bir kızla evlenip on iki çocuğu olmuştur.

Allah Hz. İbrâhîm'e Kabe'nin yapılmasını emrettiğinde Hz. İbrâhîm Şam'dan Mekke'ye giderek Kabe ile memur olurken Hz. İsmâil'in de yardım etmesini tebliğ etmiştir. Hz. İsmâil Yemen ve Amâlik kavimlerine peygamber olarak gönderilmiştir. Kavmini elli sene dine davet etmiş ise de az kimse iman etmiştir. Yüz otuz yedi yaşında Mekke'de vefat edip annesi Hacer'in yanına defnedilmiştir.

2.1.4.17. İshâk Aleyhisselâm

Hız. İshâk, Hız. İbrâhîm'in oğlu olup babasını vefatından sonra peygamberlikle görevlendirilmiştir. Hız. İshâk amcasının kızı ile evlenip oğlu Ays ve Yakûp doğmuştur. Ays amcası Hız. İsmâil'in kızıyla evlenerek oğulları dünya gelmiştir. Yakûp Leyyâ bint Lâbân bin Betuil bin Nâhor bin Azer ile evlenmiş Rûbîn, Şimon, Lâvi, Yahûdâ ismiyle oğulları doğup Leyyâ'nın vefatından sonra kardeşi Râhîl bint Lâbânî ile evlendiğinden Hız. Yusuf ve Bünyamin'de ondan dünya gelmiştir. Hız. Yakûp'un cariyeleri Belha ve Zelfe'den Yesâkar, Zâbulun, Vân, Naftâlî, Câd, Aşîr isimleriyle altı oğlu daha olup Hız. Yakûp'un on iki oğlu olmuştur.

Hız. İshâk vefatına kadar Şam'da yaşayıp yüz seksen yaşında vefat edip babasının yanına defnedilmiştir.

2.1.4.18. Ya'kûb ve Yûsuf Aleyhisselâm

Hız. Yûsuf on iki yaşında iken bir gece rüyada on bir yıldız ile güneş ve ay kendisine secde ettiklerini görmüş, bu rüyayı babası Hazreti Ya'kûb'a anlatmıştır. Babası bu rüyayı kardeşlerine anlatmamasını isteyerek belki sana bir hile ederler diyerek güzel yorumlamıştır. Kardeşleri Hız. Yûsuf ve Bünyamin'i babalarının kendilerinden ziyade sevdiğini gördüklerinden Hız. Yûsuf'u susuz bir kuyuya bırakmış, sonra gelip kuyudan çıkaran bir kafiye köle diye satmışlardır. Hız. Yûsuf'un kardeşleri ağlaya ağlaya babalarının yanına gidip Yûsuf'u kurt yediğini söylemiş ve kanlı gömleğini göstermişler.

Hız. Yûsuf Mısır'a götürölerek Amalika'dan Reyyan İbni Velid adındaki firavunun azizi İşterâ'ya satılmıştır. Hazret-i Yûsuf büyüüp güzelliğıyle evin hanımı Züleyha'nın dikkatini çekip, Züleyha Hız. Yûsuf'a meyleylemiştir. Hız. Yusuf bunu kabul etmeyince, iftira atıp zindana atılmıştır. Zindanda iki kölenin gördüğü rüyaları yorumlayıp birinin idam edileceğini ve diğlerinin kurtulacağını söylemiştir. Zindan çıkan köleye seyidinin yanında beni an tavsiyesini şeytan unutturmuştur. Nihayet firavunun rüyasını tabir etmesi üzerine zindan kurtulmuş, Mısır azizi unvanı almıştır.

Hız. Yûsuf'un kardeşleri kıtlık nedeniyle Kenan ilinden çıkıp Mısır'a gelmiş, Hız. Yûsuf tekrar zahire almak için kardeşleri Bünyamin'i getirmeleri söylemiş,

Bünyamin'in gelmesiyle hükümdarın tasını onun yüküne saklayarak hırsızlık suçuyla onu alı koymuştur.

Hız. Ya'kûb Mısır azizine bir mektup yazarak oğlunu geri verilmesini istemiştir. Hız. Yûsuf kardeşlerine kendini tanıtmış, babasına onların aracılığıyla gönderdiği gömleği yüzüne sürmesini ve gözlerinin açılacağını ve kendisini alıp buraya getirmelerini söylemiştir.

Hız. Ya'kûb oğullarıyla beraber Mısır'da on yedi sene kaldıktan sonra vefat etmiş, Hız. Yûsuf da babası vefat ettiğinde elli altı yaşında olup yüz on yaşında iken vefat etmiştir.

2.1.4.19. Hızır Aleyhisselâm

İsimleri Belya olarak Melkân bin Fâlıg bin Âbir bin Şâlıh bin Efraşed bin Sâm bin Nûh'un oğludur. Bazı rivayetler göre Benî İsrâilden ve zamanının Hız. Musa'dan sonra olduğu yazılsa da bu rivayet Hız. Musa kıssası ile kabul edilmemiştir.

2.1.4.20. Eyyûb ve Zülkifl Aleyhisselâm

Hız. Eyyûb Amûs bin Râzic bin Rûm bin Ays bin İshak'ın oğludur. Annesi Hız. Lût'un çocuklarındandır. Hız. Eyyûb peygamberlikle müşerref olup elli sekiz sene dine davetle meşgul olmuştur. Cenâb-ı Hak tarafından çeşitli belalarla imtihan olmuştur. Yedi oğlu ve üç kızı duvar altında kalmış, develerini yıldırım, koyunlarını sel, ekinleri şiddetli rüzgâr ile telef olmuş, kendilerine ise pek şiddetli hastalık meydana gelmiştir. Hız. Eyyûb, bütün musibetlere sabretmiş, sonunda Yüce Allah ona şifa vermiştir. Yeniden birçok mala ve evlada kavuşmuştur. Hız. Eyyûb doksan üç yaşında etmiş, afiyetine sebep olan çeşme civarında defnedilmiştir.

Cenâb-ı Hak Hız. Eyyûb'den sonra oğlu Zülkil lakabıyla anılan Bişr hazretleri peygamberlikle müşerref olmuştur. Şam'da dine davetle meşgul olmuş, yetmiş beş yaşında vefat etmiştir.

2.1.4.21. Şu‘ayb Aleyhisselâm

Hız. Şu‘ayb bir rivayete göre Dayûn bin Anka bin Nâbet bin Medyen bin İbrâhîm’in oğlu olup, ismi Yesrûn’dur. Başka bir rivayete göre Medyen’in evlâdından Mekîl’in oğludur. Diğer bir rivayete göre de Hız. İbrâhîm’e iman edip onunla beraber Şam’a giden bir zatın oğludur.

Cenâb-ı Hak Hız. Şu‘ayb’ı ashab-ı Eyke ve ehl-i Medyen’e peygamber olarak göndermiştir. Hız. Şu‘ayb puta tapan, ölçü ve tartıyı doğru yapmayan Eyke ashabını dine davet ettiği halde uyarıları dikkatle almayan kavim yağmur gibi yağan ateşlerle helak olmuştur. Medyen halkı ise Allah’a isyan etmeleri üzerine şiddetli bir ses ve şiddetli depremle helak olmuştur. Hız. Şu‘ayb iki yüz seneden fazla yaşayıp vefatında zemzem ile makam arasında defnedildiği rivayet edilmiştir.

2.1.4.22. Mûsâ Aleyhisselâm

Hız. Mûsâ İmrân bin Fâhâs bin Lâvî bin Ya‘kûb bin İshak bin İbrâhîm’in oğludur. Hız. Mûsâ doğmadan önce Mısır firavunu gördüğü bir rüya üzerine doğacak tüm erkek çocukların öldürölmesini emretmiştir. Hız. Mûsâ dünyaya geldiğinde annesi bir sandığa koyarak nehre bırakmış, firavunun eşi Asiye onu nehirde bulup evlât edinmek istemiştir. Hız. Mûsâsa hiçbir sütanneyi kabul etmeyince ablasının aracılığıyla annesi sütanneliğe alınmıştır.

Hız. Mûsâ bir Kıbtî ile kavga eden İsrâilli’ ye yardım ederken Kıbtî’nin ölümüne sebep olmuş, oradan kaçıp Medyen’e gitmiştir. Medyen suyunda iki kıza hayvanlarını sulamada yardımcı olmuş, kızlar babalarına durumu bildirip babaları Hız. Mûsâ’yı evine çağırıp başından geçenleri dinlemiş, ona emniyette olduğunu ve on yıl çalışması karşılığında kızlarından biriyle evlenebileceğini söylemiştir. Hız. Mûsâ, süresini tamamlayınca ailesiyle birlikte Medyen’den Mısır’a gitmek için ayrılmış, soğuk bir kış akşamında Tûr civarına geldiğinde dağda ateş görmüş, yanına yaklaştığında bir sesle kendilerine ayakkabılarını çıkarması ve elindeki asayı yere bırakması emredilmiş, asâ ve yed-i beyzâ mucizesi verilip firavun ile kavmini dine davet etmesi emredilmiştir.

Hız. Mûsâ, Hârûn ile birlikte Mısır'a dönerek firavunu dine davet etmiş, firavunun mucize talep etmesi üzerine asâ ve yed-i beyzâ mucizelerini göstermiştir. Bunun üzerine firavun şehirdeki sihirbazları toplamış, sonunda Hız. Mûsâ'nın asâsı sihirbazların bütün aletleri yutmuştur. Bunun sihir olmadığını anlayan sihirbazlar iman etmişlerdir. Hız. Mûsâ Benî İsrâîl'i Kenân'a götürmek üzere Mısır'dan çıkarken firavun ve askerler arkasından çıkmış, onlara yetişmesiyle beraber asasıyla Kızıldeniz'e vurduğunda on iki parçaya ayrılmış, kavmi kurtulup firavun ve askerleri boğulmuştur.

Hız. Mûsâ kardeşi Hârûn'u kavmiyle bırakarak Tûr Dağında kırk gün ibadetle meşgul olmuş, Tevrat o vakit nazil olmuştur. Tûr Dağından döndüğünde kavminin buzağı taptığını gördüğünde hiddetlenip kardeşi Hârûn'u sakalından tutup hırpalamıştır. Kavmi tövbe ettikten sonra hiddeti azalıp Tevrat'ı ortaya çıkarıp tevhit itikadını yerleştirmiştir.

Hız. Hârûn Tîh vadisinde vefat etmiş, Hız. Mûsâ'da ondan on bir ay sonra yüz yirmi yaşında vefat etmiştir.

2.1.4.23. Yuşa' Aleyhisselâm ve Benî İsrâ'il Hükâm Devri

Yuşa' bin Nûn bin Elişâmâ bin Amihûd bin Ledân bin Tâlah bin Râfah bin Yerbea bin Efrâim bin Yûsuf'tur. Hız. Yuşa' Benî İsrâîl'i yirmi sekiz sene idare ettikten sonra yüz on yaşında iken Ma'arre de vefât etmiştir.

Hız. Yuşa''dan Finhâs bin Azer bin Harûn bin İmrân ile Kâlâb bin Yüfenâ Benî İsrâ'il'i idare etmiştir. Daha sonra Otniel bin Kenâz, Ehûd Cerâ, Şamcâr bin Ânât, Bârâk bin Abinoam'i ile Dabora, Cedeon, Tolâ bin Yavâ, Celâdî Bâir, Yeftâh, İysân, Abdon bin Helil, Şimşon bin Mânûh Benî İsrâîl'i idare etmiştir.

2.1.4.24. Şemo'el Aleyhisselâm

Hız. Şemo'el kırk yaşında iken peygamberlikle müşerref olmuştur. Benî İsrâîl'i on bir sene idare etmiştir.

2.1.4.25. Tâlût

Hız. el on bir sene Benî İsrâil'i yönettikten sonra kendi kavmi içinde Bünyamin sıbtından Tâlût bin Kîş adında zatı vahiyle padişah olarak tayin etmiştir. Tâlût kavminin ileri gelenlerin olmayıp çoban olması nedeniyle Benî İsrâil itiraz edip içlerinde ondan ziyade saltanata layık kişiler olduğu ifade etmişlerdir. Tâlût iki sene padişahlık yaptıktan sonra Filistin hükümdarı Câlût ile aralarında savaş baş göstermiş, Benî İsrâli'den Câlût'un karşısına çıkmaya kimse cüret edememiştir. Hız. Şemo'el Câlût'u öldürecek kişinin alametini Hız. Dâvud'ta görmüş, Hız. Dâvud Câlût'un karşısına çıkarak onu öldürmüştür.

2.1.4.26. Dâvûd Aleyhisselâm

Hız. Dâvud Hazretleri, Dâvud bin Yessi bin Obid bin Boaz bin Salmon bin Nahşon bin Aminodab bin Arâm bin Hasron bin Bârs bin Yehûdâ bin Ya'kûp'tur. Hız. Şemo'el'in vefatından sonra Hız. Dâvud peygamberlikle müşerref olmuş, hem peygamberlik hem de padişahlık yapmıştır. Hız. Dâvud'a Zebut nazil olmuş, kırk sene padişahlık yaptıktan sonra yetmiş beş yaşında vefat etmiştir.

2.1.4.27. Süleymân Aleyhisselâm

Hız. Süleymân Hız. Dâvud'un oğludur. Babasının vefatında on iki yaşında iken tahta geçmiştir. Hız. Dâvud vefat etmeden önce Beytü'l-Makdis'in imaretini Hız. Süleymân'a vasiyet etmiştir. Saltanatının dördüncü senesinde Beytü'l-Makdis'in imaretine başlamış, yedi senede tamamlamıştır. Hız. Süleymân kırk sene padişahlık yaptıktan sonra elli iki yaşında iken vefat etmiştir.

2.1.4.28. Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmeti

Hız. Süleymân vefat ettikten sonra oğlu Rehoboam on yedi sene padişahlık yapmış, kırk yaşında iken vefat etmiştir. Rehoboam'dan sonra sırasıyla Abiya, Asa, Yehofaşat, Yehoram, Ahazya, Yehoaş, Amasya, Uzriya, Yosam, Ahaz, Hezekiya padişahlık yapmışlardır. Benî Dâvut hükümetinin altını senesinde İsrâiloğulları Benî Dâvut'tan ayrılmış ve kurmuş oldukları hükümet yıkılmıştır.

2.1.4.29. Benî Dâvud'dan Ayrılmış Olan Benî İsrâ'il Hükûmeti

Hız. Süleymân'ın oğlu Rehoboam'ın itaat dairesinde Yehûdâ ve Bünyâmin sıbtları kalıp diğerkleri ayrılmıştır. Benî Dâvud'dan ayrılan İsrâil hükümetini kuran Hız. Sülaymân'ın kölelerinden Yerbeam'dır. Yerbeam'dan sonra sırasıyla Nadab, Ba'sa, İlehe, Omri, Ahab tahta geçmiştir.

2.1.4.30. İlyâs ve Elyesa' Aleyhisselâm

Hız. İlyâs İlyâs bin Yâsîn bin Finhâs bin Azer bin Harûn bin İmrândır. Ahab ve ona tabi olanlar Ba'l isminde bir puta taptıkları için Hız. İlyâs peygamber olarak onlara gönderilmiştir. Hız. İlyâs ne kadar nasihat etti ise ona iltifat etmediklerinden Cenâb-ı Hak hayır, bereket ve yağmurları üzerlerinden kaldırmakla leş yemeye başladıktan sonra şu belalardan kurtulmak için Hız. İlyâs tabi olmuşlardır.

Hız. Elyesâ' Hız. İlyâs'ın yerine geçmiştir. Peygamberlikle müşerref olup, nasihat etmeye devam edip Benî İsrâil'in ıslahına çalışsa da bir fayda olmamıştır.

2.1.4.31. Mülûk-i Benî İsrâ'il'in Bakiye-i Ahvâli

Ahab yirmi iki sene hükmettikten sonra sırasıyla Ahazya, Yehoram, Yahu bin Nimşi, Yoahaz, Yehoas, Yerbeam, Zekeriyyâ, Şallum bin Yabes, Menahim bin Cadi, Bekaçya, Pekah bin Remalya, Hoşea padişahlık yapmıştır.

2.1.4.32. Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmetinin Bakiye-i Ahvâli

Hezekiya yirmi dokuz sene tahta kaldıktan sonra sırasıyla Menasa, Amon, Yoşeya, Yoahaz, Elyakim, Yehovakin, Sadakiya tahta geçmiştir. Buhtunnasr Sadakiya'nın mülküne musallat olup Urşelim'i ve Beytü'l-Makdis'i harap ederek İsrâiloğulları esir edip Babil'e göndermiştir. Böylelikle Benî Dâvud (Yehûdâ) hükümeti yıkılmıştır.

2.1.4.33. Yûnus Aleyhisselâm

Hız. Yûnus, Benî İsrâ'il'den ve Bünyâmin sıbtından olup Ninova halkına peygamber olarak gönderilmiştir. Hız. Yûnus ne kadar da Ninova halkını uyararak dine davet etmiş ise de emr-i ilahîyi kabul etmemişlerdir. Ümitsiz bir şekilde Dicle Nehri kenarındaki bir gemiye binen Hız. Yûnus Cenâb-ı Hak'tan emir almadan

Ninova'dan çıkması üzerine gemi hareketmiş kalmış, gemide çekilen kura Hz. Yûnus isabet etmesi üzerine kendilerini suya atmıştır. Suya düştükten sonra balık karnında tövbe edip üç günün sonunda su kenarına atılmıştır. Ninova halkı Hz. Yûnus'un gemiye bindiği gün Ninova'yı kara bir bulut kaplamış, halk üzerlerine bir azabın geleceğini anladıklarından tövbe ve istiğfar edip azabı üzerlerinden kaldırmışlardır. Tekrar Ninova'ya gelen Hz. Yûnus yapmış olduğu tebliği kabul etmiş olmalarına rağmen halk tekrar azgınlığa başlamış ve şehirleri harap olmuştur.

2.1.4.34. Zekerıyyâ, Yahyâ ve İsâ Aleyhimü's-selâm

Hz. Zekerıyyâ Süleymân bin Dâvud'un neslindendir. Hanne Hz. Meryem doğduktan sonra onu Beytül-Makdis hizmeti için adanmış, Hz. Zekerıyyâ'nın kefaletine bırakmıştır. Cebrail ilahi emir ile Hz. Meryem'in yanına giderek yakasına üfleyip kendileri hamile kalmıştır. Hz. Meryem, doğum yaptıktan sonra Hz. İsâ'yı kavminin yanına götürdüğünde kavmi Hz. Meryem'i suizan ederek recmedilmesine karar vermişlerdir. Hz. Meryem beşikteki bebeği işaret etmiş ve Hz. İsâ beşikte konuşmuştur. Hz. Meryem, Hz. İsâ'yı alıp amcanın oğlu Yusuf ile önce Mısır'a burada on iki sene kalıktan sonra Nasıra beldesine gitmiş, Hz. İsâ otuz yaşına kadar burada kalmıştır.

Hz. Meryem'in kefilisi olan Hz. Zekerıyyâ yapılan dedikodular üzerine öldürülmesi emredilmiş, bir büyük ağacın kovuğunda saklanmış, Yahûdiler ağacı keserek yüz yaşında Hz. Zekerıyyâ'yı şehit etmişlerdir.

Hz. Yahyâ, Hz. Zekerıyyâ'nın oğlu olup Hristiyanlar arasında Hz. Yahyâ'nın ismi Yohanna'dır. Hz. Yahyâ küçük yaşta iken İsrâiloğullarına peygamber olarak gönderilmiştir. Benî İsrâil hükümdarı Herodos'un kardeşinin kızıyla evlenmesinin Hz. Yahyâ tarafından izin verilmemesi üzerine şehit edilmiştir.

Hz. İsâ halkı dine davetle türlü mucizeler göstermiş, sadece on iki kişi iman edip geriye kalanlar peygamberliğini inkar etmiş ve öldürmeye karar vermişlerdir. Hz. İsâ'ya kavminin suikastı ve göğe yükseleceği vahiyle bildirilmiş, Hz. Meryem Hz. İsâ'nın göğe yükseltilmesinden altı sene sonra vefat etmiştir.

2.1.5. İkinci Bölüm

İkinci bölümde Asya kıtası, eski Asya, Mezopotamya coğrafyası, Babil, Asur, Pişdâdiyân, Keyâniyân, Eşkâniyân, Sâsâniyân devleti tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, mezhep, gelir ve medeniyetine yer verilmiştir.

2.1.5.1. Asya Kıtasını Tavsîfât ve Tesmiye ve Mesâha

Asya kıtası beş kıtanın en büyüğü ve en kalabalık olanıdır. İnsanın doğuşu, Hz. Nûh'un çocuklarının neslinin yayılması, Asur, Babil, Fûrs gibi büyük devletlerin ortaya çıktığı mevki ve peygamberlerin doğumu Asya kıtasında meydana gelmiştir. Asya kıtasının Asya ismini almasına dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Omirus vesaire eski Yunanlılar Asya ismini Lidya memleketinde Asya adında bir vilayet, bazıları Asya-yı Suğrâ arâzisinde Gisterus Nehri sahilinde yaşayan Esyona ismiyle bilinen bir kabile ve Asya diye bir şehirden rivayet etmişlerdir.

2.1.5.2. Asya Kıtasının Hudûd ve Müstemilât

Asya kıtası kuzeyde Kuzey Buz Denizi, güneyde Hint Okyanusu, doğuda okyanusun kuzey kısmı, batıda Avrupa, güneybatıda Afrika ile sınırlıdır.

2.1.5.3. Asya-yı Kadîme

Asya-yı kadîme, eskilerin bildirdiklerine göre kıta batıda Don, Azak nehirleri, Karadeniz, Akdeniz, güneyde hâlic-i Arab, Umman, doğuda Hint ve Tataristan ile sınırlıdır.

2.1.5.4. Mezopotamya ve Merbûtâtı Coğrafyası

Mezopotamya kelimesi nehirlerin arası demektir. Eski Yunanlılar Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bölgeye demişlerdir. Fırat Nehri Asya kıtasının batı yönünde Dicle Nehri ise doğu yönündedir.

Arap kavimlerinden Benî Adnan Mezopotamya'ya yayılmalarında ve Mezopotamya bölgesinin ortasını vatan edindiklerinde Musul'un yukarı kısmını üç bölüme ayırıp Musul, Sincar, Nusaybin, Mardin, Re's'ül-'ayn çevresi diyâr-ı Rebî'a; Samsad, Birecik, Karkısa çevresi Benî Adnan'dan Rebî'a'nın kardeşi Mudar'a nispetle diyâr-ı Mudar; bölgenin doğu ve batı yönlerinde olan ve Rebî'a ve Mudar

kısımlarında hariç mahaller genel olarak Rebî‘a’nın torunu Bekr bin Vâ’il’e nispetle Diyârbekir diye üne kavuşmuştur.

2.1.5.5. Babil Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi)

Babil memleketi kuzeyde Mezopotamya’nın Asurya kısmı, güneyde halîç-i Acem, batıda Arap yarımadası, doğuda Irak-ı Acem’le sınırlıdır. Bu memleketinin arazisinde Fırat ve Dicle nehirleri kuzeyden güneye doğru akar. Babil memleketi, Babil beldeleri ve Keldan beldeleri diye ikiye ayrılmıştır.

Babil memleketi eski zamanlarda büyük şehirler, heykeller, surlar, yüksek saraylar yapılmış, zamanın değişmesiyle harap olarak geriye yüceliğini andıracak eserlerden başka bir şey kalmamıştır. Bu eserlerden Babil, Eked, Gülne, Porsipa, Eyopolis, Selevkiye, Ktesifon vesair şehirler delil olarak gösterilmiştir. Bu şehirlerin en meşhuru Babil’dir.

Rum ve Yunan tarihçiler Babil’in kuruluşu tufandan az bir vakit sonra olduğunu açıklamışlardır. Bolya’nın tarih ve coğrafya ansiklopedisinde milattan 2640 sene önce Babil’i Nemrut’un kurduğu gösterilmektedir. Babil’deki Bilos heykeli, bölgeye mahsus saraylar ve asma bahçeleri hayrette bırakan eserlerdendir.

2.1.5.6. Babil Memleketi Târîhi

Birossus’a göre âlemin yaratılışından tufana kadar on padişah hükmetmiştir. Birincisi Keldanî Elvares olmakla beraber sırasıyla Abarus, Milos, Aminon Keldanî, Amigarus, Darnus, İdurahus, Emmesinus, Evitarens, Kesynosres’tir. Tufandandan sonra Babil’de seksen altı padişah hükümet eylemiş. Bunların müddetleri otuz dört bin seksen senedir. Sonra Zerdâşt’ın bayrağı altında Medîler (Pîşdâdiyân) Babil’i fethetmiştir. Medîlerin fethinden sonra sekiz padişah (224) ve Elam’dan on iki padişah (48) Keldan’dan kırk dokuz padişah (458), Arap’tan dokuz padişah (245), Asur’dan kırk beş padişah (526) sene hükmetmiştir.

Babil padişahlarından Hammurabi’nin büyük şöhreti olup Keldan mülkünden çıkarılan eski eserlerdeki yazılardan ilk önce Hammurabi’ye dair bilgiler bulunmuştur.

Milattan 127 ve hicretten 749 sene önce Eşkâniyân Devleti'nin Babil'e yapmış oldukları şiddetli saldırılar sonucu büyük bir kısmını harap etmiş, Babil Eşkâniyân'dan Sâsâniyân'a intikal etmiş olduğu halde Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslam ile müşerref olmuştur.

2.1.5.7. Babil'in Mezhep Avâ'id ve Medeniyeti

Babil'in eski sakinlerinden olan Sümer ve Akad'lar Sabîî dinindeydiler. Güneş ve ay ile beş gezegene, bazı meşhur kimselerin timsallerine ve asız, uydurma putlara ibadet ederlermiş. Babil halkının kabul ettiği putlar Şamas (Şems), Sîn (Kamer), Adâr (Zuhal), Mardûh (Müşteri), Nercal (Merih), İstâr (Zühre), Nabu (Utârid) olup Zuhal'i ateş tanrısı, Müşteri'yi en büyük kadı, Merih'i savaş tanrısı, Zühre'yi intikam ve doğum tanrıçası, Utârid'i yüce bilge olarak kabul etmişlerdir. Yıldızlardan başka pek çok tanrıları vardır. Bazı meşhur kişileri de ilah sınıfına dahil etmişlerdir. Bunların ibadetlerince farz olan şeyler başlıca putlara kurbanlık hayvanlar, bahçelerinden meyve ve sanatlı eserler hediye etmek olup ilk zamanlar insanları da kurban olarak takdim edilmiştir.

Babilîlerin birisi çivi diğeri İbranî olmak üzere iki tür yazıları vardır. Sonraları keşfedilen eski eserler üzerindeki yazılar çivi yazısıdır. Babil halkı her türlü hububat, şeker kamışı, çivit, baharat ve meyve üretmişler. Mimarlık ve ressamlık ilimlerinde olan yetenekleri keşfedilen eski eserler göstermektedir. Babil halkı birkaç tabakaya ayrılmış, bazıları bazılarında üstün olup bunlardan âlimler bir tabaka kahin ve büyücüler başka başka tabakalardaydı.

2.1.5.8. Asurya Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi)

Asûr Sâî bin Nûh'un oğlu olup tufandan sonra insanlık farklı farklı topluluklara ayrıldığında bir cemaate reis olduğu halde Nemrût ile beraber Şenâr bölgesine ve tebelbül-i elsine olayından sonra kendi adıyla şöhretlenen kıtaya hicret ederek milattan önce 2640 ve hicretten önce 3262 tarihlerinde Ninova şehrinin inşasına başlamıştır.

Asurya kıtası eski zamanlarda ziraatla meşgul olan ve nüfusu kalabalık mevkilerdendir. Bu bölgenin bir cihetinde yüz diğer cihetinde iki yüze kadar harabe

şehirler bulunmuştur. Bazı araştırmalarda Asur devletinin azametli zamanlarından kalmış pek çok eski eserler bulunmuştur. Bu keşifler sonucunda Asurya kıtasının asıl sınırları doğuda Irak-ı Acem, batıda Fırat Nehri, kuzeyde Dicle Nehrinin kaynağı, güneyde Bağdat ile sınırlıdır.

Asur memleketinin en meşhur şehri Musul karşısındaki şimdi Tell Yûnus ve Kuyuncuk diye anılan mevkidir. Eski zamanlarda Asur ve Elaser yahut İlaser denilen mevkiye şimdi Şerkat ve Resan yahut Rasina isimli şehrin mevkisine Re'sü'l'ayn denilmektedir. Eski coğrafya kitaplarında Sengar ve Sengara ve Tivrât'ta Şinar denilen yer Sincar'dır. Eski coğrafya kitaplarında Asur memleketine dair pek çok şehir isimlerine yer verilmiş ise de mevkileri bilinmemektedir.

2.1.5.9. Asur Memleket-i Kadîmesi Târîhi

Asur tarihi hakkında Yunan ve Fars tarihçilerinin yazdıkları sözlerin çoğu hurafeler ve asılsız bilgilerle karıştırılmıştır. Asur milattan 2640 ve hicretten 3262 sene önce Ninova şehrinin temellerinin atıldığını tarihçilerin çoğu kabul ettiği göre ortaya çıkış tarihinin o zamandan başlamak gerekmektedir.

Şerkat şehri Ninova'dan ve Nemrût denilen mevkiden önce Asur devletinin başkenti idi. Asur devleti kuran Bil-Sumili-Kabi isminde bir zat olup zamanı meçhuldür.

Asur padişahlarından Birinci Tiğlat Filaser Hazar Denizi ve Lübnan Dağına kadar akın ederek askeriyle birçok devletle girmiş olduğu savaşları kazanmış ve padişahlarını kendisine tabi ettirmiş, hatta Mısır firavunu Tiğlat Filaser'i memnun etmek için timsah hediye etmiş ve Babil padişahına galip gelmiştir. Tiğlat Filaser'in vefatında Asuriye memleketi fesat ve bozulmalar baş göstermiş devlet zayıflamıştır. Bir vakit sonra devletin ayanlarından Bil-Ketirasu isminde bir zat ortaya çıkıp dönemin padişahını tahttan indirterek başkenti Şerkat'tan Nemrût'a nakletmek için çalışmıştır. İkinci Bilos zamanında Asur devleti hayli ilerleme göstererek Med hükümdarını itaat ve cizyeye bağlamıştır.

Asur devleti tahtına 1552'ten 1527'ye kadar Asur-Nazirbal oturmuş, döneminde Nemrût'ta yıldızları gözlemlemek için bir piramit inşa etmiş ve o bölgede bir heykel yaptırıp içine bir timsal ile bu timsalin üstüne tercümesini yazdırmıştır.

Asur padişahı Sardanapal nefsanî zevklere düşkün olup eğlencelerle meşgul olduğundan devletin idaresinde zayıflık meydana gelmiştir. Keldanî ve Med devletin ittifak ederek Ninova'ya doğru yürüdüler. Sardanapal gafletten uyanıp askeriyle beraber savaşmaya kalkışmış ise de Ninona kuşatılmıştır. Uzun süren kuşatma sonunda Sardanapal boyun eğmemek için bir alana ateş yakarak eşya ve hazinesini yaktıktan sonra eşi ve çocuklarıyla beraber ateşin içine girip yanmışlardır. Ninova'da istila, yağma ve tahrip edilmiş ve halk katledilmiştir. Bunun üzerine Asur devleti yıkılmıştır.

Keldanî padişahı Bilizis fethi tamamladıktan sonra Asuriye'de ikamet etmiş ve Asur ahalisi kendisine itaat etmiştir. Bilizis Asuriye eserlerinde Ful ismiyle anılmış olup Asur hükümdarları sülalesinden biridir.

2.1.5.10. Asur Devlet-i Ahîresi

Ful'un vefatından sonra Asurîlerden üçüncü Tiğlat Filaser zuhur ederek dört sene Babil haklıyla savaştıktan sonra hicretten 1365 sene önce Babil'e üstün gelmiştir.

Dördüncü Tiğlat Filaser öldükten sonra dördüncü Salmanasar tahta oturmuş, İsrâil kralı Hoşea'yı Samarra'da cizyeye bağladığı halde sonraları muhalefet edip Mısır'dan yardım istemesi üzerine Salmanasar tekrar savaş açarak Hoşea'yı esir ermiş, üçe sene kuşatmadan sonra Samarra'yı hükmü altına almıştır. Salmanasar'ın üstün gelmesiyle iki yüz yetmiş seneden beri hüküm süren Benî İsrâil devleti yıkılmıştır. Salmanasar vefat ettiğinde tahta geçecek oğlu olmadığına seraskeri Saryokin (Sargon) tahta oturmuştur. Sargon, Sardanapal'in güçsüzlüğünde Keldanîlerin ellerine geçmiş olan memleketi geri alarak Mezopotamya bölgesinin hepsini istila etmiş; Ermenistan, Mısır, Kıbrıs memleketlerini hakimiyeti altına almıştır. Sargon'un vefâtında Senahrib Asur devleti tahtına oturarak döneminde büyük işler başarmış, kendisini yeryüzünün padişahı olarak isimlendirmiştir.

Senharib öldürüldükten küçük oğlu Esarhaddon Asur devleti tahtına oturmuştur. Asur devletinin en büyük padişahı Esarhaddon'dur. Tahta geçtikten sonra Halîc-i Acem ile Ermenistan Dağı ve Akdeniz arasındaki toprakların hepsini askeriyle yürüyüp başarılı olmuştur. Doğuda Medler ile savaşmış, batıda Kıbrıs, güneyde Mısır ve Habeş'e kadar sınırlarını genişletmiştir.

Asur padişahı Sardanapal tahta oturmuş ise de Babil padişahı Nabobolassar'ın oğlu ikinci Buhtunnasr ile Med hükümdarı Keyaksar, Sardanapal'in üzerine yürümüş, Sardanapal onlarla savaşacağı yerde mağlubiyeti kabul edip intihar etmiştir. Sardanapal'in vefatından sonra son Asur devleti yıkılmış, Asur devleti Babil'de ortaya çıkan yeni bir devletin hükmü altına girmiştir.

2.1.5.11. Asurîlerin Mezheb ve Avâ'id ve Medeniyet-i Sâ'ireleri

Asurîler yıldızlar ve bazı putlara ibadet etmişlerdir. Asurîlerin insan suretinde ve arkası balık şeklinde Nin ve başı çaylak ve cüssesi insan şeklinde Nesruh, başı insan gövdesi aslan suretinde Nergal isimlerinde üç adet putları vardır. Tanrı olarak ettikleri putlara ve yıldızlara mahsus heykeller yapmışlar ve Müşteri'ye Belet, Neptün'e Melne isimleri verilmiş, başka sınıfa mahsus bir takım tanrılar vardır ki bunlar Ninib Zuhâl, Merodah Müşteri, Nergal Merih, İştar Zühre, Nibu Utârid'tir.

Asur devletinde vezirlerden oluşan, devlet hakkında önemli konuların görüşüldüğü ve yönetildiği bir meclis vardı. Ayrıca valiler, zabıtarlar, kadılar ve cinayetlere bakmak için mahkemeler vardı. Bu mahkemelerin tutumu Avrupa eski engizisyon mahkeme gibi acımasız ve zalimdi.

2.1.5.12. Fûrs Kıt'ası ve Coğrafyası

Fûrs kıtası, Fârs-ı garbî ve Fârs-ı şarkî isimleriyle ikiye ayrılmıştır. Fârsî garbî, bu memlekete İran'da denilmektedir. Bu bölge kuzeyde Ermenistan, Gürcistan, Hazar Denizi ve bazı Tatar beldeleri; güneyde Hint Denizi, halîç-i Fârs; batıda yine halîç-i Fârs, Irak-ı Arab ile sınırlıdır. Fârs-ı garbî bölgesinde yüksek dağlar, geniş ovalar ve on dört nehir bulunup Hoy, Tebriz, Tahran, İsfahan, Kaşan, Nişabur gibi şehirler bölgenin en meşhur şehirleridir. Fârs-ı şarkî, kuzeyde Belh, doğuda Çin ve Hint, güneyde Hint denizi, batıda Kirman ve Horasan ile sınırlıdır.

2.1.5.13. Pîşdâdiyân Devleti

Fars tarihçileri göre Pîşdâdiyân Devleti'nin oraya çıkışı hicretten 3825 sene öncedir. Tarihçiler bu devletin hükümdarlarından Keyûmers, Hoşeng, Tahmures, Cemşîd, Biyurasib (Dahhâk), Efridûn, Minûçehr, Efrasiyâb, Zümer, Kerşasib isimleriyle on hükümdardan ibaret gösterip bunlara yaklaşık olarak 2470 sene müddet vermişlerdir.

Pîşdâdiyân Devleti'ni kuran Keyûmesr Kâmer bin Yâfes bin Nûh'un oğlu olup tufandan sonra Taberistan'da olan Debravend Dağına gitmiş ve daha sonra Fârs bölgesine giderek orada topluluğu çoğalmıştır.

Devlet, hükümdar Kerşasib'in vefatıyla yıkılmış, ondan sonra Fûrs'ün ikinci tabakası olan Keyâniyân Devleti ortaya çıkmıştır. Tarihçilerin rivayetlerine bakılınca Pîşdâdiyân Devleti'nin yıkılışı hicretten 1355 sene öncedir.

Bu devlete dayandırılan 2470 sene on kişinin padişahlık yapmış olması o asırdaki diğer padişahların hakimiyet süreleri kıyaslandığında her padişaha on beşten yirmi seneye kadar müddet verilebileceğinde sadece on kişi olmayıp yüz yirmiden fazla olması gerekmektedir. Fakat zamanla isimleri kaybolmuş ve başlangıç tarihleri şüpheli bulunmuştur.

2.1.5.14. Med (Keyâniyân) Devleti

Med yahut Midiya memleketi bugün Azerbaycan diye bilinen ve Hazar Denizi güneyinden Kabil'e kadar yayılmış olan kıtadır. Bu bölge Asur devleti hükmünde iken Med kavmi büyüklerinden Erbasis Asur devleti padişahı Sardanapal'ın seraskeri olduğu halde Keldanî Bilizis ile ittifak yaparak devleti yıktıktan sonra Med bölgesi Asur devletinden ayrılarak Erbasis'in hakimiyeti altına girmiştir.

Erbasis yirmi sene Med hükümdarlığında bulunup vefatında devlet işleri kabile reislerinin ellerinde kaldığından içlerinden Avrupalarca Dijusis ve doğu tarihçilere göre ise Keykubad adındaki kişi tahta oturmuştur. Keykubad Pîşdâdiyân şehzadelerinden olup soyu dördüncü batında Minûçehr'e ulaşır. Tahta çıkışının ardından Pîşdâdiyân hükümdarı Zümer'in vefatıyla devletin yıkılmasıyla Pîşdâdiye

memleketi Med denilen Azerbaycan'a bağlanmasıyla hicretten önce 1355 senesinde Keykubad Med denilen Keyâniyân Devleti'ni kurmuştur.

Keyâniyân Devleti padişahlarından Keyhüsrev Ermenistan, Suriye ve Anadolu topraklarında bulunan tüm memleketlerini ve Arap beldelerini saltanatına dahil etmiştir. Dicle ve Fırat nehirlerini geçip Hûzistan, Irak ve Lidya memleketlerini ele geçirerek Asya'nın her tarafına hakim olmuştur. Keyhüsrev Hazar Denizi taraflarında bulunan İskit kabilesi melikesi Tomris ile evlenmeyi istemiş, Tomris'in istediğini reddetmesi üzerine askeriyle beraber üzerine yürümüş, çıkan savaşta Keyhüsrev esir edildikten sonra öldürülmüştür.

Keyhüsrev'den sonra tahta oğlu Keykâvus geçmiştir. Keykâvus Mısır'ı istilaya teşebbüs ederek o zamanlar Mısır haklı köpek ve kediye kutsal saydığından Mısır'ın bazı şehirlerini kuşattığı sırada birçok köpek ve kediye askerinin önüne yürütmüş, Mısır askeri hayvanlar zarar görmesin diye ok atamadığından Keykâvus'un askerleri hiçbir direniş görmeden ilerleyip kuşattığı şehirleri istila etmişlerdir.

Keyâniyân Devleti'nin son padişahı Dara, Asya kıtasının her tarafını hakimiyetini atına aldıktan sonra Makedonya kralı Filip Keyâniyân Devleti'ni ortadan kaldırmak için planlar yaparken vefat etmiş, yerine oğlu İskender geçmiştir. İskender ve Dara Erbil'e bağlı Gavgamile sahrasındaki savaşta Midiya taraflarına kaçmış, Fûrs tahtına geçmek isteyen sancak beyleri tarafından öldürülmüştür. Dara'nın vefatından sonra hicretten önce 1355 yılında kurulan devlet hicretten önce 952 senesinde yıkılmıştır.

2.1.5.15. Eşkâniyân Devleti

Eşkâniyân Devleti Fûrs mülkünün üçüncü tabakasıdır. Eski zamanlarda Horasan'ın batı yönünde Hazar Denizine kadar olan İran bölgesinin kuzeyine Yunanlılar Parsya derlerdi. Eşkâniyân Devletini kuran Arsak (Erşek) bu bölgede olan Taberistan taraflarında Selefkiye Devletine karşı ayaklandığından Eşkâniyân'a Parsyalılar denilmiştir.

Erşek'i bazıları üçüncü Dara'nın evladı, bazıları Fürsün ileri gelenlerinde bir zati bazıları ise Selefkiye padişahlarından Antiyohus'un askerinden Turanlı olduğu rivayet edilmiştir.

Erşek Taberistan taraflarında iken Antiyohus'un zayıflığını fırsat bilerek Parya topraklarını ele geçirmek niyetiyle Selefkiye Devletine karşı isyan etmiş, Erşek'in Selefkiye Devletine karşı gösterdiği isyan İranlılar tarafından memnuniyetle karşılanmış takam takım Erşek'in isyan bayrağı altında toplanmışlardır. Erşek Selefkilerle olan savaşta galip ve Antiyohus mağlup olmuştur. Hicretten öce 887 senesinde İran kabile reisleri Erşek'in saltanatını kabul etmiş, Eşkâniyân Devleti kurulmuştur.

870 senesinde Selefkîlerle meydana gelen muharebede Erşek ölüp yerine kardeşi geçmiştir. O sırada Antiyohus Herakes ile ikinci Selefkus Kallinikos aralarında yüz gösteren anlaşmazlıktan istifaden eden Tirdad Gûrgan (Cürcan) ve Midiya şehirlerini ele geçirip meydana gelen muharebede Kallinikos mağlup olmuştur. Bunun üzerine Eşkâniyân Devleti'nin istiklali bir kat daha artmıştır.

Hükümdar Mihridâd döneminde Babil, Hemedan, Med, Mezopotamya ve Buhara fethedilmiş, Selefkiye padişahlarından Dimitriyos'u savaşta eser edilmiş ve Hint taraflarına kadar ulaşılmıştır. Bu zaferlerinden dolayı Mihridâd şehinşah unvanı almıştır.

Altıncı Belâş ve kardeşi beşinci Erdevân arasında çıkan tahta kavgalarından yararlanan Erdeşîr bin Bâbek, 482 sene hüküm süren Eşkâniyân Devleti yıkmış ve Sâsâniyân Devletini kurmuştur.

2.1.5.16. Sâsâniyân Devleti

Sâsâniyân Devleti Fürs mülkünün dördüncü tabakasıdır. Eşkâniyân Devleti'nin son vakitlerinde bulunduğu zayıflıktan istifade eden Erdeşîr bin Bâbek Fürs saltanatından hak iddia ederek topladığı askerle Fürs memleketinin güney kısmını istila etmiştir. Erdevân gözdağı vererek istilayı durdurmaya çalışsa da Erdeşîr dinlemeyip askeriyle memleketin kuzey kısmını ele geçirmiş, hükümetin zalimliğinden usanan halk bölük bölük Erdeşîr'e tabi olmuştur. Erdevân bu belayı

defetmek için askeriyle Erdeşîr'in üzerine yürümüş, Rey şehrinde meydana gelen savaşta Erdevân ölmüş, askerleri bozguna uğratılmıştır. Milattan sonra 226 hicretten önce 396 senesinde Erdeşîr bin Bâbek Sâsâniyân Devleti kurmuş ve hükümdarlığını ilan etmiştir.

Erdeşîr devleti kurduktan sonra Rum beldelerine saldırmış, bir zamanlar Keyâniyân Devletinin hakimiyeti altında olan Asya beldelerini hak iddia ederek Romalıların elinden almak için meydana gelen savaşta Roma İmparatoru İskender Sevirus galip, Erdeşîr mağlup olmuştur. Bu galibiyetin üzerine İskender Mezopotamya bölgesindeki beldeleri istila etmiştir. Erdeşîr bu mağlubiyetin acısına dayanamayıp tekrar Rumlarla savaşmak için hazırlık yaptıysa da başarılı olmadan vefat etmiştir.

Erdeşîr'in vefatından sonra oğlu birinci Şabûr tahta geçmiş, Mezopotamya beldelerinde Rumların elinde olan memleketleri ele geçirmek için hücum ettiği sırada İmparator Gordiyen ve Filib meydana gelen savaşta Filib, Gordiyen'i öldürüp imparatorluğu ele geçirmiş olduğu halde Şabûr'a üstün gelemeyip bölgeyi terk edip geri dönmüştür. Şabûr Ermenistan'a giderek Eşkaniyân sülalesinden orada bulunan Hüsrev'i idam etmiş, Ermenistan'ı ele geçirerek Romalıların ellerindeki Humus ve Antakiye'yi istila etmiştir. Şabûr bundan sonra Kilikya ve Suriye ve Kayseriye'yi istila ederken Rumlara ait Tedmür hâkimi ve Arap şeyhi Üzeyne bin Semîda ile Fırat yakınlarında meydana gelen savaşta mağlup olup kaçmış, bu mağlubiyetin acısını çıkarmadan vefat etmiştir.

Saltanat Yezdicerd oğlu Firûz'un hakkı iken Hürmüz'ün eline geçmiş, Firûz Türk hakanı Hoşnevaz'ın yardımıyla Hürmüz üzerine hücum ederek Rey şehri önünde meydana muharebeye kazanmış ve Hürmüz'ü öldürmüştür. Firûz tahta oturduktan sonra Rumlar arasında meydana gelen savaşta galip gelmiş, lakin tahta çıkışı Türk hakanın yardımıyla olduğu için Fûrs memleketinde Türklerin nüfuzu Fûrslerin tahammül edemeyecekleri bir dereceye vardığında bir takım Türkler Horasan beldelerini istila etmiş, bu durum Firûz ile Hoşnevaz bir savaş meydana getirmiş, Firûz'un askeri bozguna uğramış kendisi esir olmuştur. Hoşnevaz, Fîrûz'u salıverdiği halde tekrar üzerine yürümüş, savaşta Firûz ölmüş, çocukları esir olmuştur.

Hüsrev Perviz döneminde Hz. Peygamber tarafından bir davet mektubu gönderilmiş, Hüsrev bu davet mektubu yırtmış, bu haber Hz. Peygambere iletildiğinde “Allah’ım hepsini paramparça et” diye buyurmuştur. Gerek Hüsrev’in gerek ondan sonra gelecek olanların gücü ve düzeni parça parça olup az vakit içinde devletleri parçalanmıştır.

Üçüncü Yezdicerd’in tahta çıkışından üç sene sonra Hz. Ömer’in halifeliği döneminde Fürs beldeleri İslam hakimiyeti altına alınmaya başlanıp Hz. Ömer’in şehit edilmesiyle Yezdicerd bunu fırsat bilerek bazı Fürs beldelerinin fethi uzasa da hicretin yirminci senesinde Fürs beldelerinin tümü İslam bayrağı atına girmiştir.

Yezdicerd’in elinden memleketi tümü alınıp devlet yıkıldıktan sonra firar edip bir değirmencinin evine sığınmış, değirmencinin elbisesine tamah etmesiyle değirmenci tarafından öldürülmüş, böylelikle Sâsâniyan sülalesi yok olmuştur.

2.1.5.17. Fürslerin Avâ'id ve Mezhep ve Medeniyeti

Eski Fürsler padişahlarını güneş ve ayın kardeşi bilirlerdi. Hükümdara saygıları ise secde edecek derecedeydi. Halkın hiç birisi ayırım yapılmaksızın padişahlarının kölesi sayılırdı. Fürslerce en hayırlı günleri doğum günleriydi. Bu günler geldiğinde zengin olanlar at, deve, öküz zengin değil ise küçükbaş hayvan boğazlayıp herkes haline göre ziyafet düzenlerdi.

İşlemesi yasak olan şeylerin eski Fürslerce söylenmesi dahi yasaktı. Fürslerde ayıbın büyüğü yalan söylemek ve borç istemektir. Karıncaları, yılanları, zararlı böceklerle hayvanları öldürmekle övünürlerdi.

Müslümanların Fürs beldelerini fethettiği zamana kadar Fürsler Mecusi’ydi. Zerdüştlük mezhebinde tek bir tanrının varlığını kabul ettikten sonra her şeyin bir var olma sebebi olduğuna inandılar. Bu sebepten hayır ve şerrin aynı kökten olduğuna inanarak hayra Aura Mazda ve şerre Ehriman adını verdiler.

Zerdüştlükten önce Mecusi’lerde heykel yoktu. Dağlar, tepeler üzerlerinde ve ağaçlar arasında güneşe ve ateşe taparlardı. İnançlarında ilahlar güneş ve ateş olduğu için bulutlu ve yağmurlu zamanlarda ibadetlerine engel olmamak maksadıyla

Zerdâşt'ın emri üzerine heykeller inşa edilmiş ve bu heykellerde hiçbir zaman söndürülmemek üzere ateş yakıldı.

Fürsler mûsîkîde, şiirde, fen ilimlerinde, tıpta ve geometride yetenekliydiiler. Ekicilik, mimarlık, terzilik, dokumacılık ve kuyumculuk gibi sanatları vardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

METİN

MİR'ÂT'ÜL-İBER

Mü'ellifi

Diyârbekirli Sa'îd Paşa

Birinci cild

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinden fî 25 rebî'ü'l evvel 304 târîhli ve 930 numarolu ruhsâtnâmesiyle tab' olunmuşdur.

İşbu mühr ile memhûr olmayan nüshâlar sahtedir.

İSTANBUL

(Karaber ve Kasbar) Matba'ası – Bâb-ı Ali caddesinde numara 25

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Mükevvin-i kâ'inât te'âlâ şânuhu ve tekaddes hazretlerine hamd ü senâ ve sebeb-i hilkat-ı mümkünât Efendimiz Hazretlerine ve âl ve ashâb-ı kirâmına tasliye ve tarziye vecîbesini edâdan sonra kalem-i acz-ı rakam bu sûretle ifade-i merâm eder ki

Veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz şehenşâh-ı mu'azzam ve halîfetullâh-ı fi'l-âlem pâdişâhımız Gâzî Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin culûs-ı meyâmin-me'nûs-ı hümayûnları yevm-i mes'ûdundan beri me'ârif ve kelâmât-ı medeniyemizin terakkîsi emrinde meşhûd-ı uyûn-ı umûm olan ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri hayr-hâhân ve terakkî-cûyân-ı vatanın her birisi ve sa'y derecesinden emr-i me'ârif hizmet-güzâr eylediği gibi bu abd-i âciz dahi asr-ı kelâmât-hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâgil-i zarûriyede ihtilâs-ı vakit etdikce "Mir'âtü'l-İber" nâmıyla kaleme aldığım işbu târîh-i umûmiyyenin ebnâ-yı vatan hizmet maksadıyla neşrine mübâşeret eyledim. Bizâ'amın noksânını mu'terif olduğum vukû'u bî-iştibâh olan hatî'atının nazar-ı afv ve müsamahaya makruniyeti mutâla'a buyuracak zevâtın lutf-ı hatâ-pûşânelerinde ümîd ve temennî olunur.

Vallâhu veliyyü't-tevfîk

[4] Mukaddime

İlm-i târîh ile şu ilme yardım eden fûnûna müte'allik ta'rifât ve ma'lûmât-ı muhtasara

1

İlm-i Târîh-i Medenî

İlm-i târîh-i medenî ümem ü büldânın vekâyi'yle ile her türlü havâdis-i kevnîyyeyi bildirir.

Târîh-i medenî birisi umûmî ve diğeri husûsî olmak üzere iki kısımdır. Birincisi büldân ve benî insânın sûret-i umûmiyyede vekâyi'-i mühimmesine ve

ikincisi bir devlet ve memleketin veya bir kavmin yâhûd efrâdın vekâyi‘ ve terâcim-i ahvâlini beyân eder.

Ba‘zı feylosoflar “zamânların şâhidi, hakîkatın nûru, padişâhların ve re‘âyânın üstâdı, hayâtın medresesi” diye ilm-i târîhi tavsîf eylediler.

Nev‘-i beşerce da‘ire-i efkârın vüs‘at ve şu‘ûnâtın kesret bulduğu vakitlere değin ilm-i târîh ulûm-ı mu‘tebereden ma‘dûd değil [5] idi. Ümem-i mütemeddinede fikirlere vüs‘at geldikten sonra mir‘ât-ı kâ’inâtta yüz gösteren umûmî ve husûsî hâdiselerin vukû‘a geldiği zamânlar unutulmamak ve eslâf asırlardaki mühim vak‘alar sonra gelecek olanlara tabsıra olmak üzere ilm-i târîh i‘tinâ olundu.

Devletler, milletler, cem‘iyyetler vuku‘ât-ı ibret-i âyâta tesâdüfle ahvâl-i zamâna tebeddül ve inkılâb u şu‘ûnât-ı kevniyeden ihtibâre şâyân hâdiseler zulmet-hâne-i cehâletten keşf-i hicâb ederek afitâb-ı medeniyyet da‘ire-i efkâr-ı beşeriyyeye pertev-endâz-ı ma‘lûmât oldukça fenn-i târîh kesb-i ehemmiyyet eyledi. O ehemmiyyetin eyyâma ittibâ‘ ile büyümesi fenn-i mezkûru bulunduğumuz asırdaki derece-i aliyyeye kadar ileri götürmüştür. Bundan sonra da gitdikçe kesb-i vüs‘at ve mükemmeliyyet edeceğine meydândaki keşfîyât gösteriyor.

Târîh devrine değin geçen vakitler vukû‘âtına kütüb-i mukaddeseden başka me‘haz olmadığından kütüb-i mukaddese müstesnâ olmak üzere müte‘ahhirîn fenn-i târîhin zuhûrundan beri geçen ezmine-i tufûliyyet ve sabâvet ve recûliyyet kısımlarına taksîm eylediler.

Fenn-i târîh efkâra mü‘essir ve câzibiyetle muttasıf bir şâhid-i dil-güşâdır. Bu şâhid-i dil-güşâ Fenikelilerin fenn-i kitâbetini icâd [6] eyledikleri zamâna kadar kâ’inâtın meşîme-i tabî‘atında -cenîn halinde- idi. Fenn-i kitâbet kâbile gibi o cenîne meşîme-i mâderden çıkarıp kımât-ı isti‘dâda sardıktan sonra mehd-i tufûliyyete vaz‘ eyledi.

Efrâd-ı beşer şeh-râh-ı medeniyyetde yarış etmeğe başladıkları vakitlerde hoca-yı bendergâh-ı ibret o tıfl-ı dil-nişînin âlem-i şühûde gelişinden mukaddem büyüdükden sonra muhtâc olacağı esbâb-ı servetini hazırlayıp büyük büyük binâlar dikili taşları rumûz ve hutût-ı garîbeden tılsımlara rabt ile eyâdî inkılâb gemisini

mutalsam defineler gibi yerlerin altında ihfâ ve kimisini asılı mu‘ammâlar gibi ibretgâh-ı âleme ilkâ etmiştir.

Defâ’in-i mutalsama sözünü lisân-ı hakikat o âsâr-ı garîbe hakkında yâd edebilir ki sonraları tılsımları açılan defineler gibi yerlerin altında çıkarılan girân-kıymet âsâr-ı atîkanın o meydân-ı ibretde asrımıza kadar asılı mu‘ammâlar gibi ne olduğu bilinmeyen dikili taşların rumûz ve hutûtu keşf olundukça bunca asırlardan beri ne âlemde yaşadıkları perde-i mechûliyyet arkasında mestûr olan ümem-i mâziyenin vekâ‘yi-i târîhiyye ve ahvâl-ı garîbe-i medenîlerini öğreniyoruz.

O tıfl-ı kâbil’ül-istidâd mehd-i tufûliyyete konulduğu zamân [7] Yunanî Omirus’un eş‘ârını ve Romanî Riyos Kanon’un âsârını lisân-ı tufûliyyetine tercümân ittihâz eylemiş idi.

Sinn-i sabâvete takarrüb eylediği vakitlerde Yunanî Farkid ve Hilanikos gibi ba‘zı zevât tercümânlık eylediler.

Fenn-i târîhîn zamân-ı tufûliyyeti Omirus’un zuhûrundan Hilanikos’un zuhûruna değin sebkât eden üç buçuk asırdan ziyâde vakitlerden ibâretidir ki ibtidâsı hicretten mukaddem ki on beşinci ve intihâsı on ikinci asırdadır.

İkinci kısım fenn-i târîhin sabâvet zamânıdır. Ezmine-i mezkûre hicretten (1107) sene mukaddem tevellüd etmiş olan Yunanî Heredot zamânından ibtidâ eder. Heredot’dan bed’en ile kütübhâne-i ibrete âsâr-ı târîhiyye bırakmış olan müverrihlerin kitabları târîh denilmeye şâyân değildir denilemez ve tekaddüm-i zamân cihetiyle Ebü’t-târîh nâmını almış olan Heredot şâhid-i fenn-i târîhîn hâl-i sabâvetinde bir dereceye kadar terbiyesine muvaffak olduğu inkâr olunamaz ise de bunların kitaplarında metânet-i efkâr ve intizâm-ı âsâra ta‘alluk edecek bahsler görülememiştir. Ve şu müverrihler yazdıkları târîhleri zamânlarının avâ’id ve ahlâklarına uydurduklarından eserleri ekâbir-i eşrâfa medhiyye ve avâ’id-i umûmiyyeye sû-i numûne olmak tarîkinden ayrılamamıştır.

[8] İkinci kısım müverrihlerden müdâhene yolundan gidenler yalnız Yunanîler değil. Rum müverrihler onlardan ziyâde müdâhene gösterdiler. Ve kudemâ-i müverrihînin şu takımları milletlerinin semâvî olduğuna zâhib

olduklarından o münâsebetle kitaplarına her türlü hurâfât ve hikâyât-ı mev’hûme derc eylediler.

Heredot’dan sonra gelen Yunanî Tukidid ve Ağzanifon bu kısımda ma’dûd müverrihlerdendirler. Lakin Tukidid hem müverrih hem de asker olduğundan bulunduğu muharebelere da’ir hakâyık-ı vukû’âtı muhâfaza edecek yolda hayli şeyler dahi yazmış ve şu hâllerle beraber fenn-i târîh evvelleri mühmelât add olunacak dereceye karîb bir şey iken bunlardan her birisi eserini okudukça tertîb ve intizâma rabt ile meziyyetini göstermiştir.

Yunanîlerden ibtidâ târîh-i vatan nâmına güzel tarzda kitab yazanlar hicretten (838) sene mukaddem ber-hayât olan Fabius Viktor ile Bizon ve Kanon nâm zâtlardır. Sonra müverrihler çoğalmaya ve fenn-i târîh daha ziyâde ilerlemeye başladı.

Fenn-i târîh’in intizâmına hizmet eden müverrihlerin birincisi hicretten (605) sene mukaddem vefât eden Romanî Titlüve’dir. Şu zât te’lifât-ı müfide meydana komuştur ki bu te’lifâtın [9] meşhûru Roma’nın te’sisinde Kayser Dervizos’un vefâtına kadar sebkât eden zamânın vukû’âtını hâvî Rum târîhîdir.

Milâdın birinci asrında Rumlardan müverrih Tasit zuhûr eyledi. Tasit’in zamânı fevâhişin revâc ve fesâdâtın hüküm yürüttüğü vakitlerden ibâret iken yazdığı târîh müdâheneden sâlim ve âdâba hâdimdir.

Taksit’den sonra Rum devletine ba’zı mertebe-i za’f ârız olduğundan milâdın (241) senesinden (391) senesine değin ulûm-ı sâ’ire gibi târîh dahi inhitâta yüz tutmuş idi. O vakitlerdeki müverrihler imparatorlara müdâhene gösterecek sözlerle kitaplarına ma’yûb eylediler.

Rum imparatorluğu şarkî ve garbî nâmlarıyla ikiye bölündükden sonra tertîb-i sinîn üzere vekâyî’in zabtına başlanmıştır.

Lakin şark imparatorluğunun merkezi olan Kostantiniye’de ahlâfin enzâr-ı ibretlerine konulacak havâdis-i mühimmenin fıkânına iktidârlı müverrihlerin fıkânı

da munzam olduktan başka zevk-i selîme fesâd ve re'y-i müstakime istib'âd ârız olduğundan fenn-i târîh tenezzül eyledi.

Milâdın beşinci asrında zuhûr eden Onibus [10] müverrihîn-i sâlifinin yazmış oldukları vekâyi'-i seneviyye mazbatalarını esâs tutarak bir târîh kaleme almış ve Mısırlı Olembeyord dahi Onibus'un gitdiği yolda bir kitab yazmış idi. Müverrih Zuzim'in yazdığı Kayâsıra târîhine onların kitablari asl-ı i'tibâr olundu.

Bunlardan sonra Filistin a'mâlinden Kaysâriyeli Brokobiyus şark imparatorlarının Fûrslerle vukû' bulan muhârebelerine ve İtalya'nın keyfiyyet fethine dâ'ir bir târîh tertîb eyledi. Sâ'ir müverrihler dahi ba'zı târîh kitapları yazdılar.

Şark imparatorluğunda havâdis-i seneviyenin tescîline devâm olduğu sırada garb imparatorluğunda dahi Plutarka gibi müverrihler zuhûr ederek fenn-i târîhe hizmet etmişlerdir. Bunların eserleri imparatorlara temellük yahûd teşni' tarzında bir takım ifâdelerden ve divânın uyûbiyle mesâ'ib-i imparatoriye ve satvet-i harbiyeyi hikâyeden ibâret idi.

Milâdın dördüncü asrında zuhûr eden Emyan nâm müverrih vesenî müverrihlerin hâtimesidir. Sonra havâdis-i seneviyyeyi tertîb eden müverrihler yek-diğerini velî eylediler.

Garb imparatorluğunda bu mesleğe sülûk eden Brosbir [11] Aktina nâm zât idi. Başkaları da onun mesleğinde gitmişlerdir.

Avrupa'da milâdın yedinci asrından on birinci asrına kadar hükmünü icrâ eden ihtilâlin imtidâdı gerek târîh, gerek sâ'ir me'ârifin izmihlâlüne sebep olmuşdur. Asr-ı mezkûrda Avrupa'da pamukdan kâğıt i'mâliyle hayvân derileri üzerlerine yazı yazmak külfeti zâ'il ve fesâdât-ı dâhiliyyece bir dereceye kadar sükûnet hâsıl olduğundan meyyit haline varmış olan me'ârif yine canlanmaya başladı.

Milâdın (1436) senesinde tabâ'at-ı san'atı zuhûr ederek ondan sonra Avrupa'da fûnûn-ı sâ'ire gibi fenn-i târîh dahi ileri gitmiştir.

Tabâ'atın zuhûrundan sonra fenn-i târîh terakkî ede ede milâdın on sekizinci asrında sinn-i sabâveti bitirip sinn-i recûliyyete yetişdi.

Mebâhis-i mahsûsalarında tafsîl olunacağı üzere Asur ve Babil ve Mısır gibi memâlik-i kadîme harâbelerinde çıkarılan ve bir yandan çıkarılmakda olan âsâr-ı atîkadaki işâretlerden ve yazılardan birkaç bin sene evvel münkariz olmuş ve asâr-ı târîhiyyeleri müverrihlerce mechûl hükmünü almış olan düvel-i kadîmenin vekâyî'-i târîhine ve ahvâl-ı medeniyyeleri harıl [12] harıl keşf ile târîh kitapları yazılmaktadır.

Arablar devr-i İslâm'a değin me'ârif-i sâ'ire gibi fenn-i târîhden dahi bî-haber idiler. Lakin içlerinde ilm-i ensâba ma'lûmât-ı kâmileleri cihetiyle ensâbı müteselsilen-i ta'dada muktedir nessâbîn her vakit mevcûd idi. Kabâ'il aralarında yüz gösteren vukû'ât-ı harbiye üzerine şu'arâ-yı Arab'ın inşâd etmiş oldukları fahriyeler ve mersiyeler vukû'ât-ı mezkûrenin unutulmasına medâr olarak vekayî'-i câriyyece durûb-ı emsâl ittihâz eyledikleri sözlerin mevrîdlerine ta'alluk eden hikâyât ve rivâyât dahi mazbût idi. Fakat târîh kitapları yok idi.

Fütûhât-ı İslâmiyye ilerledikten ve devlet-i Abbâsiyye teşekkül etdikden sonra (155) sene-i hicriyyesinde vefât eden Ebü'l Kasem Hammâde er-Râviye bin Meysere ve (207)'de fevt olan Ebu Abdurrahman el-Heysem rivâyât-ı Arab'ın ve (210)'da vefât eden Ebu Ubeyde Amr-ı bin el-Müsannâ bin iki yüz aded eyyâm-ı Arab'a dâ'ir vukû'ât-ı târîhiyyenin cem'iyile bir kitab yazdılar. (217)'de fevt olan Esma'î rivâyât ve ehâdis-i Arabî ve nevâdir-i târîhiyyeyi hâvî pek çok eser bırakmıştır.

[13] Ulûm ve me'ârif beyne'l-İslâm tarîk-i terakkîde bir sür'at-ı acîbe gösterdiği zamânlar fenn-i târîh dahi kesb-i ehemmiyyet ederek lisân-ı Arabîye tercüme edildi. İslâm müverrihleri re'sen enzâr-ı ibret ü istifâdeye şâyân olacak pek büyük ve pek çok eserler meydana komuşlardır.

Hicretin üçüncü asrında İbn Ebi Hişam Ahmet bin Züheyr, İbn Ebi Şeybe, Ebu Hanîfe Ahmed bin Davûd ed-Dineverî, Ebu Rufâ'î, Ebü'l Velid Muhammed bin Abulkerîm el-Erzakî, ve dördüncü asrında Taberî, Mes'udî, İbn Ebi Hayyân, İbn Ebi Hadadezbah, Ebü'l-Ferec İsfahânî, İbn Halîl gibi hesâbsız müverrihler gelmiş ve sonraları fenn-i târîh ziyâde ittisâ' ve kesb-i intizâm ederek hicretin altıncı asrında gelen müverrihlerden İbn Asâkir seksen cildi hâvî bir târîh kitabı yazdığı gibi İmâm Zehebî, İbn Esîr, İbn Haldûn ve a'lâm-ı İslâm'dan nice müverrihler ve tabakât-ı

meşâhir-i muhtevi nice kitablar zuhûr etmiştir ki her birisi devr-i İslâm'ın ulûm ve fûnûnca ne kadar parlak asırlar geçirdiğini ve Avrupa'ca sonraları başlamış olan [14] terakkî-i me'ârif devr-i İslâm'ca onlardan ne kadar mukaddem başladığını isbâta birer bürhândır.

Keşfü'z-Zünûn'da bin üç yüzden ziyâde ulemâ-i İslâm'ın kalemlerinden çıkmış târîh kitaplarının isimleri derc eylemiş ise de Hülâgû'nun Bağdâd'ı ve İsyanyolların Endülûs'ü ve Timur gibi mesâ'ib-i İslâmiyyeye sebep olan zaleminin ekseri memâlik-i İslâmiyyeyi istilâlarından telef olan kitablar da'ire-i ta'addüden hâriç olduğuna nazaran Keşfü'z-Zünûn'daki kitablar âsâr-ı İslâmiyyeye numûne bile olamayacağı bedîhîdir.

Avrupa müverrihleri târîh-i umûmiyi dört kısma taksîm ile hilkat-ı Âdem'den ve Roma memleketinin târîh-i inkirâzı olan (476) sene-i milâdiyesine kadar (Kurûn-ı ûlâ) ve o târîhden Devlet-i Aliyye-yi Osmâniyye'nin İstanbul'u zapt eylediği (1453) senesine değin (Kurûn-ı vustâ) ve sene-i mezkûreden (1789) târîhine kadar (Kurûn-ı uhrâ) i'tibâr ederek ondan sonra sene-i asr-ı hadîs ıtlâk eylediler.

Lakin müverrihîn-i İslâm hûbût-ı Âdem'den devr-i İslâm'a değin ezmine-i kadîme i'tibâr etmiş oldukları gibi devlet-i Osmâniyye'nin zuhûru ve e'âzım-ı selâtîn-i Osmâniyye'den cennet-mekân [15] Gâzî Sultân Abdulmecîd Hân Hazretlerinin cülûslarını müte'âkib Tanzimât-ı Hayriyye'nin te'sîsi bizlerce birer mebde'-i kurûn ittihâz olunacak ehemmiyeti hâ'iz olduğundan biz kitabımızda hilkat-ı Âdem'den devr-i İslâm'a değin geçmiş zamânlar târîhini (Kurûn-ı ûlâ) ve devr-i İslâm'ın bidâyetinden Osman Hân Gâzî Hazretlerinin târîh-i istiklâli olan (699) sene-i hicriyesine değin (Kurûn-ı vustâ) ve o târîhden Tanzimât-ı Hayriyye'nin te'sîs eylediği (1255) senesine değin (Kurûn-ı uhrâ) ve ondan sonrası (Asr-ı hadîs) i'tibâr edeceğiz.

2

Coğrafyaya Müte'allik Ma'lûmât

Coğrafya resm-i arz ma'nâsını hâvî lafz-ı Yunanîdir. Sath-ı arzın ahvâlinden bahs eden ilme denir. Şu ilm coğrafya-yı ri'yâzî ve coğrafya-yı tabî'î ve coğrafya-yı siyâsî nâmlarıyla üç kısma münkasımdır.

Coğrafya-yı ri'yâzî arzın şeklinden, hacminden, hareketinden, mesâil-i halinden, sath-ı arzın üzerindeki **[16]** mevâki'-i emkinenin ta'yîninde vesâ'ir bu gibi ma'lûmât ve ameliyatdan bâhisdir. Şu kısmın ekser mebâhisi ilm-i hey'ete ta'alluk eder.

Coğrafya-yı tabî'î arzın tabî'atını ve evsâfını bildirir. Şu kısım birisi denizler ve diğeri karalar olmak üzere iki büyük kısım-ı tabî'îye taksîm edilmiştir.

Vaz'iyet-i tabî'îyyece karaların ve denizlerin şekillerine, dağların irtifâ'ına, silsilelere, sahralara, ovalara, dağların tepelerinden a'mâk-ı bihârın kar'ine doğru hutût veya rûsum-ı muhtelifeye müte'allik bahsler bu kısma tâbî'dir.

Coğrafya-yı siyâsî yeryüzündeki beldelerin ve esnâf-ı beşerin aksâm-ı siyâsîlerine ve hey'et-i ictimâ'îyye ü nizâmiyyelerine müte'allik mebâhisden ibâretdir.

Coğrafyada ibtidâ tevsî'-i me'ârif sa'y eden Fenikeliler idi. Bunlardan Bahr-ı Mutavassıtın sevâhilini araya araya keşf ü tahkîk ile Cebel-i Târık Boğazı'nı geçip Bahr-i Muhîtin sâhillerini geşt-i güzâr eylediler. Seyâhatlerinde Britanya ve sevâhil-i Bahr-i Baltık taraflarına gitmişlerdir.

Fenikelilerin komşusu olan İbranîler dahi rûy-ı zemînin çok yerlerini seyâhatle öğrenmişler idi.

Lakin ibtidâ sûret-i mahsûsada me'mûrlar ta'yîniyle **[17]** sath-ı zemîni gezdirip me'ârif-i coğrafyayı tevsî'-i sa'y eden zât Mısır hükümdarlarından Niho'dur. Şu zâtın teşebbüsü hicretten takriben (1160) sene mukaddem idi. Niho Bahr-i Ahmer tarîkiyle okyanus-ı Hindiye bir hey'et-i keşfiyye gönderdi. Hey'et-i merkûme üç sene müddet Afrika'da dolaştıktan sonra Cebel-i Târık Boğazı'na azîmet ve oradan Mısır'a avdet eyledi.

Kartacanalılar ticâretle ziyâde ülfet ve esfâr-ı ba‘ide ihtiyâr eylediklerinden bu münâsebetle tevsî‘-i coğrafya için iltizâm etmiş oldukları seyâhatler hicretten mukaddem ki on ikinci asırdadır.

Kable’l-hicre (940) senesinde Marsilya’dan Yesiyas nâmında bir kapudan Bahr-i Muhîte duhûliyle İspanya sevâhiline gitdikden sonra Britanya’ya ve oradan şimâle doğru seyâhatle İzlanda cezîresini keşf eyledi.

Ezmine-i kadîmede coğrafyanın tevsî‘ne çalışanlar başlıcaları şu zikr ettiğimiz takımlardır. Lakin coğrafya ile ibtidâ iştiğâl eden zât İratis Sünüs idi. Şu zât hicretten mukaddem ki dokuzuncu asrın evâsıtında İskenderiye’de itvâl-ı arûz-ı büldân üzerine ilm-i mezkûrun **[18]** nizâmına vaz‘-ı esâs etmiştir. O aralık İskenderiye medreselerinde tederrüs edenler arzın şekl-i kürevîsini öğrenmişler idi. İratis Sünüs yeni coğrafya fennindeki eşyâ-yı azîme-i asliyeye i‘tibâr etmeyip coğrafyasını itvâl-ı nehârî on dört buçuk sâ‘at olan memâliğin cümlesini kâtı‘ bir hat üzerine binâ eyledi. Hatt-ı mezkûr İspanya’da San Venesa’dan şarken Rodos’a Asya-yı Suğrâ’ya ve bilâd-ı Fârs ve Hind’e mürûr ile okyanus-ı şarkî sâhilinden vaki‘ Sina’ya müntehî oldu. Orası arzın intihâsına zu‘m olunmuş idi. İratis Sünüs’ün re‘yi üzere şu hat yetmiş bin istâde[1]⁷⁷ dir. İratis Sünüs hatt-ı mezkûr üzerine vaki‘ Rodos ve İskenderiye noktalarının her birisinden bir zevâye-i kâ‘ime teşkîl ederek şu iki zâviye noktalarında cenûben Asvan taraflarını kat‘ ile me’hûl ve meskûn olmadıklarını zu‘m eyledikleri iklimin hudûduna kadar bir hatt-ı ‘amûdî keşîde eyledi. Hudûd-ı mezkûre derecât-ı arzdan on ikinci derecede vaki‘ idi. Ortancılarda o hudûdun ortasında bahr-i okyanusdan başka bir şey yoktur i‘tikâdında idiler.**[19]**

Hicretten mukaddem ki beşinci asrın evâhirinde Abrahus nâmında bir coğrafi zuhûr etmiştir. Şu zât İratis Sünüs’ün vaz‘ eylediği nizâmı ba‘zı mertebe-i tevsî‘ ile ilm-i coğrafyayı mebâdî-i felekiyyeye rabt ederek hudûd-ı itvâlin imkân-ı tahkîkini husûf ve kûsûfun mülâhazasına binâ etmiş idi. Lakin Abrahus böyle bir kâ‘ideyi mevki‘-i fi‘lle îsâl edildi.

⁷⁷[1] Bir istâde (185) metredir.

Abrahus'dan yarım asır sonra zuhûr eden Yunanî Istrabon hayli seyâhatler ihtiyâr ile ilm-i coğrafyada bir risâle yazdı. Lakin risâlesinde mûnderic şeylerin ekserisinde ta'rîfât-ı coğrafyaca sonraları yanlışlık görülmüşdür.

Romalılarda coğrafî olmak üzere zuhûr eden zevâtın en kıdemlisi Hambebuneyus'dur. Şu zât imparator Klavdiyus'un zamânında risâle yazmakla arzı şimâlî ve cenûbî kısımlarına ve birinci kısmı üçe taksîm etmişdir. Aksâm-ı selâse-i mezkûrenin birisi Avrupa, ikincisi Afrika, üçüncüsü Asya'dır. Bunlara arâzî-i ma'ûfa ve kısım-ı cenûbîye arâzî-i mechûle itlâk eyledi.

Hicretten mukaddem ki (470) târîhlerinde zuhûr eden [20] Batlamyus felekî İskenderiye'de şu ilm ile istiğâl iderek şu zâtın tertîp etmiş olduğu Kitab-ı Mecistî ol vakte kadar yazılmış eserlerin en mükemmeli olmakla Batlamyus kendisinden mukaddem ki coğrafîlerin hepsine o kitab ile tefevvuk göstermiştir. Batlamyus'un coğrafyaca olan ahabârı Hind-i Çini'ye kadar mûntehî idi.

Avrupa'da şems-i me'ârifin pertev-endâz-ı afâk olduğu zamâna değin coğrafyaca olan ma'lûmât Batlamyus'un kitabına mûnhasır idi. Milâdın dokuzuncu asrında Normadiler Grinlande'yi keşf ederek karn-ı âşirde Amerika'ya doğru seyâhat eylediler. Fakat Amerika keşf olunmamış idi.

Milâdın on üçüncü asrında papalar dîn-i Nasrâniyetin intişârı için Asya'nın aksâm-ı ba'idesinde dâ'îler sevk eyledikleri sırada papa dördüncü İnuş Nesyos'un emri üzerine bir cem'iyet-i ruhbân (1246) târîh-i milâdiyesinde Tatar hükümdârı Kabuk Hân'ın yanına kadar gitmekle bunlar hayli ma'lûmât-ı coğrafya almışlardır.

(1253)'de Fransa kralı dokuzuncu Lui Asya'nın keşfi için bir hey'et-i me'mûre sevk etmiştir.

Marko Polo (1271)'de Pekin'e kadar giderek yirmi [21] dört sene şark taraflarında seyâhat ve ikâmet etmekle avdetinde yazdığı seyâhat-nâme Japonya ve Cezâ'ir ve büldân-ı Hind-i şarkîyi Avrupalıların ma'lûmâtları dâ'iresine idhâl eyledi.

Milâdın on beşinci asrında Avrupalılar Afrika'nın sâhil-i garbiyesindeki bilâd-ı mechûleyi ve (1421) sene-i milâdiyesinden Poronto Santo ve Madira cezîrelerini ve (1486)'da re's-i recâ-i sâlih cihetini keşf eylediler.

(1492)'de İspanyol Hristoforus Kolombus âlem-i cedîd olan Amerika'yı keşf eylemiştir.

(1512)'de İspalyol sefineleri okyanus-ı Hindî'de vaki' ba'zı mahallerin inkişâfına muvaffak oldular.

Bundan sonra Avrupaca küre-i arzın kıta'ât ve memâlik ve arâzîsinin keşfine devâm olunacak fenn-i mezkûrun bidâyet-i zuhûrundan zamânımıza değin keşfiyât-ı tecerrüd ü tahkîkât te'kid ede ede kitablar ve haritalar tertîb olunmuş ve bugünkü günde keşf olunmadık az mahâller kalmıştır. Kutb-i şimâlînin keşfi için hayli vakitlerden beri Avrupalılar sarf-ı mesâ'î etmekte iseler de bu maksada henüz zafer-yâb olamadılar.

Devr-i İslâm'da ulemâ-ı İslâm ilm-i coğrafyaya hayli ihtimâm gösterdiler. Kazûvî'nin Âsârü'l-büldânı, Şeyh Muhammed bin Ahmed [22] el-Makdisî'nin Ahsenü't-tekâsîm, Yakût'un Mu'cemü'l-büldân ve hicretten (611) senesi Halep'de vefât eden Şeyh Ebü'l Hasan Ali bin Ebibekr el-Herevî'nin memâlik-i İslâmiyyeyi seyâhatle yazmış olduğu İşârât, Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-büldân, İstanbul kazâsından ma'zûl Sipâhî-zâde Mehmet Efendi'nin Evzâhu'l-mesâlik, Kâtib Çelebî'nin Cihânümâ nâm kitabları ile daha pek çok coğrafya kitabları yazılmışdır. Lakin ulemâ-i İslâm'ın şu fendeki ma'lûmât ve te'lîfâtı sûret-ı sathîyyede olmakla fenn-i mezkûre ta'alluk eden keşfiyât ü tevsî'ât Avrupalıların himem-i azîmeleri âsârındandır.

Kitabımızda târîhlerini yazacağımız memleketlerin bir dereceye kadar coğrafyaları da tavzîh oluncağından bu mahalde fenn-i mezkûrun zuhûr ve terakkîsine dâ'ir ma'lûmât-i icmâliye derciyle iktifâ kılındı.

Jeoloji (ilm-i tabakât-ı arz) küre-i zemînin keyfiyyet-i tekevvününde ve içindeki maddelerden bahs eder.

[23] Eski felâsife aralarında zemînin içi menkûle maddelerden ibâret olduğu mebhûs-anhâ idi. Lakin ne keşfiyâta teşebbüs olunmuş ne de ahvâl-i dâhiliyyesine ve keyfiyyet-i tekevvününe dâ'ir ilm-i mahsûs tedvîn edilmiş idi.

Milâdın on birinci asrı evâhirinde Avrupa hüner-verlerinde Robert Huk zelâzile dâ'ir bir risâle te'lîf ederek risâle-i mezkûrede zemînin harfî hakkındaki mülâhazatını ve arzın sath-ı bahrdan irtifâ'ında zelzelelerin te'sîrâtını derc eyledi.

Vilyım Vedord nâm-zât Büyük Britanyaca tekevvünât-ı arziyye hakkında mülâhazat ile kesb-i imtiyâz ederek tabakât-ı arzdan çıkan hatlar selâsil-i cibâle muvâzî olduğunu bilmekle (1695) sene-i milâdiyesinde küre-i zemînin ba'zı mahâlleri kazıldıkça çıkmış olan âsârı cem' ve tertîb-i nizâmiyye vaz' ile Kembric Medresesine vakf etmiş idi.

Bundan sonra Avrupaca ilm-i mezkûrun tevsî'ine devâm olunarak İtalyalı ve Lelinsari ve Mavro ve Jiniriti nâm zevât sekizinci asır milâdî evâ'ilinden evâsatına doğru zamânlarda fenn-i mezkûrce sâ'irlerine tefevvuk eylediler.

Asr-ı mezkûrun evâhirinden jeoloji mebâhisi fenn-i [24] mahsûs i'tibâr olundu. Avrupa hüner-verlerinin mesâ'î-i kesîreleri âsârındandır ki fenn-i mezbûr bu güne kadar hayli ilerlemiş ve pey-â-pey ilerlemekte bulunmuşdur.

Küre-i arzın tekevvününe dâ'ir olan ma'lûmâta jeoloji ulemâsı harâket-i merkeziyyeyi esâs ittihâz etdiler.

Harâret-i merkeziyye: Yeryüzünde zemînin iç tarafına doğru derîn kuyular ve ma'denler çıkarmak için mağaralar kazmış olan amelenin hepsi bilmişlerdir ki küre-i arzın iç tarafı her otuz üç metre derinleştikçe sıcaklık mîzânü'l-harârenin bir derecesi kadar artar. Şu hesâba göre yerin üç bin üç yüz metre derinliğinde bin derece harâret bulunur. Ve şu harârete mevâdd-ı ma'deniyye tahammül edemeyip hepsi mâni' nârı sûretini alır. Merkez-i arzın derinliği (6366) kilo metre olduğundan nisbet-i mezkûreye nazaran merkezdeki harâret iki yüz bin dereceye karîbdir. Harâret-i

mezbûreye cism-i itlâk olunacak hiçbir şey dayanamayacağından merkez-i zemîn bir seyyâle-i nâriyyeden ibâret olmak lazım gelir demişlerdir.

Mükevven-i hakîkî pek büyük bir seyyâle-i nâriyye olmak üzere halk ve icâd buyurmuş olduğu şemsin üzerinde görünen [25] şemâlar mevâdd-ı mültehibesinin ba‘zı cihetlerinde tekevvün etmeye başlamış kışrdan ibâret olduğu gibi seyyâre-i arzın ve gerek nizâm-ı şemsiye tâbî‘ sâ’ir seyyârelerin vaktiyle şemsden ve kamerler tâbî‘ oldukları seyyârelerden ayrılmış birer kitle-i nâriyye iken her kamer seyyâresinin ve her bir seyyâre-i şemsin ve cümlesi muvâzene-i mahsûsaları dâ’iresinde yek-diğerin cezbe-i husûsiyye ve umûmiyyelerine ta‘biyetle cevvi havâda birer ateş-pâre gibi devrân ede ede hacimlerinin cesâmetlerine müsâ‘id olan pek uzun asırlarda donmaya başlamış ve küre-i arz bir büyük ateş-pâre olduğu hâlde şemsden ayrıldıktan sonra muhaddebi havânın muka‘arına temâs ile milyonlar seneler, belki milyonlar asırlar cevvi fezâda döne döne dış tarafı dökerek kabuk bağlamış olduğu jeoleoji ulemâsı tarafında kabul olunmuştur.

El-kavli alî zem‘ehum arz cevvi havâda bir cisim mâyi‘-i nârîden ibâret iken şiddet-i galeyânında infikâk eden kıvılcımlar havâdan aldıkları bürûdetle soğuyup o cism-i nârînin kuvâ-i câzibesıyla yine ona iltisâk ederler idi. Şu hâl milyonlar asırlar devâm eylediğinden o seyyâle-i nâriyye kaynadıkça içinden dışarı attığı dağlar büyüklüğünden [26] kıvılcımların havâyâ tesâdüfle dökmesi cihetiyle büyük büyük taşların ve kayaların aralarında sünger gibi bir taraflarından diğer taraflarına kadar işlemiş açıklar ve deliklerden yeryüzüne doğru fırlayan mevâdd-ı nâriyye tekessür ederek harâret-i merkeziyyenin aşağıdan yukarıya gösterdiği tazyîkât önüne her ne gelir ise yarıp te’sîrâtını göstermiştir.

Binâ’en-aleyh teberrüd eden mevâdd yavaş yavaş yeryüzünde yumurta zarı gibi bir kabuk bağladı. Şu kabuk gitdikçe kalınlaşarak te’sîrât-ı mezkûrede nâşî küre-i zemîninde yarıklar, inişler, yokuşlar yumru ve yüksek dağlar ve tepeler teşekkül etdiler. Zemînin sıcaklığından ve havâ-ı nesîminin soğukluğundan hâsıl olan buhârlar o kabuğun boş yerlerinde mevâdd-i mâyi‘aya tahavvül etdiklerinden bundan denizler husûle geldi. Ve küre-i arzın merkezindeki harâret-i şedîde menfez bulduğu yerlerde ateş ocaklarının bacaları gibi alevlerini dış tarafa doğru sürmekle volkanlar neş’et etdi.

Zemînin insan halk olunmazdan mukaddem vukû‘â gelen inkılâbâtı yeryüzünde hesâbsız tebdilâtı mû‘ceb olduğu gibi insân zuhûr etdikden sonra dahi küre-i arzın içindeki [27] yanar maddelerin sıkışdırmasından dolayı ara sıra zelzeleler ve suların inkılâbâtından nâşî tebdilât-ı mütenevvi‘a devâm eyledi.

Milâdın (1700) senesinde Meksika’da bir zelzele vukû‘ bulup orada dağ eseri yok iken zelzelelerden sonra yer yarılarak beş yüz kadem yüksekliğinde bir dağ meydana çıkmış ve yine o târîhde Cezâ’ir-i Rum denizinde bir cezîre zuhûr etmeye başlayıp gide gide şimdiki hey’et-i cismiyyeyi bulmuştur. (1822)’de Şili bilâdında bir hareket arz vukû‘ bulmakla yeryüzünden bir büyük parça havâyâ doğru yükselerek gayet cesîm bir dağ vücûda gelmiş ve geçmiş zamânlarda denizden ibâret olan ba‘zı mahâller sonraları sahralara ve üzerlerindeki sedef parçalarından istidlâl olduğu üzere dağların ba‘zıları vaktiyle deniz iken inkılâbâta uğrayıp cibâle münkalib olmuşlardır.

İlm-i tabakât-ı arz ile uğraşanlar hâdisât-ı arziyyeyi birisi havâdis-i ma‘deniyye ve diğeri havâdis-i hayvâniyye olmak üzere iki kısma taksîm ederek bu iki kısmın keyfiyyet-i tekevvünleri bilinmek üzere dört devr i‘tibâr etmişlerdir.

Birinci devir: Zemînin dökmeye başlamazdan mukaddem ki hey’eti akıcı ve parlayıcı büyük bir ateş-pâreden ibâret iken [28] zikr olduğu üzere o ateş-pârede etrafa sıçrayan dağlar gibi şerâreler fersahlarla cevvi-i havâyâ doğru fırladıktan ve havâdaki bürûdete tesâdüfle teberrüd ve tasallübe başladıktan sonra câzibe-i arza teba‘iyyetle küreye doğru sukût eylediler. Ve şu azametli kıvılcımların infikâk ve ittisâline bir sâniye bile inkıtâ‘ gelmeyip gitdikçe çoğaldıklarından arttıkça birbirlerine yapışıp sûret-i muntazama da o küre-i nâriyyenin her tarafını çevirdiler. Pek uzun zamânlar içinde derece derece donup kesb-i salâbet eylediklerinden akıcılık ve yakıcılık hâlleri zâ‘il oldu. Küre-i arzın harâreti şerârelerin incimâdıyla etrafına teşkîl eyledikleri kabuğun içinde kaldı ise de şu kabuğun kalınlığı ve merkezden iktibâs eylediği harâretin eksilmesi hayvânât ve nebâtâtın tahammül edecekleri dereceye varamayıp cevvi-i havâdaki sıklığa de hiffet gelmediği cihetle neşv ü nemâyâ kâbiliyyet-i tabî‘iyyesi olan eşya o tabakada vücûd bulamadı.

Ecrâm-ı semâviyyenin ağırlığı ve havâdaki harâretin ziyâdeliği yerin içindeki ateşin harâret-i maddeyesini havâyâ doğru çekdiklerinden cevvdaki sıcaklık artmakdan ve kürenin harâreti eksilmekten hâli olmadı. Şu tezâyüd [29] ve tenâkus havâs-ı tabî'iyyelerinin ahkâmını yürütmeye devâm etmekle kıvılcımlardan kürenin etrafındaki kabuk gitdikçe kesb-i sühûnet eyledi ise de dış yüzünün soğukluğu üzerinde ta'ayyüş mümkün olabilecek dereceye varmadığından işbu tabakada yalnız büyük büyük taşlar ve harârete dayanabilecek ma'deniyyât zuhûra geldi.

İkinci devir: Birinci tabaka daha ziyâde kalınlaşarak hayvânların ve otların tahammüllerine kifâyet edecek dereceye geldiği vakitlerde yeryüzünde topraktan tepeler, derinliği azca denizler, çaylar, bir nev' balıklar zuhûr etmeye başladı. Lakin kürenin içindeki buhârların ve gazların şu ikinci tabakada yeryüzüne te'sîrleri i'tidâl gösteremediğinden vücûda gelen şeyler kemâle yetişemediler. O te'sîrâtın rûy-ı zemînde bir takım yarıklar teşkîl etmeleri ve dağların ve tepelerin büyüyemedikleri cihetle sath-ı arzda geniş ve düz ovalarda kesret hâsıl ebhirenin havâ-ı nesîmî ile ictimâ'ında tahassul eden sular havâdan rûy-ı zemîne nâzil oldu. Bu sular vüs'atlı mahallere sirâyet eylediğinden derinliği az pek çok göller husûle gelmiştir. Taş kömürü bu tabaka mahsûlâtındandır.

[30] İşbu ikinci devrin teşkîl eylediği tabaka-i sâniyyenin kalınlığı yine derece-i i'tidâlde değil idi. Kürenin iç tarafındaki mevâdd-ı nâriyye küreyi tazyîk etdikçe yeryüzüne fırlamaya isti'dâd gösterir idi. Husûsiyle tabaka-i derûnunda tekevvün eden ma'den sularının yolları sıkışmasıyla yerin içindeki harâretin ateş kesilmiş olan kızgın sular zemînin iç tarafından ayrılan ve yeryüzüne meyl eden ma'deniyyâtdan pek çoğunun erimesine sebep oldu.

İkinci devirde hareket-i arz pek ziyâde idi. Sath-ı zemîni kaplayan kabuk henüz kalınlaşmadığından kürenin içindeki buhârlara ve gazlara mukâvemet edemiyor idi. Mevâdd-ı dâhiliyenin tazayyukâtında ufak dağlar ve tepeler o devirde çoğaldı. Sath-ı zemînin soğukluğu arttıkça etrafını kaplamış olan ecsâmda salâbet hâsıl olup cevfi zemîndeki buhârla kısr-ı arzın inceliği hâlinde şiddet sâbıkasını tahfîf etmiyor idi. Lakin havâdaki ebhire merkezdeki harâretten eski gibi müte'essir olamadıklarından sulara munkalib ve rûy-ı zemîne mansab oldular.

Binâ'en-aleyh cevvdde hâsıl olan kesâfet-i sâbıka zâ'il [31] olduğundan havâda letâfet hâsıl olmaya güneşdeki şua'ın yeryüzündeki te'sîri gitdikçe tezâyüd etmeye başladı.

Bu devirde yaratılan şeylerin çoğu otlar ile hevâm gibi ba'zı hayvânât idi. Bunların vücûda geldikleri tabakayı ihâta eden havânın satıhda yüz gösteren hâllere inzimâmıyla her vakit bir tebeddüle tâbi' olması vücûda gelen otların ve hayvânların tecerrüd eden mevki'lerde bekâlarına mâni' olmakla hepsi az vakit içinde fenâ-pezîr olup sath ile havâ-ı cedîdin tabî'atlarına tahammül edebilecek sâ'ir otlar ve hayvânlar icâd buyrulmuştur. Ekvânın teceddüdât mütevâliyesi içinde telif olan şeylerin keyfiyyetini ancak Allâhu Te'âlâ Hazretleri bilir.

Üçüncü devir: Şu devre değin küre-i zemînde biri ve bahrî ba'zı hevâm zuhûr eylemiş ise de sâ'ir hayvânât-ı beriyye zuhûr etmemiş idi. Kürenin soğukluğu derece-i i'tidâle ve üçüncü devrin hükm-i tabî'iyyesi zuhûra gelmeye başladıkda bir takım balıklar vesâ'ir emsâli sebkât etmemiş hayvânlar halk buyruldu.

Üçüncü devre mensûb olan tabaka ikinciye nisbetle mümtâz idi. Şu devre mahsûs hayvânât-ı mahlûka yeryüzünde [32] biraz müddet kaldıktan sonra küre-i zemînin ahvâline be-tekrâr ârız olan tebeddülât-ı devr-i mezkûr hayvânâtının ta'ayyüşüne mâni' olduğundan onlarda telef ve sonra halk olunmuş olan hayvânlar evvelkilerine half oldular.

Jeoloji ulemâsı küre-i zemînde mürûrunu iddi'â etdikleri dört devrin her birinde vücûda gelen şeyler ondan evvelki devre nisbetle bir hâssa-i zâideye mâlik idiler. Lakin birinci devirdeki hâssa edvâr-ı sâ'ireye nisbetle cüz'î add olunmuştur.

Dördüncü devir: Tâ'ife-i insânın zuhûra geldiği devirdir. Bu devir tezâyüd ve tenâkus cihetiyle devr-i sâlise müşâbehet kabul edemeyeceğinden zemînin sathıyla cevvi havâda hâsıl olan i'tidâlden ve harâret-i merkeziyyenin pek ziyâde uzaklığından nâşî devr-i râbi'de tenâkus ciheti kabul olunmamıştır. İşbu devr-i inkılâb ve tebeddülât-ı sâbıka cihetiyle küre-i zemînin libâs-ı i'tidâli giymiş olduğu bir devr-i latîf olmasıyla ecsâm-ı ma'deniyyenin edvâr-ı mâziyyedeki fenâ ve muzırr

kokuları intişâr edeceğinden tâ'ife-i insân öyle şeylerin mazarratlarından masûn bulundular.

Beni Âdem'in zuhûrundan sonra vukû'ı meşhûr ve ma'rûf [33] olan tufânın vukû' bulduğu edille-i akliyye ile de sâbitdir. El-hâletü hazihi sath-ı arzın ekser cihetlerinde ve dağlara münâsebeti olmayan düz yerlerde toprakdan terekkeb etmiş tepeler üzerlerinde büyük kayalar, denizler ve çaylardan uzak mahallerde denizlere ve çaylara mahsûs çakıl taşlarından teşekkül etmiş nice nice tepeler, büyük çayların mecrâları gibi sudan hâli geniş ve çukur su yolları, şu mecârî-i hâliyyede külliyyetli çakıl taşları, yüksek dağlar üzerinde görülen sedef parçaları gibi alâmetler suların fevkalâde taşmalarıyla hâsıl olmuş bir büyük inkılâbın eserleridir ki işbu inkılâb vaktiyle yeryüzünün her tarafını kaplamış bir tûfân-ı âmdan başka sebebe haml olunamaz.

Tûfân-ı âm zuhûr ederek yeryüzünü kaplayan pek yüksek dağların tepelerine çıkıp şiddetli dalgalar teşkîl etmiş cibâl-i mürtefi'adaki büyük kayaları söküp bir tarafa atmış ve çukur yollar ve düz ovalara dökülerek şiddet-i tuğyân ile eski yollarını harâb eylemiştir. Tûfânın zevâliyle suların cereyânı eski hallerine döndükde küre-i arzın hâl-i asliyyesine avdetiyle dağlar ve tepeler meydâna çıkdı. Sular eski mecrâlarına çekildiler. Fakat dağlar [34] aralarında kalmış olan tozlu sulardan büyük büyük göller hâsıl olarak sonra yağmurlar yağdıkça etrafındaki dağlardan nüzûl eden sel sularının tekessürüyle küçük göllerden ba'zılarının suları tatlılandı. Ba'zıları da seller ile müctemi' olan toprakdan ve kum ve ufak taş parçalarından dolup içinde kalan biraz sular güneşe karşı kurudu. Büyük denizlerin suları da seyler ve çaylar vâsıtalarıyla gitdikçe artarak akan sulara ittisâl eylediler. İşte bundan ötürü yeryüzünün ekser mahallerini su kapladığı gibi işbu suların istî'âbıda hâlâ artmaktadır.

Küre-i arzın kaplamış olan kabuğun ma'deniyyâtı izâbe edecek derecede harâret-i şedîdeyi şâmil olan mahalden sath-ı arza kadar kalınlığı takriben altmış kilo metredir.

Avrupa jeoloji ulemâsı beyinlerinde insânın yeryüzünde nevkât-ı zuhûr eylediğine da'ir hayli ihtilâf cereyân ediyor. Ba'zıları insânın bidâyet-i zuhûru on bin

seneyi geçmeyeceği ve ba‘zıları pek eski ve belki milyonlarca senelere bâliğ olduğu iddi‘âsındadırlar. İnsânın öyle kadîmî iddi‘âsında bulunanlar itimâde şâyân ve fenne müstenid bir güne senedleri olamayıp delilleri, hüccetleri, şâhitleri “Şöyle [35] böyle insân kemikleri filân devirde münkariz hayvânların kemikleri aralarında bulundu. Filân nehir senede şu kadar yer sökerken yerin şu kadar derinliğinde filân tabakada böyle bir insân eseri zuhûr eyledi” gibi sözlerden ibâretdir.

Fenn-i jeoloji ashâbından insânın kadîmü’l-ahd olduğuna kâ’il olan takımın sözlerine sened-i ittihâz ve âsâr-ı kadîme diye yâd eyledikleri ba‘zı eserleri yüz binlerle senelere nisbet etmiş oldukları hâlde şu eserlerin hadîsü’l-ahd bulundukları ve hatta ba‘zılarının târîh-i milâdî bile geçmedikleri sonraları tahakkuk eyledi.

İnsânın zamân-ı zuhûruna dâ’ir jeoloji ashâbının buldukları eserler insân heykelleri ve kemikleri, insân ma‘mûlâtından ba‘zı ahcâr, mâkûlâta müte‘allik şeylerin bekâyâsı ma‘deni ba‘zı eşya olmak üzere dört kısımdan ibâretdir.

Heykeller ve kemikler: Âsâr-ı atîkadan yer altında bulunmuş olan insân heykellerinden biri İtalya ile Fransa arasında vâki‘ Menton şehri kurbundaki mağarada buldukları bir insân heykelidir. Şu heykelin boyu altı kadem, alnının zâviyesi seksen beş derece mikdârı vâsi‘, başının etrafında insân eliyle denilmiş bir takım sedefler, önünde mermerden [36] kargı gibi ba‘zı şeyler bulunduğu misillü o mağarada nev‘leri münkariz olmuş mamut denilen fil ve mağara arslanı gibi ba‘zı hayvânât kemikleri de var imiş. Bunlardan birisi de Tendersel mağarasında bulunan bir insân heykelidir. Jeoloji ashâbından Lil ve Heksli nâm zâtlar şu heykeli pek eski zannediyorlar. İfadelerini isbâta kâfi olacak delîl yoktur.

Kuvâd’ul-veb ceziresinde vâki‘ sahre küllîsi derûnunda bulunan bir heykelin dahi ba‘zıları taraflarında kadîmü’l-ahd olduğu zann olunup bunun yanında buldukları kıt‘a-i mahcereden heykelin bir ahd-i kadîme nisbetine istidlâl etmişler ise de kıt‘a-i mezkûrede İngiliz krallarından -milâdın (925) târîhinde vefât eden- birinci Edvard’ın sikkesi zuhûr etmiş olduğundan pek eski zann eyledikleri heykel-i mezkûrun pek yeni olduğunu anlaşılmıştır.

Volkan suhûrundan medfûn ve mütehaccir olarak bulunan bir heykeli jeoleoji ulemâsının ba‘zıları kadem-i insâna delîl add etmiş ve hatta Lil şu heykelin yapma bir şey olduğu zannında bulunmuş idi. Mösyö Robert ve Mösyö Bişu heykel-i mezkûr [37] ve volkanın dışarı attığı taşlardan eski olduğunu beyân eylediler.

Heykellerin birisi de vilâyât-ı müttehida de vâki‘ Nivarnis kurbunda ve pek derin bir mahalde bulunan bir insânın heykelidir. Doktor Delır bu heykelin elli bin sene mukaddem oraya defin olduğunu iddi‘â eyledi. Lakin sonra heykelin bin oraya defni bin altı yüz seneyi geçmediği tahakkuk etmiştir.

İngiliz de Fransa da Cermanya vesâ’ir mahallerdeki mağaralarda pek eski vakitlerde münkariz olmuş hayvânât kemikleri arasında insân kemiklerinin dahi bulunması jeoloji ulemâsınca kıl ü kâli müceb olmuş ise de hayvânât-ı merkûme kemiklerine mahlût görünen insân kemikleri o hayvânlardan pek çok sonra vücûd-pezîr olan insânların kemikleri oldukları halde seyler toplayıp o mağaraların yarıklarından içeriye itmiş hayvânât kemiklerine karışıp üzerlerini toprak örtmüş olduğunu kabule hiçbir mâni‘ yoktur.

İnsânın kadîmü’l-ahd olduğunu iddi‘â edenlerin bir kısmı dahi Danimarka’da mevâdd-ı nebâtiyenin rüsûbuyla onlardan ma‘den kömürüne müşâbih-i tekevvün eden mevâdd içinde insân eserleri [38] bulunması delîl ittihâz ile ezmine-i kadîmede Danimarka’da senuber ağaçları nâbit iken münkariz olup bulut ve onunda enkâzıyla fağus ağaçları zuhûr eylediğinden bahsederek eşcâr-ı mezkûrenin hala mevâdd-ı mezkûre derûnunda alâ’t-tertîb eserleri olması ve aralarında insân eserleri bulunması kadem-i insâna delâlet eder zu‘munda idiler. Sonra âsâr-ı mezkûre içinde Romalılar zamânına mahsûs ba‘zı şeyler bulunmakla bunlar Kayser Yolyos’un zamânından eski olmadığını tahakkuk etdi.

Fransa’da Sum Nehri vadisinde dahi bir takım insân eserleri bulunmuştur. Vadi-i mezkûre tabaka-ı tebâşir ile örtülü olduğu hâlde mine’l-kadîm üzerinde nehir cereyân eder idi. Şu tabaka-i tebâşiriyye bir mil arzında münşak olup içinde on üç on dört kadem semeginde çakıl taşlarından bir tabaka ve şu çakıl taşlarının üstünde kuru çamurdan diğer bir ince tabaka bulunduğu gibi onun üzerinde on kademden otuz kademe kadar semegi hâvî nebâtât tevâsibinden terekkeb etmiş diğer bir tabaka

görülmüşdür. Vadinin iki tarafı çakıl taşları ile mefrûşdur. Şu taşlarının aralarında ba‘zı hayvânât kemikleri meşâhide olundu. Böyle şeyleri fikirlerine [39] uydurmakla alkışlayanların hayvânât-ı merkûmenin Sum vadisinde âsâr-ı atıkları görülen insânlar ile muâ‘ısr buldukları zu‘munda bulundular. Zu‘m-ı mezkûrde bulunanlar hilâf-girleri ise öyle delîllerin çürük olduklarını iddi‘â ve hayvânât-ı merkûmenin çoğu münkariz olduktan sonra ba‘zıları Avrupa’ya insân duhûlüne kadar münkariz olmamış ve yahûd Sibiryâ’da bugüne değin fil cüsseleri yeraltında bulunduğu gibi o hayvânların cüsseleri dahi insânların oralara duhûlü zamânına kadar kar altında kalmış olmasını ihtimâlden ba‘îd göremiyorlar. Ba‘zıları da Semitu Nehrinin iki yüz senede yardığı yerin miktarına nazaran Sum Nehrinin yardığı yer birkaç bin seneden ziyâde olamaz iddi‘âsında bulunuyorlar.

Taşlar: İnsân cinsinin kademine delîl add eyledikleri âsârın bir takımı da ok gibi uçları sivri yahûd bıçak gibi keskin veya balta şeklinde mer’î yapıp kullanmış oldukları şeylerdir. Ba‘zı kabâ’il hâla böyle şeyleri isti‘mâl etmekde oldukları isbât ediyor ki şu taşlar kadem-i insâna delâlet edemez. Mezkûr taşlar birisi kadîmî diğeri hadîsî olmak üzere iki kısımdır. İkisi beyindeki [40] fark eskilerin itkân-ı san‘atdan hâli ve yenilerin musanna‘ olmasından ibârettdir.

Âsâr-ı ta‘âmiyye: İnsânların içlerindeki yedikden sonra yere atmış oldukları sedef yığıntılarını dahi fenn-i jeoloji ashâbının bir takımı kadem-i ahde delîl tutuyorlar. Avrupa’da ve Amerika’da vesâ’ir ba‘zı yerlerde böyle eserler çokdur. Ve resâi şu ta‘âm bekâyâsını asr-ı hacrî-i kadîm-i âsârından ve lebûk asr-ı hacrî-i hadîsin bidâyeti eserlerinden add ediyor. Lakin bunlardan ba‘zılarının bulundukları mahallerde saksı ve bakır parçaları yeni keşf olunmuş olduğundan hepsinin yeni şeyler oldukları meydana çıkmışdır.

Âsâr-ı ma‘deniyye: Şu eserler kesret üzeredir. Anlaşıyor ki insânlar ibtidâ bakır ve kalay ma‘denlerini bulup sonra ikisinin birbirine mezc etdiklerinden merzîne bronz (tunç) denilmiştir. Ba‘dehu demiri buldular. Ma‘deniyyât-ı mezkûrenin hiç birisi jeoloji ashâbından mübâlağa taraflarının da‘vâ etdikleri gibi ahd-i insânın kademine delâlet eden şeylerden değildir.

[41] Arhiyoloji (Arkeoloji)

Arkeoloji lafzı Yunanîdir. Eşyâ-yı kadîmede ale'l-husûs âsâr-ı beşeriyyeden bahs eden ilme denilir. Âsâr-ı beşeriyyeden insânın zamân-ı zuhûru hakkında Avrupa hükemâsının istidlâl eyledikleri şeyler mebhas-ı sâbıkda yazıldı. Şu makâlede insânın yeryüzünde zuhûrundan devr-i târîhe kadar sebkât eden edvârından ve şu devirlere müte'allik âsâr ile memâlik ve ümem-i kadîmenin keşf edilmiş olan âsâr-ı târîhiyyelerinden bahs olunacaktır.

İnsânın zuhûrundan devr-i târîhe kadar geçen ezmineyi asr-ı hacerî, asr-ı bronzi, asr-ı hadîdî nâmlarıyla üç kısım i'tibâr etmişlerdir.

Asr-ı hacerî: Şu kısım birisi kadîm diğeri hadîs nâmlarıyla ikidir. Asr-ı hacerî-i kadîm insânın taşlardan -itkân-ı san'atdan ârı olmak üzere- edevât-ı a'mâl ve isti'mâl etdikleri zamânlardır. Nev'-i beşer o zamânlarda san'at ve ma'rifetden külliyyen bî-nasîb idiler. Şu asra [42] mahsûs olan âsâr çakıl taşlarıyla mahlût ba'zı arâzi-i tâniyyede bulunuyor.

Asr-ı mezkûrede mamut denilen fil ve gergedan ve Fûrs Nehri ve pek çok hayvânât-ı sedîye mevcûd oldukları hâlde münkariz olmuşlardır. Hayvânât-ı mezkûrenin inkırâzı hâdise-i tûfâna atf ediliyor. Asr-ı hacerî-i kadîmede Avrupa'nın cihet-i garbiyyesinde insânlar ta'ayyüş etmiş olduğu keşf olunmuş olan kemiklerinden ve gayrı maskûl edevât-ı haceriyyelerinden istidlâl edilmiştir. O asırlarda edevât-ı hazefiyye ve ma'deniyyeden eser yok idi. Lakin ba'zı hayvânât kemikleri üzerlerinde insân eliyle yapılmış kaba saba tarzda resimler bulunduğundan insânların tümünden ve me'ârifden bîvâye oldukları vakitlerde bile hayvânât-ı sâ'ireye nisbetle ne derecelere kadar mezîti hâ'iz olduklarını âsâr-ı mezkûre gösteriyor.

Âsâr-ı atîka keşfiyle iştigâl eden zevât-ı Yunan bilâdından Skandina ve Yaned ve Okyanus-ı Atkantikiden Rusya sahrâlarına ve Asya'dan Filistin'den Bahr-i Sefîde kadar mümted olan yerlere ve Hind'de, Japonya'da, okyanus-ı şimâlî sevâhilinde, Amerika'da Birin Boğazı'ndan Meksika'ya Kolombiya'dan Okyanus-ı Atlantiki'ye kadar imtidâd eden mevâki'de vesâ'ir ba'zı mahallerde asr-ı [43]

mezkûr insânlarının isti'mâl eyledikleri taşdan ma'mûl çömler vesâ'ir şeyler bulunmuşlardır.

O asırda insânlar mağaraları menâzil ederler imiş.

Asr-ı hacrî-i hadîs insânlarının eskilere nisbetle taşlardan maskûl ve oldukça san'atlı şeyler yapıp isti'mâl eyledikleri vakitlerdir. Eşyâ-yı mezkûre çok yerlerde bulunmuşdur. Avrupa mevzahânesinde bunlardan hayli şeyler mevcûddur. Asr-ı mezkûr insânlarının kullandıkları esliha taşdan ok başları ve balta gibi şeylerdir. Fakat o zamânlar ma'den bulunmamış olduğundan bakır ve demirden ma'mûl eserlere tesâdüf olunmamışdır. Danimarka'da görülen sedef yığıntıları devr-i mezkûre insânlarının yedikleri şeylerin mevtınları etrafına attıkları bekâyasıdır. Asr-ı hacrî-i hadîse mahsûs olmak üzere Amerika vilâyet-i müttehidesinde ve ale'l-mahsûs sevâhil-i bahrde insân eliyle yapılmış saksıdan ba'zı kaba saba edevât gibi şeyler bulunmuşdur.

Asr-ı bronzî: Tunç asrı demektir. Şu asırda bakır ve kalay ma'denleri bulunmuş olduğundan asr-ı mezkûrde yaşamış olan insânlar ikisini yek-diğerine mezc ile tunçdan esliha vesâ'ir edevât i'mâl ve isti'mâl [44] eylemişler. Şu zamânlarda yapılmış ebniyenin direkleri alât-ı ma'deniyye ile şekl-i murabba'ide ile kat' olunmuş ve güher-bâ ve zeheb ve zeccâc gibi şeylerde bulunup kullanılmışdır. Bu asırda gümüş ve kurşun ve tutya ve demir bulunduğuna ve kitâbete dâ'ir asâr keşf olunmamışdır.

Âsâr-ı bronzî insânların derilerden ve mensûcât-ı ketâniye ve sofyan elbise yapıp giydikleri ve ma'îşet vesâ'irce hayli terakkî eyledikleri anlaşılıyor.

Asr-ı hadîd: Asr-ı demir demektir. Şu asırda demir keşf ile edevât-ı esliha vesâ'ir şeyler yapıldı. Tûfân-ı âm demir asrında vukû' bulmuş ve hayvânât-ı azîme-i sedîye ve ümem-i kesîrenin çoğu vâsıta-i tûfân ile münkarız olmuşdur.

Akvâm ü ümemmin hâlet-i vahşetden medeniyyete doğru yürüdükleri ezminenin nisbeti cihetiyle a'sâr-ı mezkûre mu'teber olup ümem-i dünyânın devr-i târîhinden sonra dahi asr-ı hacrî ve bronzî gibi devirleri olduğu ve belki Eskimolar

ve Avusturalya'da ve Amerika-yi şimâlîdeki vahşiler içinde bu günde bile asr-ı hacrî insânlarıyla hem-hâl kabîleler bulunduğu ma'lûmdur.

[45] Memâlik-i kadîmeye mahsûs arkeoloji yakîn vakitlere kadar fenn-i mahsûs add olunmuşdur. İbtidâ arkeolojiye müte'allik lâyhalar yapan Müttefekun nâm zâtdır. Lakin şu zât yaptığı lâyihalarda me'ârif-i târîhiyyeye ta'riz etdi. Kaylos nâm zât ebniye-i kadîme ve âsâr-ı atîkece hayli tedkîkât ve dakîk bahsler îrâd eylediklerinden fenn-i arkeoloji nâm-dâr olmuşdur.

Ebniye ve âsâr-ı atîkanın arkeoloji fennine müte'allik bahslerini ziyâde tevsî' eden ve bu fenne müte'allik envâr-ı ma'rifetinin intişârına hizmet-i mahsûsa gösteren zât ve Nekleman hüner-verdir. Fenn-i mezkûr dâ'iresi tevsî' etdikden sonra aksâm-ı müte'addideye münkasım oldu. Ve bu fenne dâ'ir mebâhis içine ulûm-ı târîhiyyeden ba'zı şeyler karıştırıldı. Çin, Japonya, Hind, Polonya gibi âlem-i a'sâr-ı kadîme ümmetlerinin her takımı için bir arkeoloji-yi husûsî i'tibâr edilmiştir.

Çin, Japonya, Avrupa, Amerika alâkât-ı târîhiyyelerinin hakikatleri ma'lûm değildir. Lakin ümem-i Hindiyenin mebâdî-i lugât vesâ'irleri için te'lîf-i mahsûs olmakla bunlar Künk (Ganj) Nehrinin masabında Okyanus-ı Atlantikiye kadar yayılmış [46] ve Hind mü'ellifleri ümem-i mezkûrenin ahvâline dâ'ir çok şeyler yazmışlardır.

Amerika ahâlisi eski temeddünlerine ve tevârîh-i asliyyelerine dâ'ir ma'lûmât vermekde ise de asıl ümmetlerinin hakikatine dâ'ir ma'lûmât veremiyor. Amerika'da hayli âsâr-ı atîka bulundu. Lakin Amerika âsârlarının hiç birisi Asya'daki âlem-i kadîmenin âsârına nisbet kabul eder şeyler ma'dûd olamaz.

Âlem-i kadîmenin arkeolojisinde Avrupalılar çok ileriye giderek Mısır, Asur, Babil, Fârs memâlik-i kadîmeleri harâbeleri hafr ve nice nice âsâr-ı atîka keşf ü ihrâc etdikleri gibi Fırat ile Dicle üzerindeki memâlik-i Asuriye ve Keldaniye ebniye-i azîmeleri harâbelerinden çıkardıkları âsâr-ı atîka üzerlerindeki cuy şeklindeki yazıları haliyle o havâlî ümem-i kadîmesinin ve Mısır ülkesindeki kabirler üstlerinde görülen hutûtun haliyle eski Mısır akvâm-ı kadîmesinin târîh, fûnûn, edyân ve medeniyetlerine dâ'ir istinbât etdikleri ma'lûmât-ı tevsî' ve kitabları tedvîn olundu.

Bir uçdan dahi keşfiyâtın tevsî'yle berâber hutût ve rumûz-ı atîkadan dâ'ire-i ma'lûmâtın tevsî'ine çalışılıyor.

[47] Fenike akvâm-ı kadîmesi ticâretle meşgûl idiler. Fünûn ve me'ârif-i medeniyete şöhretleri her ne kadar şâyi' ise de bunların arkeolojisinde Mısır ve Asur ümmetleri gibi fâ'ide görülememiştir. Lakin Fenikelilerin memâliğinden ma'dûd Kartacananın umûr-ı sanâyi'ye ve târîhiyyesince âsâr-ı atîkadan haylice ma'lûmât alınmıştır.

Karadeniz sevâhilinde, Karyem'de, Rusya'nın ba'zı arâzisinde hayli teftîş icrâ olunarak oraların arkeolojisinde bir takım ümem-i mechûlenin ve Bosfor (İstanbul Boğazı) Besinya, Ermeniye'nin a'sâr-ı kadîmedeki ahvâl-ı târîhiyyelerine müte'allik ba'zı şeyler keşf olundu.

Arab ve Habeş bilâdı içinde dahi şimdiye değin me'ârif olmayan bir takım yazılar bulundu.

Afrika, İtalya, Galya ve mecmû'-i bilâd Romanya ve Sakdiyaviyen memâliğinde büyük büyük keşfiyât icrâsıyla vekâyi'-i mâziyyece mâ'lûmât-ı külliye istihsâl olunmuş ve Yunandan Mesinya'da sekiz sene mukaddem Cemanıyalı Doktor Hanri Şeleminin keşfiyât-ı azîmesiyle bir takım âsâr-ı nefise zuhûr etmiştir.

Akvâm ü ümem-i kadîmenin ahvâl ve medeniyet ve avâ'id [48] ve usûlleri asrımıza kadar mechûl iken arkeoloji vâsıtasıyla takım takım meydana çıkmakta ve âlem-i kadîmenin ne olduğu anlaşılmaktadır. Keşfiyât-ı mezkûreden zafer-yâb olduğumuz ma'lûmâtın başlıcaları inşaallâhu te'âlâ kitabımızda sırasıyla yazılacaktır.

5

Cins-i Beşerin İnkisâmı

Âlem-i ahvâl-i ümem ile tevaggul iken ulemâ-i insân sûr-ı muhtelifede taksîm etmişler ise de bunlardan Gövyne nâm zâtın taksimi hepsinden a'lâdır.

Şu zât cins-i beşeri Kafkasî (Beyaz), Moğolî (Sarı), İsyobî (Siyah) kısımlarına taksîm eyledi.

Kafkasî: Şu kısım Avrupa, Asya-yı Suğrâ, bilâd-ı Arab, cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn, Fârs, Ganj Nehrine kadar Hind, Afrika'nın bilâd-ı şimâliyesi vesâ'ir ba'zı memâlik akvâmıdır. Akvâm-ı mezkûrenin beşereleri beyaz ve yumuşak, tüyleri ince ve uzun ve siyah, başları beyzî, cebheleri mürtefi', gözleri büyük ve açık, burunları istikâmetli, ağızları mu'tedil [49] dudakları ince olup mütenâsibü'l-a'zâdırlar. Zâviye-i vechlerinin vüs'atı seksenden doksan dereceye kadar bâliğ olur. Ehl-i edvârın tümünden ve ulûmu kâbildirler. Kafkasî nev'î fûrû' müte'addideyi hâvidir. Fûrû'-i mezkûrenin birisi Arabîdir.

Bedevîler, İbranîler, Lübnanîler, Elamîler, Asurîler, Kürdler, Adumîler, Keldanîler, Aramîler, Kapadokîler, Ermenîler, Surîler, Fenikelileri, Habeş, Berabere, Mısırîler, megâribe o fûrû'dan ma'dûddurlar.

Kafkasîlerin ikincisi fer'î Hindistanîdir. Bengalîler, Malyarîler, Kandharîler, Gezare, Telenga, Gurî, Zingare, Fürs, Berike, Besiniye, Meyseye akvâmı şu fûrû'dandırlar.

Üçüncüsü Eskisi fer'idir. Kavakaf havâlisindeki kabîleler, Bahr-i Hazer etrafındaki Çerkesler, Gürciler, Parjîler, Abazalılar, Afganîler, Özbekîler, Mekodonîler, Tesalyalılar bu kısımdadır.

Dördüncü Avrûbîdir. Balasca (Balazgı)'nın şâmil olduğu Karyalılar, Lidyalılar, Yunanîler, Durîler Hilaneliler, Etreskalılar, Latinîler ve bunların emsâli hep Avrûbî kısmındadırlar. Avrûbî kısmında bir de külti takımları vardır ki onlar da Galyalılar, [50] Belce, Kantabara, Luzitanya, Veskuna gibi akvâmdan ibâretdir. Cermanî, Tutunî, Gut, Savave, Vendale, Lumbarda, Saksun, Frenk, İsveç ve Norveç, Danimarka, İzlanda, Sukalaba, Sermata, Hun, Lisvane, Sırp, Bulgar, Boşnak, Kazak, Buluni, Buhemî, Estoni, Fine, Türk ve Kırımdaki Tatar akvâmı hep Avrûbî add olunurlar.

Moğolî: Bu nev' Tataristan-ı kebîr ve bilâd-ı Tibet akvâmıdır. Nev'-i mezkûre mensûb olanların beşereleri esmerlikden sarıya mâ'il, tüyleri siyah ve uzun,

yüzleri enli, burunlarının delikleri vâsi‘, ağızları ve gözleri büyük, dudakları kalın olur. Zâviye-i vechleri yetmiş altı dereceden seksen altı dereceye bâliğ ve bu nev‘ Kafkasîlere İsyobîlerden karîbdir. Moğolîler ehl-i idrâk iseler de kuvve-i akliyyeleri câmiddir. Bu da fûru‘-ı müte‘addideyi şâmindir.

Fûru‘-ı mezbûrenin birincisi Tatarlardır. Uygura, Kırgız, Gız, Kıpçak, Karluk, Kokala, Ağacra, Moğol, Mancu, Başkir, Nogay, Kaluk, Buryana, Voğol akvâmı bu nev‘ dâhilindedirler.

İkincisi İberburi fer‘idir. Kemteşka Cutşa, Estiyeka, Tunguz, Semvide, Labavin, Eskimo, Grinlanda, [51] İnve, Yakuta, Cefacere, Giryaka, Karalite akvâmı şu kısımda dâhildir.

Kısm-ı mezkûre mensûb olanların boyları bir metre ve otuz santimetre, başları büyük, yüzleri inli, gözleri küçük, burunları yüksek, ağızları büyük, tüyleri siyah, sakalları hafîdîr.

Üçüncüsü Melas yâhûd Bolunisi fer‘idir. Fer‘-i mezkûr Malaki, Filibi, Melük, Selib, Sunda, Maryana, Meldiv ve cezîre-i Timur akvâmıdır.

Dördüncüsü Usyanî fer‘idir. Şu kısım Birudî, Meksiko, Erdukana, Batagona, Bolşa, Brezilya, Baragoyi, ve daha çok akvâm ve şu‘ûbî şamildir. Tahkîkât-ı ahîreden anlaşıldığı vechle Amerika akvâmının hiç birisi o kıt‘anın ümmet-i asliyyesi olmayıp hepsi Moğol tâ’ifesi olduğu halde Asya’dan kıt‘a-i mezkûreye gitmişlerdir. Bunların levn ve hey’et ve âdetce Moğol’dan ba’zı farklar var ise de bu da Amerika’ya hicretten sonra iklîmin hükmünden neş’et eylemiştir.

İsyobî: Bu nev‘ Afrika’nın bir büyük kısmında cezîre-i Basifink ba’zı mahallerinde ve Yeni Britanya, Madagaskar [52] (Madağaskar)’da, Yeni Gine’de, Yeni İrlanda’da Babve’de, Yeni Hollanda’da, Yeni Hebri’de ile sâ’ir mahallerde bulunurlar.

İsyobîlerin renkleri siyah, başları küçük, saçları gâyet kıvrıkcık, burunları enli, dudakları kalındır. Zâviye-i vechleri altmış bir dereceden altmış yedi bazen altmış

dokuzdan yetmiş dokuz dereceye bâliğ olur. İsyobî nev‘inin akılları kâsırdır. Ekseriyâ ümem-i mücâvireden birisinin taht-ı riyâsetinde bulunurlar.

İsyobîlerin birinci fer‘i asıl İsyobîdir. Bunların içlerinde esmerden pek siyah renkliye kadar âdemler bulunur. Falata, Falaca, Beluka, Mendefğa, Serire, Serakula, Sevesve, Biyafra, Bisağa, Kevaka, Ante, Betmate, Nabtake, Esyone, Fanta, Mahe, Moke, Edmebe, Ebobe, Angola, Noğoya, Şengale, Caişe Emheriye, Alumbare, Hevasna, Şeluka, akvâmı fer‘-i mezkûrdan ma‘dûddurlar.

İkincisi Kefrî akvâmıdır. Bunlar Afrika’nın cihet-i şarkiyyesinde Saint Esberi Nehrinden Bab’ül-mendep’e kadar mümtedd mahallerde ve Madağaşkar’da bulunurlar. Fer‘-i merkûr Menceve, Demare, Küfe, Maka, Betşvane, Makane, akvâmını hâvî olup akvâm-ı [53] merkûme halkının renkleri gayet sâfi, yüzleri kabâ’il-i sâ’ireden yakışıklıdır.

Üçüncüsü Hunti fer‘idir. Fer‘-i merkûr Afrika’nın cihet-i cenûbiyyesindeirler. Nemake, Karane, Becvane, kabâ’iliyle Gap insânları şu fer‘den ma‘dûddurlar. Bunların renkleri sarıya mâ’ildir. İnsân tâ’ifesinin ednâsı şu takımlardır.

Dördüncüsü Babvidir. Şu fer‘ Yeni Kaldunya, Yeni İrlanda, Yeni Britanya, Hollanda, vesâ’ir yerlere münteşir ümem-i Afrikiyye ile mahlûtdurlar. Esbât-ı meşhûreleri Madağaşkarî, Andamine, Herafore akvâmıdır. Akvâm-ı mezkûrenin cisimleri küçük ve zâviye-i vechleri altmış dereceden altmış altı dereceye kadardır ki kuvve-i akliyyeleri pek nâkısıdır.

At ve kilâb gibi hayvânâtı görüyoruz ki her cins nice nev‘leri hâvîdir. Her nev‘ tekvîn-i husûsî ve hey’et-i husûsiyyesiyle diğer nev‘den ayrılır. Ma‘mâfih fasl-ı karîb ve mukavvim cihetiyle her nev‘ bir asılda dâhil olduğu hâlde ekâlim ve terbiye ve at‘ime gibi şeylerden aralarına ihtilâf ârız oluyor. Kezâlik insân cinsi dahi aksâm-ı müt‘addideye münkasım olduğu hâlde cins için lazım olan eşya-yı cevheriyyede her kısmın ittifâkı mevcûd [54] olup levn ve şekil ve hey’etçe hiçbir kısım asl-ı vâhiden münfek olmak mümkün olamaz. Kafkasî olanlar İsyobîlerin iklimlerine gidip de içlerinde kaldıkları ve onlarla izdivâc eyledikleri takdîrde zürriyyetleri

İsyobîlere münkalib olacağı gibi İsyobîlerden ba‘zıları Kafkasîlerin içlerine gelip de izdivâç etseler bunlarında fer‘leri âkibet Kafkasîlere inkılâb edeceği umûmun bildiği bir kaziyye-i müberhenedir. Binâ‘en-aleyh insânların aksâm-ı muhtelifesi başka başka asıldan münşa‘ib olmayıp nassân sâbit olduğu üzere hep bir asıldan münşa‘ib olduğunda aklen dahi şüphe edilecek yer bulunamaz.

6

Tavâ‘if-i Beşeriyyenin Yeryüzünde Sûret-i İntişârı

Tûfân hâdise-i azîmesinden sonra Hazreti Nûh aleyhi’s-selâm oğulları Sâm ve Hâm ve Yâfes vesâ‘ir â‘ilesiyle beraber sefineden çıkıp Dicle ve Fırat nehirlerinin aralarında vâki‘ arz ve Şin‘âr (Sincar) nâm mahalle azîmet ve orada tavattun etmişlerdir.

Sâm: Sâm‘ın Erfahşed (Erfekşâd), Elâm, Asûr, [55] Arâm, Lûd (Lâvez) nâmlarıyla mevsûm beş oğlu tevellüd eyledi.

Erfahşed mâ-beyne‘n-nehreynde sâkin idi. Hazreti İbrâhîm bunun neslindendir. Erfahşed‘in Âbir nâmında bir oğlu olmakla İbranî ismi bundan me‘hûzdur. Âbir‘in Fâleh ve Yoktan nâmlarıyla iki oğlu dünyâyâ gelmiş ve Yoktan‘ın on üç oğlu tevellüd etmiştir ki bilâd-ı Arab kabâ‘ili bunlardandır.

Elam Horasan taraflarına gitmiş idi. Elamîler ve Fürslerin babaları budur.

Asûr, Asurîlerden bir kısmın babaları olup bunlara mücâvir bulunan İran kabâ‘ili Asûr‘un oğlu İran‘dan ve Kürd kabâ‘ili İran nesline mensûb Kürd‘ün evlâdından münşa‘ibdirler. Asûr, cezîre-i mâ-beyne‘n-nehreyn dâ‘iresinde ismine mensûb olan Asuriye kıt‘asına hicretle tavattun eylediğinden Asurîler ondan sonra oralarda tekessür eylemişlerdir.

Arâm‘ın Us, Hûl, Mâş, Kâser nâmlarıyla mevsûm dört oğlu var idi. Us Halîc-i Acem‘in başındaki arâzîye giderek sâkin olmuş ve oğlu Âd şehir ü Ummân ve Hazer-i mevt aralarında vâki‘ İhkâf denilen kumsal mahalle [56] gitmiş olmakla arâzî-i mezkûre akvâmı Us‘a ve Âd akvâmı Âd‘a nisbet olundular.

Hûl, Erden Nehrinin mahrecine ve Mâş Anadolu taraflarına gitmiş ve evlâd ve akvâmları oralarda münteşir olmuştur.

Kâser'in Semûd ve Cedis nâmlarıyla iki oğlu olmakla Semûd Şâm ve Hicâz aralarında vâki' Hicr nâm mahale ve evlâd-ı Arâm'dan Mâş Anadolu'da sâkin olmuşlardır. Kâser'in neslinden Nebit'in oğlu Nebt Nebtîlerin ve Nebt'in sülâlesinden Süryan Süryanîlerin babasıdır. Nebtîler Süryanîler cezîre-i mâ beyne'n-nehreyn akvâmından ma'dûddurlar. Kürdistan kıt'asına yayılmış olan Kürdler Nebit'in oğlu Kürd'den münşa'ib oldukları dahi mervîdir. Dilmîler Dilem bin Basel bin Nebit'in neslinden inşi'âb eylediler.

Lâvez'in Tasem, Amelik, Emîn nâmlarıyla üç oğlu olup bunlar Arab-ı âribe ve nesilleri ecyâl-ı kadîme olduğundan keyfiyyetleri pek de ma'lûm değildir.

Hâm: Hâm'ın Kûş, Misraim, Fût, Ken'ân nâmlarıyla dört oğlu var idi. İbtidâ hepsi Afrika kıt'asında idiler. Sonra vücûh-ı âtiye üzere münteşir olmuşlardır.

[57] Kûş İsyobî, Habeşe, Troğlodite akvâmının babalarıdır. Kûş'un müte'addid oğulları var idi. Nemrûd'dan mâ'adâsı bilâd-ı Arab'da idiler. Neslinin ekserî bilâd-ı Arab'ın cihet-i garibesine ve Afrika'ya münteşir oldular. Ve ba'zıları da Halîc-i Acem'in etrâf-ı şimâliyyesine hicretle oralarda tavattun eylediler. Nemrûd Fırat üzerinde tavattun ve Babil şehrini te'sîs etmiştir.

Misraim'den yedi kabîle teferru' eyledi.

(1) Ludim } mahallî Mısır'ın cihet-i garîbesidir.

(2) Anamim } Afrika'da ne kadar konargöçer kabâ'il var ise hep buna mensûbdurlar.

(3) Bahayim } Ludim'in cenûb taraflarında sâkin olmuşlardır.

(4) Naftuhim } Mısır'ın cihet-i garbiyyesinde ve deniz taraflarında tavattun etmişlerdir.

(5) Fetrusim } mevtın Mısır-ı ulyâdır.

(6) Keslühim } mahallî Mısır ile arz-ı Ken‘ân beyrinde ve bahr cihetindedir. Filistinîler bunlardan ma‘dûddurlar.

(7) Keftorim } mahallî Kıbrıs cezâresidir.

Mısırîler, Kırvanîler, Libyalıların bir kısmı ve Nevmidîler hep Misraim’e mebsûbdurlar.

[58] Fût, Afrika’nın şimâlinde sâkin idi. Libyalıların bir kısmı, Moriyanyalıların hepsi bu garbî-i Afrika’nın akvâmı buna mensûbdurlar.

Ken‘ân, Ken‘ân ili denilen Şâm havâlîsine gitmiş ve neslinden mevtınları nâmına nisbetle şöhet vermişdir. Ken‘ân’ın Sidon, Hes, Yebus, Amor, Cercaş, Hivi, Arka, Sin, Arvad, Semar, Hamât nâmlarından on bir oğlu var idi. Şu esâmî ile yâd olunan ümem-i mütemerride bunlardan inşî‘âb eylediler. Evlâd-ı merkûmenin sonraki altısına nisbet olunan kabâ’il-i Filistin havâlîsinde mütemekkin oldukları hâlde bidâyet-i tavattunlardan yedi karn sonra tard olunmakla Lübnan ve oraya civâr mahallere çekilip mütevattın olmuşlar. Sida şehri Sidon’un binâ-gerdesidir.

Yâfes: Yâfes’in Comer, Macoc, Maday, Yavan, Tubal, Meşek, Tiras, nâmlarında yedi oğlu var idi.

Comer, Karadenizin şimâl taraflarına giderek nesli oradan garba teferruk ve Avrupa’nın cenûb-ı garîbesine ve Britanya cezâ’irinde tavattun etmişlerdir. Avrupalıların ekserî ve Rifatîler ve Eşkinazîler, Kapadokîler, Ermen, Alman Comer’in neslindendirler.

Macoc, Bahr-i Hazer’in şimâl tarafına giderek sâkin olmuş **[59]** ve Moğol gibi evâsıt-ı Asya’daki akvâmın ekserî bunun neslinden inşî‘âb etmişdir. Eskisiler, Tatarlar, Çiteliler, Gutlar hep buna mensûbdurlar.

Maday, bilâd-ı Acem’in cihet-i şimâliyyesine giderek tavattun etmişdir. Maday (Midyalî)ler ve bunlara mücâvir akvâm-i Maday’a nisbet olunurlar.

Yavan, Yunanistan havâlîsine hicretle orada kalmışdır. Yavan’ın Elişâ, Tarşış, Kittim, Dodanim, nâmlarıyla dört oğlu var idi. Elişâ bilâd-i Yunân’ın vilâyet-i

cenûbiyye-i garîbesi olan Helas nâm mahale, Tarşış (Tarsus) Asya-yı Suğrâ'da Kilikya'ya giderek sâkin olmuştur. İspanya bilâdında sâkin ahâli-i kadîme Tarşış evlâdından oraya nakletmiş takımlardan müteferri' olduklarına zâhib oluyorlar. Kittim, İtalya Denizi cihetine gitdiğinden oralardaki akvâm bundan müteferri'dirler. Dodanim Teriste'nin cenûbunda Banya denilen Arnavud bilâdına gitmiş ve oradaki akvâm ondan teferru' etmiştir. Fransa'nın cenûbunda vâki' Marsilya nevâhîsinde ahâlîde bunlardan teferru' eyledikleri maznûndur.

Tubal, Karadeniz ile Bahr-i Hazer aralarındaki mahale gitmekle [60] bundan münşa'ib olan İbiryalılar oralarda mütevattın ve münteşir oldular.

Maş'ın Tubal, Macoc akvâmının aralarındaki arâzîye 8 hicretle nesli o civârdaki mütevattın ve Bahr-i Baltık taraflarına münteşir olmuşlar. Moskolular bunun neslindendirler. Tiras Trakyalıların ve Tataristan-ı sağır akvâm-ı mücâviresinin babalarıdır. Yâfes'in Türk nâmında bir oğlu da bulunduğu Türklerin ondan münşa'ib oldukları dahi mervîdir.

İnsânın başlıcaları bunlar olup teferru'âtına müte'allik ma'lûmât mebâhis-i mahsûsaları sırasında yazılacaktır. İnşâallâhu te'âlâ

7

Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı

Cins-i beşerin lugât-ı muhtelifesi bir asıldan neş'et etmiş olduğu hâlde temâdi-i ecyâl ile hâsıl olan tagayyürât ve ihtilafât asl-ı mezkûrun fikdânına sebep olmuş ve elsinede ihtilâfin husûlünden sonra lugât-ı beşeriyye lugât-ı asliyye i'tibârıyla Turâniyye, Aryâniyye, Sâmiyye nâmlarıyla üç a'ile i'tibâr olunmuştur.

[61] Turâniyye: Şu â'ile-i lisâniyye Finî, Samvidî, Türkî yâhûd Tatarî, Moğolî, Tunguzî, nâmlarıyla beş fer'e münkasımdır.

Finî fer'i Oğur, Macar, Koğol, Astaya ki kabâ'ilidir. Mevtınları Ural Dağlarıyla Şu Dağları arkalarıdır. Kabâil-i mezkûreden müteferri' Bulğarî ve Teşvidî denilen iki takımın birincisi Teşriniste, Morovine, kabîlelerini şâmildir ki hepsi Golga üzerinde müteferrikdirler. Bermi kısmı bunlardan müteferri' olup şu fer'in

hâvî olduğus Siri ve Futyaka kabâ'ilin mevtınları Asya-yı Rus'un cihet-i şarkiyyesinde. Teşvidî kısmının hâvî olduğu tavâ'if Lami, Sevami, Estoni, Beşkir kabâ'ilidir ki bunların çoğu Avrupa hudûdu dâhilindedirler. Kabâ'il-i mezkûrenin isti'mâl eyledikleri lugât-ı Finî fûrû'undan münşa'ibdir.

Samvidî fer'î adedce pek az olup ekseriyâ Obi ve Yenisey bilâdı aralarında ve Rusya'nın Asya bilâdı şimâlinde vâki' Okyanus-ı Müncemid sevâhiline karîb yerlerde bulunurlar. Bir mikdârı da Asya-yı vustânın cibâli şimâlinde müteferriken sâkindirler.

Türkî yâhûd Tatarî kabîleleri Asya'daki fûrû'-i sâ'ireden [62] ziyâde münteşir olup Türkyay Avrupa'dan Asya-yı vustânın mâverâsına kadar mümted olan mahallere yayılmışlardır.

Moğol fer'î Moğolî-i şarkî, Moğolî-i garbî, Buryana nâmlarıyla üç fırkadırlar. Ekserî şimdiki Moğol bilâdında ve cebel-i Altay eteklerinde ve ba'zı cemâ'atları Fârs, Hind, Çin arâzî-i mütecâviresindedirler.

Tunguzî fer'î kabâ'ilinin ehemmi Mancudur ki Gız denilen ümmet-i azîmedir. Mevtınları bilâd-ı Sibiryâ'dadır. Turâniyye fûrû'unda cümlesi â'ile-i vâhide add ü i'tibâr olunmuşdur.

Turâniyye â'ilesi aralarında müsta'mel-i elsinenin yek-diğeri münâsebet-i tâmm ve asliyyesi olup kelimât-ı luğaviyyeleri ale'l-umûm asıllarına hâlel verecek tagayyürâtdan sâlimdirler. Tagayyürâta tesâdüf eden eczâde ziyâde kılınmış olan şeyler kelimâtın ahrinde ve asla hâlel vermeyecek sûretde olmakla evvellerine hiçbir şey ziyâde kılınmamışdır. Lügat-ı Turâniyyede esmâ ve ef'âlden her birisinin yalnız bir tasrîfî olduğundan hiçbir tasrîfde tagayyür ve şüzûz yoktur. Ümmet-i Turâniyyenin ekserî lugâtı hâlet-ı hâzırasından başka sûretle bilinemez.

Aryâniyye: Buna Arya ve Aryasî dahi denilir. Aryâniyye fi'l-asl-i Hindî-i Avrûbî olduğu hâlde şu'beleri [63] Asya'nın bir kısmına ve Avrupa bilâdının çoğuna intişâr etmiştir. Şu ümmete mensûb olan fûrû' ve şu'ûbun lügat-ı asliyyeleri bir â'ile add olunarak lügat-ı mezkûreye Aryâniyye itlâk olundu.

Aryâniyye fûrû‘-i adîdeye münkasımdır. Bi-hasebi‘l-asl birincisine Aryanî-i Romanî ve ikincisine Saklebî-i Cermanî denilir.

Birinci kısım iki fer‘i hâvî olup bir fer‘i Aryanî-i hakîkidir ki asıl Ariler ve Hindîlerdir. Diğer fer‘i-i Ağrikî-i Romanî’dir.

Ağrikî-i Romanî iki takımdır. Birisi eski Terakalılardır ki Ağrikîleri Elbanîlerdir. Diğer İtalyanî-i Keletî’dir. Latinler, Romanîler, İtalyanîler, Britanyalîlerle Galle kabâ‘ili Keletî add edilmiştir.

Aryanî â‘ilesinin ikinci kısmı olan Cermanî-i Saklebî birisi Leti, diğer Tutunî olmak üzere iki fer‘i hâvîdir. Leti fer‘inin Saklebî ve Baltıkî nâmlarıyla iki fer‘i vardır.

Saklebî (1) cenûb Sakalibesi (2) garb Sakalibesidir. Birinci şu‘be-i Ruslar ile şark Sakalibesidir. **[64]** ikincisi Kazaklara, Polonyalılara, Sırpılara ıtlâk olunur.

Baltıkî akvâmı eski Prusya, Lete, Lisvane, akvâmıdır.

Cermanîler birisi ulvî diğer süflî olmak üzere iki şu‘beyi şâmildir. Cermanî-i süflî Ferisana ve Sakson akvâmıdır. Sakson dahi iki takımdır ki birisi eski Sakson, diğer Angalo Sakson (İngiliz)’dir. Naserlandîler eski Saksonîlerden ma‘dûddurlar.

Aryana lugaı Cermâniyye, Tutuniyye, Lisvane, Keletiyye, İtalyaniyye, ile bu kabîlden add olunan akvâm-ı sâ‘ire ve Ağrikiyye (Yunanî), İraniyye (Farsî), Sanskritiyye (Hindî) olmak üzere sekiz fer‘i hâvîdir.

Fûrû‘-i mezkûre lugâtında ve husûsîyle esmâ-i aded ve zamâ‘ir ve esmâ-i nesebiyyede yek-diğerine müşâbehet-i azîme olduğundan cümlesi asl-ı vâhidden müteferri‘ olmak üzere â‘ile-i vâhide add olunmuştur.

Lugât-ı Sâmiyye: Sam bin Nûh aleyhi’s-selâma nisbet olunan akvâm ile şu akvâma iltihâk eden hâmiyunun isti‘mâl eyledikleri elsinedir. Akvâm-ı mezkûre cezîre-i mâ-beyne’n-nehreyn ahâlî-i asliyyesi, eski Mısırîler, akvâm-ı **[65]** Sâmiyye-i şimâliyye, akvâm-ı Sâmiyye-i cenûbiyye olmak üzere dört fer‘i hâvîdir. Mâ-beyne’n-

nehreyn dâ'iresi Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bilâd olup şu bilâdın ahâlî-i asliyesi Asurîler ve Babilîlerdir. Hepsi münkariz olmuşlardır.

Eski Mısırîler İsyobîler (Siyâhlar) ve Libyalılar olup Bica ve Dengale İsyobîlerin ve Somalî ve Gale akvâmı Dengale'nin şu'bleridir. Libyalılar Tunus ve Cezâ'ir kabâ'iliyle Şaluk ve Gavanişe akvâmıdır.

Akvâm-ı Sâmiyye-i şimâliyye fer'î Ken'ânîler ve Aramîlerdir. Ken'ânîler Fenike, İbranî akvâmını ve Aramîler Süryan, Keldan, Samra akvâmını hâvîdir.

Akvâm-ı Sâmiyye-i cenûbiyye dahi cenûb Arablarıyla megâribe akvâmını ve cenûb-ı Arabları Hamir ve Habşe ve Emheriyye kabâ'ilini şâmilidir. Harare ve Teygariye kabâ'ili Emheriyye'nin birer şu'besidir.

Elsine-i Sâmiyyenin hangisi asıl hangisi fer' olduğu sûret-i kat'iycede ma'lûm değil ise de İbranî lisânının asıl olması maznûndur.

Lugât-ı asliyye i'tibâr olunan Turâniyye, Aryâniyye, Sâmiyye fûrû'unda fûtûhât ve muhâcerât ile esbâb-ı sâ'ireden nâşî vukû' bulan ihtilâtlarından başka başka lisânlar tevellüd etmiş [66] ve bugünkü günde küre-i arzda müsta'mel-i elsinenin adedi iki bin yedi yüz elliye bâliğ olmuşdur.

8

Tevârîh-i Müsta'mele Hakkında Ma'lûmât-ı İcmâliyye

Tûfân veya bir devletin zuhûru gibi hâdisât-ı azîmeden birini mebd'e' add ile mebdeden i'tibâren târîh-i isti'mâli dünyâda pek eski bir âdetdir. Vekâyi' ve ezmâna müte'allik ma'lûmâtın muhâfazasında şu kâ'ide-i cism-i ümrân ve medeniyyetin rûhudur.

Târîhlerin vaz'ıyyeti ve hesâbâtını bildiren ilme kronoloji (ilm-i ezmân) denilir.

Her bir târîh bir kâ'ide üzerine mebnî olduğundan bu bâbda ittihâzı sebkât eden kıyâsların birincisi (gün), ikincisi (ay), üçüncüsü (sene)dir.

Birinci kıyâs güneşin tulû‘ ve gurûbî arasındaki vakittir. Şu vakit ise fusûla teba‘iyyetle sâ‘âtce ihtilâfdan kurtulamaz. Ma‘mâfih gün gecesiyle beraber bir devre-i yevmiyye i‘tibâr olunmuş ise de şu devrenin vâhid-i [67] kıyâsı i‘tibârıyla bir vakt-i mefrûzdan diğer vakt-i+ mefrûza kadar geçen zamânın zabtı mümkün olacak derecede katı hâlinde isti‘mâli mümkün olabilip ezmine ziyâdeleştikçe gün hesâbıyla mazbûtunu dâ‘ire-i imkândan uzaklaşır. Binâ‘en-aleyh eyyâm-ı câriyenin adedleri zabt-ı târîhe esâs-ı i‘tibâr olunamadı.

İkinci kıyâs ya kamerî yâhûd şemsî olur. Bir şehir-i kamerî ayın hilâl hâlinde yine hilâl hâline tahavvülü arasındaki zamândır. Devre-i kameriyye ise aded-i sahîh gösterecek eyyâm-ı muttarideye müstenid olduğundan kesirleri bi‘l-eslâh şühûr-ı kameriyyenin birisi yirmi dokuz diğeri otuz i‘tibâr olunmuşdur. Şehir-i şemsî güneşin bir noktadan ayrılmasıyla yine o noktaya vusûlüne kadar geçen evkâtın on ikide bir kısmıdır. Şühûr-ı şemsiyye burûc-ı felekiyye i‘tibâr olunsa güneşin otuz günde kat‘ eylediği bir burctaki seyri bir şehir-i şemsî demek olur. Lakin şemsin (Doğrusu şems etrafında arzın) hareket-i yevmiyyesi de ittirâd otuza olmadığından afitâbın bir devre-i kâmile si on ikinin otuza darbı hâsılına mesâvî olamaz. Behr-i devrede beş gün kadar ziyâdelik olmakla şu beş güne hamse-i müsteraka denildi. Şühûr-ı şemsiyye hamse-i [68] müsterakanın eslâhı üzerine tertîb olunmuşdur. Binâ‘en alâ-zâlik şühûr-ı şemsiyyenin birincisinden on birincisine kadar ba‘zısı otuz, ba‘zısı otuz bir gün i‘tibâr olundu. Her bir senenin reb‘-i yevm mikdârı kesrî olduğundan şu kesr takrîben dört seneden bir güne mesâvî olmasıyla şühûr-ı şemsiyyenin on ikincisi olan şubât üçer sene yirmi sekiz ve her bir dördüncü sene yirmi dokuz gün i‘tibâr edilerek şubâtı yirmi dokuz gün olan seneye kebîsa denildi.

Mezkûr ikinci kıyâs ki şehrdir. Vekâyi‘-i günüyye ve ezmân-ı câriyyece târîh i‘tibâr olunsa târîh-i yevmiyye nisbetle sühûletli olabilir ise de zamânların tekessüründe bu da dâ‘ire-i mazbûtundan tebâ‘üd edeceğinden şühûr-ı kameriyye yâhûd şühûr-ı şemsiyye i‘tibârıyla târîh yürütülmesi dahi beyne‘l-ümem kabul olunamadı.

Üçüncü kıyâs ki senedir. Sene birisi kameriyye diğeri şemsiyye olmak üzere iki nev‘dir. Sene-i kameriyye on iki ayın devresinde ve behr-i devre-i seneviyye (354) günden ibâret olduğundan on iki devre-i kameriyye bir devre-i şemsiyyeye

karîbdir. Şemsin bir devre-i tâmmesi (365) günden bir reb'-i [69] yevm râddelerinde ziyâde olmakla sene-i kameriyye ile sene-i şemsiyye aralarından on bir gün ve yevm-i vâhide nisbetle $\frac{1}{21}$ mikdârı ziyâdelik bulunur.

Gerek sene-i kameriyye gerek sene-i şemsiyyenin hangi birisi olur ise olsun, ezminece vâhid kıyâsı i'tibârında hasebi'l-isti'mâl sühûlet ve mazbûtiyyet görüldüğünden ba'zı ümem sene-i kameriyyeyi, ba'zıları sene-i şemsiyyeyi târîh isti'mâline vâhid kıyâsı i'tibâr eylediler.

Âlem-i nevkât olunduğu mechûldür. Bunun için dâ'ire-i yakîne takrîb olunacak bir sûretle müddet gösterilemez. Mebhûs-ı anhâ olan mes'ele hübût-ı Âdem'den beri ne mikdâr zamân geçmiş olmasıdır. Ehl-i târîh ve nücûm bu bâbda pek çok ihtilâf gösterdiler. Zamân-ı hübût an'ane-i sikât ve râviyât mütevâtire-i cemâ'ât ile mahfûz değildir. Ümem-i maziyyece fetretlerin her birisinde bir yeni târîh vaz' olunur idi. Târîhler tecerrüd etdikçe tevârîh-i atîke terk olunmuş ve hübûtdan Hazreti Mûsâ'nın vefâtına değin geçen müddet Tevrât'dan isti'lâm edilmiştir. Tevrât ise Sâmiriyye, İbrâniyye, Seb'iniyye, nâmlarıyla biri diğerine uymaz üç nüsha olduğundan geçmiş vakitlerin târîhleri hâkîkate muvâfık olacak sûretde [70] istifâde olunamıyor sûret-i takrîbiyyede anlaşılabilir. Ümem-i kadîmenin ba'zıları ise müddet hurâfiyye i'tibâr ederek milyonlarca seneler kabûl eylediler.

İbranîlerin târîhlerinde iki yüz kadar ihtilâf vardır. Hübût-ı Âdem'den milâd-ı İsâ'ya kadar ittihâz edilen târîh bir Ceyumonta'nın hesâbınca (6984), Hindîlerce (6174), İklimand-ı İskenderi'ye göre (5614), Üşez'in Tevrât-ı İbraniyyeden istidlâl eylediği hesâba nazaran (4004) senedir. Lakin Yahudîler şu târîhi bi't-tenkıs (4616) ya indirdiler. Ebü'l-Fidâ Tevrât-ı Yunaniyye (Seb'iniyye) kavlince hübût ile hicret beynini (6216) sene i'tibâr ediyor.

Hindîler ehl-i İslâm'a mâ'adâsı olan akvâmın re's-i târîhleri kayığa nisbet olunan kable'l-milâd (4101) Fekra Madinina'nın kable'l-milâd (56) ve Salifaha'nın bm (78) ve Fosli'nin bm (590) senesidir.

Çinliler Amurca edvâr-ı seneviyye, şehriyye ve yevmiyye olmak üzere bir takım silsileler isti'mâl eylediklerinden târîhleri pek karışıkdır. Lakin Çin mecâlis-i

hendesiyyesi hesâbât-ı devriyyelerine tatbîk ile km (2277) senesi ibtidâ devr-i i'tibâr eylediler. Esâs-i isti'mâlleri bizce mehcûldür.

[71] Eski Yunanîler Olimpiyat oyunlarının bidâyetini re's-i târîh i'tibâr etmişlerdir.

Şu oyunların bidâyeti km (776) senesidir. Lakin Yunanîler bahsinde tafsîl olacağı vechle mebd'e-i mezkûr sath üzerine mazbût olmadığı gibi Olimpiyat oyunları her dört senede bir def'a mu'tâd olmakla târîhler oyunların defa'âtı üzerine mebnî idi. Mezkûr (776) senesi fi'l-vâki' oyunların mebd'e' midir yoksa değil midir tahakkuk etmemiştir.

Romalılar Roma şehrinin Roman te'sîsi olan km (754) senesi re's-i târîh add etmişler idi. Romalılar sonraları Nasrâniyeti kabul ederek milâdın (425) senesinde müctemi' Eznik meclis rûhânîsi mevâdd-ı mezhebiyyeye vaz'-ı esâs eyledikleri sırada Hazreti İsâ'nın milâdî senesi re's-i târîh ittihâz eylediler.

İskender-i Makedonî'nin târîh-i vefâtı olan kable'l-milâd (323) senesi re's-i târîh İskenderi i'tibâr olundu. Şu târîhî akvâm-ı mâziyyenin çoğu kabul etmiştir. Lakin İskender'in seraskerlerinden Selefkiye Devleti'ni teşkil eden birinci Selefkos târîh-i İskenderî'den on iki sene sonra [72] gazâda bir muzafferiyet kazandığından Selefki'ler o seneyi re's-i târîh add etdiler.

Memâlik-i şarkiyyede müsta'mel târîhlerin birisi de Fûrs-i kadîm târîhidir. Şu târîh sene-i şemsiyye üzerine mebnî ve bir senesi (365) gündür târîh-i mezkûrun vaz'ı Cemşîd zamânında imiş. Fûrs pâdişâhlarının büyükleri cûlûs etdikçe târîh tecdîd olunur idi. Milâdın (642) senesinde Sasanîlerden Yezdicerd cûlûs etdiğinden târîh-i Fûrs o seneden tecdîd olundu.

Hazreti İbrâhîm ve İsmâ'il aleyhimü's-selâm efendilerimizin zamânında Bedâ' ile Arab ayların mebd'e'ni reviiyet hilâlden i'tibâr ederler idi. Sene başları muharrem idi. Hac şühûr-ı Arabiyyenin son kisi olan zi'l-hiccede icrâ olunur idi. Mukaddemâ Arablar binâ-i Ka'be, Amr bin Rebî'a'nın riyâseti, âmü'l-fil gibi vekâyî'in her birisi re's-i târîh i'tibâr etmekde idiler.

Hicretten sonra hepsi terk olunarak on yedi târîhine değin her seneye bir nâm verildi. Meselâ birinci sene hicretde ve ikinci sene cihâda izin ve emri-i ilâhî sudûr ettiği için birinci seneye senetü'l-izin, ikinci seneye senetü'l-cihâd nâmı itâ [73] olunmuş idi. Hicretin on yedinci senesi muhâbere târîhlerinde bâ'zı istibâha tesâdüf olduğundan sene-i hicret re's-i tarîh i'tibâr edildi. Fakat hicretten vukû'ı rebî'ü'l-evvelde iken sene başı kemâfi's-sâbık şehri muharrem ittihâz olunmuşdur.

Hicretin (465) senesinde cülûs eden Celâleddin Melikşâh Selçukî zamânında rasad emrine teşebbüs olundu. Ve (468) sene-i hicriyyesi nevrûzî mebde' sâl-i takvîm i'tibâr olmakla buna târîh-i Celâlî denildi.

Bâlâda ta'dâd olunmuş olan târîhlerden başka ümem-i mâziyyenin Nabobolassar ve Buhtunnasr gibi daha müte'addide târîhler var ise de burada tafsîlâtına lazım göremedik.

Ve Kezâlik eyyâm, şühûr, sene-i şemsiyye, sene-i kameriyye dâ'ir hayli hesâbât olup tafsîlâtı ilm-i ezmân kitaplarında münderiç olduğundan biz ma'lûmât-ı icmâliyye derciyle iktifâ eyledik.

Kitabımızda isti'mâl edeceğimiz vekâyi'-i târîhleri esâsen târîh-i hicrî üzerine mebnîdir. Binâ'en-aleyh kurûn-ı ulâ vekâyi'inde muharrem târîhleri kable'l-hicre ve kurûn-ı vustâ ile kurûn-ı müteahhire vekâyi'lerindeki tevârîh ba'de'l-hicre demektir.

[74] BİRİNCİ KİTÂB

Hilkat-ı âlemden devr-i İslâma kadar sebkât eden kurûn-ı ulâ târîhiyle coğrafyasıyla dâ'ir ma'lûmât-ı kâfiye beyânındadır.

Târîh-i mukaddes – Asya – Afrika – Avrupa

Birinci Kısım

Târîh-i mukaddesi hâvidir.

Birinci Fasıl

Hilkat-ı Âlem – Cân kavmi ve İblis – Hilkat-ı Âdem ve Havâ

1

Hilkat-ı Âlem

Fermân-fermây hıttâ-i Kâf u Nûn te‘âlâ şânuhu an’il-evhâm ve’z-zunûn Hazretleri arz ve semavâtı ve onlarda mevcûd [75] olan kâ’inâtı altı gün halk buyurmuş oldukları sûre-i Kur’âniyyede sûre-i Secde’nin dördüncü ve sûre-i Fusûlet’in dokuz ve on ve on bir ve on ikinci ve sûre-i (Kaf)’ın otuz sekizinci ve sûre-i Hadîd’in dördüncü âyât-ı kerîmeleriyle mansûsdur.

Arz ve semâ ve hâvî oldukları kâffe-i eşyanın halkı itmâm ve semâ-i duhân hey’etinde buhârdan yaratılıp göklerden her birine ve ehline makâm ve hareketlerinin emr ü tedbîri ilhâm buyrulduğu dahi âyât-ı Kur’âniyye ile sabitdir. Arz ve semavâtın hilkatı eser-i tefâvût ve halleden evvel kadar âzâdedir ki gözlerin göklere doğru çevirdiğin vakit her cihetini eser-i nevâkısdan sâlim göreceğin gibi tekrâr-be-tekrâr semâdan zemîne ve zemînden semâya çevirecek olsan mükevven-i hakîkînin âsâr-ı san‘at ve azîmet kudretinde zerre kadar hâlel ve noksâna delâlet edecek bir esere tesâdüf edemezsin. Te‘âlâ Allâh ulüvven kebîrâ.

Tevrât’da tekvîn’ül-halûkânın ikinci bâbında “Şimdi semavât ile zemîn ve onların kâffe-i cenûdî itmâm olundu. Ve Allâh işlediği işini yedinci günde itmâm ile işlediği işin kâffesinde istirahat eyledi” diye muharrerdir. Eziyet ve yorgunluk gibi avârımdan istirahatata mecbûriyyet geleceğine [76] nazaran “İstirâhat eyledi” ta‘bîri bir asl-ı sahîhden yanılmış tercüme edilerek tâ’ife-i Yahûdi şân-ı ulûhiyyete yakışmayan o ta‘bîrin hükmünü kabul eyledikleri cihetle sûre-i (Kaf)’ın otuz sekizinci âyet-i kerîmesinde (*Ve mâ messenâ min lugûb*⁷⁸) kavî-i celîli ile ta‘bîr-i mezkûrun hükmü redd olunmuştur.

⁷⁸ Kaf Suresi, âyet 38: Andolsun ki, gökleri ve yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk da dokunmadı.

İbn-i Esîr der ki “Âlem halk olunmazdan mukaddem eyyâm dahi yok idi. Cenâb-ı Hakk arzı filân günde semâyı filân günde halk buyurdu diye ihbârda vârid olan kelâm-ı mecâza mahmûldür”.

Hilkat-ı âlemce gerek Furkân-ı kerîm gerek Tevrât-ı şerîfde mûnderic olan günler bizim günlerimiz gibi olmadığından mikdârı Allâmü’l guyûb” Hazretlerinin ma’lûmudur.

Hilkat-ı âlemce mansûs ve silsile-i rivâyâtca mevsûk olmayan akvâlin hepsi mevzû’âtdandır. Nusûsa ve ehâdis-i nebeviyyeye gayr-ı müstenid sözlerin redd ve tehzîbi iktizâ idi.

Hilkat-ı âlem hakkında jeoloji ulemâsının sözleri âyât-ı Kur’âniyye ve nusûs-ı şer’iyye ile bi’l-hâkime ikisinden bir netice çıkarmaya çalışılması iki kâ’ilin hakîkî beyninde ma’lûmâtca nisbet-i akliyye tasavvur ve şu nisbetden bir netice çıkarmaya tecâsür demek olacağından jeoloji ashâbının, [77] astronomilerin vesâ’ir hükemânın kavliyât ve keşfiyât ma’lûmâtlarına tevâfuk edecek nusûsun bile onların tahmînât ve zanniyât vak‘alarına kıyâs tatbîkâta girişilmesi câ’iz görülemez.

Cân kavmi ve İblis: Sûre-i Hicr’in yirmi yedinci âyet-i kerîmesinde nazaran Âdem aleyhi’s-selâm balçıkdan yaratılmazdan mukaddem nâr-ı semûmdan cân kavmi halk olunmuş ve sûre-i Rahmân’ın on dördüncü âyet-i kerîmesine nazaran insânın babası Âdem sadâ verir kuru balçıkdan ve cinlerin babası cân keskin ateşin tütünsüz alevinden yaratılmışdır. Sûre-i Kehf’in kırk sekizinci âyet-i kerîmesinde İblis’in cin tâ’ifesinden olduğu musarrahdır. Yeryüzünde cân kavmi sâkin oldukları hâlde katl ve sefk dem-â-dem bulunduklarından İblis’in meleklerle tenkîllerine me‘mûr olarak bi’l-mukâtile cümlesi Cezâ’ir-i bahr ve etrâf-ı cibâle ilkâ etmekle nefesine gurûr geldiğine dâ’ir İbn-i Abbâs ve Enes ve İbn-i Mes’ûd Hazretlerinin rivâyet eyledikleri ehâdis-i şerîfiyyeyi İbn-i Esîr kâmilinde derc etmiştir. Binâ’en alâ-zalîk hilkat-ı Âdem’den mukaddem yeryüzünden cân kavmi nâmıyla ateşden halk olunmuş bir tâ’ife bulunduğu ve İblis dahi onlardan olup ind-i ilâhîyede makbûl iken Hazreti [78] Âdem’e secde etmesi hakkındaki emre muhâlefetle istikbâr gösterdiği için mazhar-ı la’net olduğu nusûs-ı Kur’âniyye ve ehâdis-i şerîfe ile sâbitdir.

Halk-ı Âdem aleyhi's-selâm: Mübdi'-i hakîkî [...] kudrete kâ'inâtı yarattıktan sonra bir halîfe halk edeceğini meleklerle bildirdi. Melekler “Biz hamdınla tesbîh ve zikrinle seni takdîs ederken yeryüzünde fesâd edecek ve kân dökecek kimse mi halk buyuracaksın” diye su'âle cesâret eylediler. (Onu yaratmakda olan hikmetlerimi ben bilirim. Siz bilmezsiniz) cevâbı îtâ buyruldu.

Sâni'-i mümkünât tekaddes şânuhu ani's-şebihât Hazretleri kuru balçıkdan Âdem aleyhi's-selâmın hilkatını mazhar ahsen-i takvîm ve rûh-i ilâhîlerinin nefhiyle cesedini ba'de'l-ihyâ mevcûdâtın isimleri ona ta'lîm buyurdu. O nüsha-i kübrâ âlem-i hayâtta rû-nümâ oldukda melekler (*Embiunî bi esmâi haülâi*⁷⁹) hitâb celîline muhâtab oldular. Cümlesi (*Sübhâneke lâ ilme lenâ illâ mâ allemtenâ*⁸⁰) cevâbını arz eyledikleri cihetle esmânın meleklerle ihbârı Âdem'e emr buyruldu. Hazreti Âdem esmâ-i eşyâyı ihbâr eyledikde hükm-fermâyı hıttâ-i melekût Hazretleri âsumân ve zemînin ahvâl-i mugayyebâtına ve melekler [79] cesâret etmiş oldukları su'âl-i sâbıkdan zâhiriyle kalplerinde ketm eyledikleri hakîkatde ilm-i ilâhîlerini izhâr buyurdular.

Âdem'e secde etmeleri meleklerle emr olundukda hepsi secde etdiler ise de İblis ibâ ve istikbâr etmekle Hakk Te'âlâ Hazretleri (Yed-i kudretimle belâ-i vâsıtâ yarattığım Âdem'e secde etmekden seni men' eden ne idi) fermânıyla onu mu'âhize eyledi. İblis “Beni ateşden ve Âdem'i çamurdan halk etdin. Ben ondan hayırlıyım” diye irtikâb küfr eylediğinden huzûr-ı Hakk'dan matrûd ve mel'ûn oldu.

Hazreti Âdem halk olundan sonra kendisiyle ârâm etmek için Havâ âleyha's-selâm cesedinden icâd ve ikisi de cennetde iskân edildi. (Cennet içinde sâkin olunuz. İstedığınız gibi meyvelerden yiyiniz. Lakin şu ağaca yaklaşmayınız) emriyle me'mûr oldular.

⁷⁹ Bakara Suresi, âyet 31: Bana bunların isimlerini bildirin.

⁸⁰ Bakara Suresi, âyet 32: Seni (her türlü noksanlıktan) tenzîh ederiz; senin bize öğrettiklerinden başka bizim için bir ilim yoktur.

[80] İkinci Fasıl

Hübût-ı Âdem'den Tûfâna Kadar Sebkat Eden Vekâyi'

Kable'l-Hicre

(3974-6216)

Hübût-ı Âdem – Kâbîl ve Hâbîl – Vefât-ı Âdem ve Havâ – Şît – İdrîs – Nûh

2

Hübût-ı Âdem Aleyhi's-selâm

İblisin vesvese ve hud'ası ve Âdem aleyhi's-selâmın emr-i ilâhîyi unutması muhâlefete ve zelleyle azîmetleri munzamm olmaksızın zevcesiyle beraber şecere-i memnû'anın meyvesini yemelerine sebep olmakla der-akab üzerlerindeki cennet elbisesi zehâb ve her birisi evrâk-ı behişt ile tesettür ve ihticâb eyledi. Emre muhalefetden dolayı mu'âhize-i ilâhiyyeye mazhar olduklarından nefislerine zulmetdiklerini hacâletle ikrâr ve bâr-gâh-ı ilâhîye arz-ı istiğfâr eylediler ise de Hakk celle ve alâ Hazretleri cümlesini yeryüzüne indirdi. Âdem [81] aleyhi's-selâm Perverdigâr'ından kemalât-ı mahsûsayı telakkî ve çok vakitler tövbe ile iştigâl etmekle tövbesi makbûl oldu. Hazreti Âdem ve Havâ aleyhimü's-selâm hilkatları cennetde ikâmetleriyle yeryüzüne hübûtları hakkında âyât-ı Kur'âniyyenin ahkâm-ı celîlesinden istinbât olunan hulâsa bundan ibâretdir.

Ba'zı rivâyâta nazaran cennetden çıktıkdan sonra Âdem Hind'de arz-ı Serendib'den Nud cebeline ve Havâ Cidde'ye hübût eyledi. Âdem aleyhi's-selâmın tövbesi ba'de'l-kabul vahy-i ilâhî ile Mekke-i mükerrereminin mevki'ine gitdikde Hava aleyhâ's-selâm ile mülâkât buyurdular.

Ebü'l-Âliye'nin rivâyetine göre Âdem aleyhi's-selâm cum'a günü sâ'at dokuz yâhûd onda cennetden çıkarılıp cennetdeki meksi beş sâ'atden ibâret idi. Sâ'ât-ı mezkûre hilkat-ı âlemin son ki günü olan yevm-i cum'ada vâki' olup yevm-i mezkûrun mikdârı bizim eyyâmımıza makîs olduğundan onun ve hâvî olduğu sâ'âtın mikdârını Cenâb-ı Hakk bilir.

Kâbil ve Hâbil

Hâlık-ı Te‘âlâ Hazretleri hikmet-i bâliğaları iktizâsınca Âdem’in tekessür neslini murâd ederek Âdem aleyhi’s-selâm Havâ’yı tegaşşî eylediklerinde Havâ’da bir haml-ı hafîf zuhûr etmekle haml-ı mezkûrden Kâbil ile tev’emesi tegaşşî-i sânde Hâbil ile tev’emesi tevellüd eylediler. Havâ’dan yirmi batında kırk evlâd dünyâya geldi. Her batındaki tev’eminin birisi erkek, diğeri kız çocuğu idi. Nesilde teselsül ve inşî‘âb vukû‘una değin bir batından tevellüd eden erkek diğeri batında doğan kız ile izdivâcî meşrû‘ idi. Hazreti Âdem Kâbil Hâbil’in, Hâbil Kâbil’in tev’emesini nikâh etmelerini emr etdi. Ahaveyn aralarında tahaddüs eden nizâ‘ üzerine babalarının emriyle kurbânlarını arz eylediler. Gökden duhânsız bir ateş inip Hâbil’in kurbânı idi. Kâbil’in kurbânının kabul olunmadığına gazab-nâk olarak taş ile Hâbil’i darb ile katl etmiştir. Benî insânın içinde katl-i fi‘l mezmûmunun bâdîsi Kâbil’dir.

Kâbil karındaşının cesedini ne edeceğini bilmediğinden [83] mütehayyir kalmış idi. Hakk Te‘âlâ Hazretleri Kâbil’e karındaşının cesedini defn etmeyi göstermek için iki karga gönderdi. Şu kargalar birbirleriyle dövüşüp birisi diğerini öldürdüğünde gagası ve ayakları ile yeri hafr ve gurâb meyteyi kazdığı çukura vaz‘ ile üzerine toprak örttü. Kâbil bunu gördüğünde “Yazık bana. Karındaşımın cesedini setr etmekde şu karga gibi olmakdan âciz mi oldum” diyerek yeri hafr ve Hâbil’in cesedini defn eyledi ise de onun katlinden fâ‘ide görememesinden ve baba ve anasının nefretlerinden kendisine nedâmet geldi. Hakkından kısâs icâb etmeyen ve yeryüzünde kat‘-i tarik gibi bir fesâd işleyen cemî‘ nâsı katl etmiş gibidir. Diye Tevrât’da hükm-i ilâhî sudûru katlinden nâsîdir.

Vefât-ı Âdem ve Havâ: Hâbil’in maktûliyyetinden beş sene sonra ki Tevrât hükmünce Âdem sinni yüz otuza bâliğ olmuş idi. Şît bin Âdem aleyhimü’s-selâm tevellüd eyledi. Hazreti Âdem muhtazır oldukda Şît’i vasî ta‘yîn buyurup kendileri âzim-i dâru’l-cinân oldu. Ömürleri Tevrât kavlince dokuz yüz otuz senedir. Vefâtlarında zürriyyetlerinin efrâdı kırk bin nefere varmış idi. Cesed-i mübâreklerini Şît [84] aleyhi’s-selâm cebel-i Ebi Kubey’s’de bulunan gara defnetdi. Tûfân zuhûr edeceği vakit Hazreti Nûh ihrâc ve tâbûta vaz‘ ile sefîneye aldı. Tûfân geçdikde yine

medfen aslısına defn olundu. Taraf-ı ilâhîden Hazreti Âdem'e on suhuf nâzil olmuştur. Havâ aleyhâ's-selâm Hazreti Âdem'den bir sene sonra vefât eyledi.

4

Hazreti Şît Aleyhi's-selâm

Hazreti Âdem'in vefâtında sonra oğlu Hazreti Şît nübüvvetle müşerref ve Cenâb-ı Hakk'dan kendilerine elli suhuf nâzil oldu. Sinni yüz yetmiş beşe resîde olduğu vakit oğlu Enûş tevellüd etmiş idi. Hazreti Şît dokuz yüz on iki yaşında vefât edip cesed-i şerîflerini oğlu Enûş ebeveyninin medfenleri olan cebel-i Ebi Kubeys'deki gara defnetdi. Ensâb-ı Benî Âdem'in cümlesi Hazreti Şît'e müntehîdir.

Enûş'un sinni yüz doksana vardıkda oğlu Kînân ve o da yüz yetmiş yaşında iken oğlu Mehlâîl tevellüd edip [85] Mehlâîl yüz otuz beş yaşında iken Âdem aleyhi's-selâmın vefâtı vukû' bulmuştur.

Mehlâîl yüz altmış beş yaşına resîde oldukda oğlu Yerd mütevellid olup Yerd yüz altmış iki yaşında iken oğlu Ahnuh tevellüd eyledi.

Ebü'l-Fidâ'nın Tevrât-ı Yunaniyyede nakl ile beyân eylediği ensâb vech-i meşrûh üzeredir. Bizim yedimizde bulunan Tevrât tercümesinde "Enûş'un sinni doksana bâliğ oldukda Kînân'ı ve Kînân'ın sinni yetmiş bâliğ oldukda Mehlâîl'i ve Mehlâîl'in sinni altmış beşe bâliğ oldukda Yârd'ı tevlîd eyledi" diye muharrer olduğundan her isimce iki rivâyet arasında yüzer sene ihtilâf vardır. El-ilmi indallâhi te'âlâ.

5

Hazreti İdrîs Aleyhi's-selâm

İdrîs aleyhi's-selâmın Tevrât'da ismi Ahnuh'dur. Hazreti Şît'den sonra peygamberlikle meb'ûs ve taraf-ı Hakk'dan kendilerine otuz suhuf nâzil olup esrâr-ı semâviyyeye mazhar olmuştur. Yüz altmış beş yaşında iken oğlu [86] Metuşelah ve o da yüz altmış beş yaşına vardıkda oğlu Lâmek mütevellid oldu. Lâmek yüz seksen

yaşında iken oğlu Nûh aleyhi's-selâm tevellüd eyledi. Hazreti İdrîs üç yüz altmış beş yaşına vardıklarında mekân-ı âlîye ref' buyruldu.

Ebü'l-Fidâ Tevrât-ı Yunaniyyeden vech-i mezkûr üzere nakl etmiştir.

6

Hazreti Nûh Aleyhi's-selâm

Hazreti İdrîs mekân-ı âlîye ref' burulduktan sonra Âdem oğulları tarîk-i müstakimden rah-ı dalâle udûl ile putlara tapdılar. Cenâb-ı ilâhîden Nûh aleyhi's-selâm nübüvvetle meb'ûs oldu.

Kavm-i Nûh Ved, Yegus, Yeuk, Nesr nâmlarıyla ittihâz eyledikleri asnâma ibâdet idiyorlar idi. Nebî müşârün-ileyh ma'bûd bi'l-hakk olan Hâlık-ı mutlak Hazretlerinden başka ibâdet ve ubûdiyyete şâyân hiçbir şey olmadığını ve da'vetini kabul etmeyenleri azâb-ı elîme-i dûçâr olacaklarını [87] kavmine tebliğ buyurdu. Onlar ise kendisini dalâlete isnâd eylediler.

Ol hazret her ne kadar kavmini azâb-ı ilâhî ile inzâr ve tarîk-i Hakk'a da'vetlerine ısrâr eyledi ise de kavmi kendisini tekzîb ve ta'zîbe devâm etmekden vaz gelmediler. Nebî müşârün-ileyh "Ahâlî ben kavmi gece ve gündüz tâ'at ve ibâdete da'vet etdim. Da'vetim onların imân ve tâ'atden firârlarını arttırmaktan başka netîce vermedi. Haklarında gufrân ki temennî için her ne vakit kendilerini tevhit ve tâ'ata da'vet eyledim. Da'vetimi işitmek için parmaklarını kulaklarına tutdular. Beni görmemek için başlarını libâslarıyla örttüler. Küfürlerinde ısrâr ve bana bî'atdan istikbâr gösterdiler. Ben yine da'vete devâm eyledim. Sa'yım fâ'ide vermedi" diye tazarru'âtını bârgâh-ı kâdî'l-hâcâta arz eyledi.

Allâhu Te'âlâ Hazretleri kavmi Nûh'dan yağmuru kat' ile nisâlarını akîm ettiğinden Hazreti Nûh onlara hitâben haklarında mebzûl olan ni'met-i ilâhiyyeyi ta'dâd ve her türlü nesâyih-i lâzimeyi îrâd eyledi ise de dinleyen bile bulunmadığından "İlâhî şu kâfirlerden yeryüzünde devr edecek hiç kimse bırakma" diye beddu'â etti.

[88] Üçüncü Fasl

Tûfândan İbrâhîm Aleyhi's-selâmın Velâdetine Kadar Vekâyî'

Kable'l-Hicre

(2617-3980)

Tûfân – Tebelbül-i Elsine – Hûd – Sâlih Aleyhimü's-selâm

7

Tûfân-ı Nûh

Kavm-i Nûh'un tûfân ile helâkına hükm-i Zü'lcelâlî ta'alluk ederek bir sefine inşâ etmesi vahy ile emr olundu. Hazreti Nûh gemiyi inşâyâ başladıkda kavminin büyüklerinden her biri geminin yanından geçdikçe "Peygamber iken dülger mi oldun" diye istihzâ eylediler. Nûh aleyhi's-selâm "Siz bizi şimdi istihzâ edersiniz. Azîz-i zî-intikâmın azâbı geldiği vakit dahi biz size istihzâ ederiz" cevâbını veriyor idi. Sefine ba'de'l-ikmâl emr-i ilâhî sudûruyla tennûrdan su fişkırmaya başladı.

Erkekli dişili birer çift hayvân ile mü'minleri sefineye idhâl etmesi ve üzerlerine gark ve helâkın hükmü [89] sebkât edenlerden hiçbir kimsenin gemiye konulması Hazreti Nûh'a emr olundu. Ebnâ-yı Nûh'un Yâm babasına itâ'atden rûgerdân olmuş idi. Nûh aleyhi's-selâm mü'minler ile gemiye bindikde oğlu Yâm'a "Oğlum gel bizimle birlikde gemiye bin kâfirlerden olma" dedi ise de Yâm "Beni sudan muhâfaza edecek bir dağa çıkarım" demesini müte'âkib bir mevc-i hâ'il baba ve oğul aralarına hâ'il olup Yâm'ı kapmasıyla beraber sâ'ir garîk olanlara refik idi verdi.

Sefine dağlar gibi dalgalar teşkîl ede ede suların üzerinde yüzmeye başladı. Gök kapıları açılıp havâdan yağmurlar ceryân ve zemînin çeşmeleri feverân eyledi. Ezelde mukadder olduğu üzere sâha-i zemînde tûfân-ı âm zuhûruyla sefineye râkib olanların mâ'adâsı garîk deryâ-yı helâk oldukdan sonra Hakk Te'âlâ Hazretleri cânib-i âlîsinden (Ey ard suyunu yut. Ve ey gök suyunu tut) diye emr ta'alluk etmekle sular çekilmeye başladı. Kakhâr-ı hakîkînin muktezâ-i hükm-i ilâhîleri olan

gark-ı eşrâr ü necât-ı ebrâr emr-i celîlî kazâ olundu. Sular çekildikde gemi cebel-i Cudî üzerinde takarrür ederek selâmetle sefîneden çıkılması fermân buyduldu. Nesl-i [90] Nûh'dan benî insânın yeryüzünde tekessürüne ahkâm-ı Samedâniye cereyân eyledi. Halkın bâdî-i tezekkür ve ibretleri olmak için sefîne çok vakitler cebel-i Cudî üzerinde kaldı. Kıssa-i Nûh aleyhi's-selâm hakkında ahkâm-ı Kur'âniyyeden istinbât olunan vekâyi'in hulâsası vech-i mezkûr üzeredir.

Tevrât-i Yunaniyye kavlince hübü-tı Âdem ile tûfân-ı Nûh arası (2242) senedir.

Mervîdir ki nebî müşârün-ileyh elli yaşında ba's buyurulup altı yüz yaşında iken tûfân zuhûr etmiş ve tûfândan (450) sene sonra vefât eylemiştir. Hazreti Nûh'un Sâm ve Hâm ve Yâfes nâmlarıyla üç oğlu mü'min kendisine mutî' idiler. Belâ-i tûfândan kurtulup sefîneden çıktıkdan sonra insân hep şu üç zâtın nesillerinden türemiştir. Evlâdlarının yeryüzünde sûret-i intişârları mukaddeme gösterildi.

8

Tebelbül-i Elsine

“Benî Nûh aleyhi's-selâm maşrıktan (Şin'âr) Sincar cânibine azîmet etdiklerinde irtifâ'ını göğe kadar yükseltmek [91] efkârıyla bir binâ inşâsına kıyâm eylediler. Şu binânın inşâsıyla uğraşırlar iken bunlara kahr-i ilâhî isâbet ederek yapmakda oldukları binâ-i münhedim ve lisânlarında belbele hâsıl oldu” diye Tevrât'da mezkûrdur.

Ebü'l-Fidâ'nın Tevrât-ı Yunaniyyeden nakline nazaran tebelbül-i elsine hübü-tı Âdem'den (2912) ve tûfândan (670) sene sonradır ki hicretten (3304) sene mukaddemdir.

Ahiren tertîb olunmuş ba'zı târîh kitaplarında tebelbül-i elsine ile milâd-ı İsâ'nın arası (2247) sene gösteriliyor.

İbn-i Haldûn der ki belbelenin Tevrât'ta zikri vârid olmuş ise de ma'nâsını bilemedim. Belbelenin ma'nâsı o vakte kadar dünyânın her tarafında bir lisân kullanılıyor iken bir geceden iftirâk ve ta'addüd eylediğinden kinâye olduğunu tasdîk

edemem. Âdet-i ilâhiyye hükmünce bu hâl akıldan ba'îddir. Lakin bir peygembere mahsûs mu'cizedir denilse i'tirâz vârid olmaz idi. Bizim bundan anladığımız belbele lafzı takdir-i ilâhî sebebiyle hark-ı âdet vukû'una işâret olabilir. Cümle insân bir baba ve bir anadan tevellüd eylediğinden hepsinin lisânı bir olmak lazım gelir iken (*Ve men âyâtihî halku's-semâvati* [92] *vel ardi vahtilâfu elsinetikum*⁸¹) âyet-i kerîmesi müdelleli üzere irâde-i ilâhîye muktezâsı olarak lisânları ta'addüd ve iftirâk eyledi.”

9

Hûd Aleyhi's-selâm

Hûd aleyhi's-selâm Şâlih bin Efraşed bin Sâm bin Nûh aleyhi's-selâmın oğludur. Âd kavmi ki Âd bin Aram bin Erfahşed'e mensûbdurlar. Yemen'de şehir ü Ummân-ı Hazer-i mevt aralarında vâki' İhkâf denilen mevzi'de idiler. Kavm-i mezkûrun put-perestliğe sapmaları cihetiyle taraf-ı Bârî'den Hazreti Hûd peygamberlikle içlerine gönderildi. Nebî müşârûn-ileyh Hazretleri onları dine da'vet buyurdukda rû'esâ-i kavm risâletini adem-i tasdîk ile ol hazrete hitâben türlü türlü türrehât ve irtikâb eylediler. Âd kavmi yağmursuzlukdan kaht-ı azîme mübtelâ ve nisâlarına akîmlik ârız oldu. Hazreti Hûd nesâyihini te'kîde devâmdan hâli olmadı ise de az kimseler imân edip çoğu küfre sebât gösterdiklerinden Kahhâr-ı hakîkînin emr-i azâbı sâdır olup nebî müşârûn-ileyh ve onunla bile olan mü'minler rahmet-i Hakk'a [93] mazhariyyetle necâta nâ'il ve kavm-i Âd'dan kâfir kalanlar azâb-ı galîz ile muzmahil oldular.

Ol vakitler hangi millet bir belâya dûçâr olsa Mekke cânibine varıp orada du'â ederler idi. Du'âdan sonra bir sehâb-ı siyâh zuhûruyla vâdîlerine doğru açılmakda olduklarını gördüklerinde “Şu bulut bize yağmur getiriyor” diye sevinirler iken Hazreti Hûd “Belki size ale'l-acele gelmesini istediğiniz azâb-ı elîmi getiriyor” buyurdular. Bulutun vürûduyla bir şiddetli fırtına zuhûr eyledi. Hurma ağaçları göklerden kopup yere yıkılır gibi Âd kavmi de o fırtınada yerlerinden koparıp baş aşağı atar ve düşenlerin boyunları altlarında kalır idi. Allâhu Te'âlâ Hazretleri o rüzgârı yedi gece sekiz gün ale'd-devâm kavm-i mezkûre taslît buyurdu.

⁸¹ Rum Suresi, âyet 22: Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.

Mü'minlerden başka hiçbir kimse kurtulmayıp hepsi helâk oldular. Hazreti Hûd dört yüz kırk yaşında iken Hazer-i mevtde vefât etmiştir.

10

Sâlih Aleyhi's-selâm

Sâlih aleyhi's-selâm İbn-i Abîl bin Esif bin Şâh [94] bin Abîl bin Kâser bin Semûd'dur. Semûd dahi Âbir bin Arâm bin Sâm bin Nûh âleyhi's-selâmın oğludur.

Kavm-i Semûd'un meskenleri Hicâz ile Şâm arasında vâki' Hicr denilen arâzî idi. Hâlık'a isyân ve asnâma ibâdet eyledikleri cihetle nesl-i Semûd'dan Sâlih aleyhi's-selâm peygamberlikle onlara gönderildi.

Nebî müşârün-ileyh Hazretleri kavm-i mezkûru din-i Hakk'a da'vetle Âd kavminin helâkından sonra sâkin oldukları arz-ı Hicr'de yaz mevsimleri yumuşak yerlerde kış ayları dağlarda oyulmuş mahfûz mahallerde emniyyet ve ma'îşete mahzar olmuş iken Mâlikü'l-mülk Hazretlerini unutup ne'am-ı celîlelerini yâd ve şükrü mu'tâd etmeleri haklarında azâb-ı elîmi dâ'î olacağı cümleye teblîğ eyledi ise de kavm-i mezkûrdan bir takım mü'min ve diğeri kâfir olmak üzere iki fırka teşekkül ederek yek-diğeriyle muhâsamaya başladılar. Ve o kâfirlerden istikbâr üzere olanlar mü'minleri istihzâ ile dürlü dürlü türrehât ve ezâyı irtikâbdan çekemedikleri gibi "Bundan mukaddem biz senden rüşd ve sedâd ümîdiyle umurmazca seni müsteşâr add ederken şimdi babalarımızın ibâdet etdikleri ilâha tapmaktan [95] bizi men' ile başımıza yeni bir din mi çıkarmaya başladın" diyerek nebî müşârün-ileyhi mu'âheze eylediler. Hazreti Sâlih ne kadar azâb ile onları tehdîd eyledi ise de mütenebbih olmayıp putlarını sahrâya ihrâc ile kendileri onlardan ve nebî müşârün-ileyhden taleb hâcet etmek üzere sahrâya gidildikde putlardan istedikleri şeyler zuhûr etmediğinden "Şu kayadan bize hâmile ve tüylü bir deve çıkar" diye Hazreti Sâlih'e teklîf eylediler. Hazreti Sâlih Cenâb-ı Hakk'a du'â etmesini mütê'âkib taş hareketle vaz'-ı haml eden nisvân gibi inledikten sonra yarılıp içinden kavm-ı mezkûrun taleblerine muvâfık bir deve çıktı. Yine imân etmediler.

Sâlih aleyhi's-selâm hasebi'l-vahy medîne-i Semûd'da olan su bir gün devenin ve bir gün kavm-i Semûd ile hayvânlarının olması lazım geleceğini teblîğ

buyurup öyle yaptı ise de kavm-i Semûd yine muhâlefetde isrâr ile beraber büyüklerinden dokuz kimse nâkayı ve nebî müşârün-ileyh ile teb'asını öldürmeye karâr verdiler. Ve deveyi sekrleyip öldürdüler.

Hazreti Sâlih kavm-i mezkûrun üç güne kadar kahr ve azâb-ı ilâhiyye dûçâr olacaklarını teblîğ etdi. Üç [96] gün sonra kavm-i mezkûre gökden bir sadâ-i hâ'il zuhûr ve memleketlerinde şedîd-i zelzeleler vukû'ıyla mü'minlerden mâ'adâsı yüzleri üzere yere düşüp helâk oldukları gibi Hicr'de olan hâneleri kâmilten harâb ve yerlerine geleceklere ibret olmak üzere mesken ve me'vâları eşyâne-i yevm ve gurâb oldu.

Kavm-i Semûd'un helâkından sonra nebî müşârün-ileyh Filistin'e ve oradan Hicâz'a giderek vefâtına kadar Hicâz'da ibâdetle iştigâl ve elli sekiz yaşında dârü'n-na'ime irtihâl buyurdular.

[97] Dördüncü Fasl

İbrâhîm Aleyhi's-selâmın Velâdeyinden Musâ Aleyhi's-selâmın Velâdeyine
Kadar Vekâyi'-i Mesbûka

Kable'l- Hicre

(2193 – 2618)

Velâdet ve Nübüvvet-i İbrâhîm – Lût – İsmâ'îl – İshâk – Ya'kûb ve Yusûf –
Hızır – Eyyûb ve Zûlkifl Aleyhimü's-selâm

11

İbrâhîm Halîllullâh Aleyhi's-selâm

Hazreti İbrâhîm aleyhi's-selâm İbn-i Târah bin Nâhor bin Şârûğ bin Erû bin Fâlîğ bin Âbir bin Efraşed bin Sâm bin Nûh âleyhi's-selâm olup pederleri Târah'ın ism-i Arabîsi Azer'dir.

Nebî müşârûn-ileyh velâdet-i bâ-sa'âdetleri tûfândan (1081) ve hûbûtdan (3322) sene sonradır ki **[98]** hicret-i nebeviyyeden (2893) ve milâd-i İsâ'dan (2271) sene mukaddemdir.

Lakin rivâyet-i mezkûre Ebü'l-Fidâ'nın Tevrât-ı Yunaniyyeden aldığı kavl olduğundan şimdi mütedâvil olan târîhlerin ekseriyle rivâyet-i mezkûre arasında ba'zı mertebe fark vardır ki fark-ı mezkûre nazaran velâdet-i İbrâhîm ile hicretin arası (2618) ve milâdın beyni (1996) sene olmak iktizâ eder.

Nebî müşârûn-ileyhin mahal-i velâdetleri ba'zı rivâyetçe arz-ı Ahvâz'dan Sûs ve ba'zı rivâyetçe Babil şehridir. Bir veled-i hatîrin tulû' edeceğini müneccimler Babil pâdişâhı Nemrûd'a haber verdiklerinde Nemrûd tevellüd edecek etfâlin i'dâmını emr eylemiş ve Hazreti İbrâhîm'in vâlidesi bir mağaraya giderek müşârûn-ileyhi orada tevlîd ve ihfâ etmiştir.

Nemrûd'un etfâli öldürmeye ta'allük eden emrinin korkusu geçdikden sonra Azer İbrâhîm aleyhi's-selâmı mağaradan çıkardı. Mağaradan çıkarılması gurûb-ı şemsden sonraya tesâdüf eylediğinden nebî müşârûn-ileyh yıldızı gördüğünde (Acâba Rabbim bu mudur) dedi ise de yıldız gâ'ib olmakla "Ben gâ'ib olanları sevmem" söyledi. Vaktâ ki **[99]** kamerin tulû'ını gördü "Acaba Rabbim bu mu" demiş olduğu hâlde o da gâ'ib olduğunda "Eğer Rabbim bana hidâyet etmez ise işim fenâ" buyurdular. Kamerin gaybiyyetinden sonra sabâh zuhûr ederek güneşi gördükde "Şu hepsinden büyük Rabbim bu olmalı" söyledi ise de onunda gaybiyyetini görmekle (*Yâ kavmi innî berî-un mimmâ tuşrikûn*⁸²) diyerek arz ve semavâtı yaratan şerîkden münezzeh olan Cenâb-ı Hakk'a teveccüh eylediğini i'lân etti.

Hazreti İbrâhîm'in pederleri Azer'in san'atı put yapmak idi. Yaptığı putları satmak için kendisine verir ve nebî müşârûn-ileyh "Hiçbir güne zarar ve nef'a

⁸² Enam Suresi, âyet 78: Ey kavmim, şüphesiz ben, sizin Allah'a koştüğunuz ortaklardan beriyim.

mikdâr olmayan şey'i olan kimdir" deyip bey'a arz eder idi. Babası Azer'in putperestlikden mü'essir olmakla "Baba sen bu işitmez ve görmez şeyleri mi ma'bûd ittihâz ediyorsun. Ben seni de kavmini de dalâletde görüyorum" der ve kavminden rast geldiğini putperestlikle ta'yîb eder idi. Baba "Oğlum sen bizi babamızın dininden mi döndüreceksin. Şu mu'âhezeden vaz gelmedin ise de seni döverek recm ederim" söyledi. Kavmi ise tevhîd-i Bârî emrinde mücâdele ve muhâsamayı iltizâm ve kendisini putlarla korkutmaya devâm etdiklerinden ol hazret **[100]** "Siz şirkiniz için ellerinizde kitab menzil yok iken putları Hakk'a ortak ittihâz etmekden korkmuyorsunuz da ben sizin hiçbir zarara kudretleri olmayan putlarınızdan mı korkacağım. Muvahhid ve müşrik fırkalarının hangisi emîn olmaya layık olduğunu bilir iseniz bana cevâb veriniz" buyurur idi.

Hazreti İbrâhîm kavmiyle mücâdelesini devâm ettiğinden putlarını kıracağını onlara söylüyor idi. Bir gün hepsi idgâhlarına gitdikde nebî müşârün-ileyh puthâneye gidip en büyük sanemi terk ile diğer putları pare pare etdikden sonra elindeki baltayı büyük putun boynuna ası verdi. Gerek kavmi gerek Babil pâdişâhı Nemrûd putların kırıldıklarına vâkıf olduğunda "Bunu yapan kimdir" diye ararken içlerinden birisi "İbrâhîm nâmında bir yiğit putları zem ediyor idi" demekle nebî müşârün-ileyh Nemrûd'un huzûruna götürölüp Nemrûd "Yâ İbrâhîm ilâhımıza şu işleri sen mi işledin" diye sorduğundan "Belki putların büyükleri onları gazaplanıp hepsini kırmışdır. Kendisine sorunuz size cevâb versin" söyledi. Hazâr-ı hacâletlerinden başlarını aşağı eğdiler. Yine Hazreti İbrâhîm'i mu'âheze ile "Putlar söz söylemeyeceğini bilirken niçin ondan su'âl ediniz söylüyorsun" **[101]** demeleriyle ol hazret "Yâ size nef' ve zarara kudreti olmayan şeylere nasıl ibâdet ediyorsunuz" söyledi. Li-ecli'l-intikâm nebî müşârün-ileyhi ateşe atmaya kıyâm eylediler. Emr-i ilâhî ile nâr berd ü selâme tahavvül ve İbrâhîm aleyhi's-selâma hiçbir zararı dokunmayıp düşmanlarının her birisi hüsrâna tesâdüf eyledi.

Bundan sonra Hazreti İbrâhîm kendisine imân eden bir takım zevâtı ve zevcesi bulunan ammisi Hârân'ın kızı Sâre'yi bi'l-istishâb mufârakatla Harrân'a gitdi. Bir müddet orada ikâmet ve ba'de Mısır'a azîmet eyledi. Mısır'da bulunan Fir'avun "Şu kimdir" diye Sâre'yi su'âl eyledikde ihvet-i İslâmiyye kasdıyla Hazreti İbrâhîm "Kız karındaşımdır" söyleyip nebî müşârün-ileyhâyı alıkoyacağı sırada

Fir'avun'un elleri ve ayakları kurduğundan Hazreti İbrâhîm'i ve Sâre'yi bi'l-ıtlâk Hâcer nâmında bir câriye dahi Sâre'ye î'tâ eyledi. Nebî müşârün-ileyh bundan sonra zevcesi ve müte'allikâtıyla Şâm'a azîmet ve Remle ile İlyâ arasında ikâmet buyurdular.

Sâre'den çocuk hâsıl olmadığından müşârün-ileyh kendi câriyesi Hâcer'i İbrâhîm aleyhi's-selâma hibe [102] etmekle Hazreti İsmâ'îl Hâcer'den tevellüd eyledi. İsmâ'îl aleyhi's-selâmın velâdeti zamânında Hazreti İbrâhîm seksen altı yaşında idi. Sâre'ye bundan hüznün ârız olmakla ondan sonra Cenâb-ı Hakk Sâre'ye İshâk bin İbrâhîm'i ihsân buyurdu. Hazreti İshâk'ın velâdetinde pederi yüz Sâre doksan yaşında idi.

Sâre Hâcer'le İsmâ'îl'in başka tarafa götürülmesini talep etdiğinden vahy-i ilâhî ile atâ buyurulan me'zûniyyet üzerine Hazreti İbrâhîm ikisini dahi Hicâz'a götürüp orada terk eyledi. İsmâ'îl aleyhi's-selâm orada büyüyüp Cürhüm kabîlesinden tezevvüc etmiş ve anası orada fevt olmuşdur.

Bir vakit sonra Hazreti İbrâhîm Mekke'ye giderek İsmâ'îl aleyhi's-selâm ile birlikde Beytullâhi'l-harâm olan Ka'be-i mu'azzamayı binâ eylediler.

Li-ecli'l-imtihân oğlunu zebh etmesi için taraf-ı Bârî'den sâdır olan emr üzerine Hazreti İbrâhîm oğluna beyân hâli eylediğinde oğlu emr-i ilâhiyyeye teslîm-gerden itâ'at etmekle zebh esnâsında Hakk Te'âlâ Hazret [103] leri bir koç fedâsıyla necât itâ buyurmuşdur.

Zebhe arz olunan oğlu İsmâ'îl ve İshâk aleyhimü's-selâm Hazretlerden hangi birisi olduğu ihtilâfıdır.

Hazreti İbrâhîm aleyhi's-selâm efendimiz yüz yetmiş beş yaşında iken Şâm'da vefât eyledi. Sâre dahi kendilerinden mukaddem ve Hâcer'den sonra fevt olmuşdur.

Lût aleyhi's-selâm Hazreti İbrâhîm'in birâder-zâdesi ve Hârân bin Azer'in oğludur. İbrâhîm aleyhi's-selâma ibtidâ imân eden odur.

Hazreti İbrâhîm ile Mısır'a azîmet ve oradan Şâm'a avdet eylediğinde Hakk Te'âlâ Hazretleri Lût aleyhi's-selâmı peygamberliğe ehl-i mü'tefikât denilen Sodom kavmine irsâl buyurmuşdur.

Hazreti Lût Sodom'a giderek ahâlîsini din-i Hakk'a ve me'lûf oldukları fevâhişden ittikâya da'vet eyledi. Sözlerine hiç iltifât etmediler.

[104] Kavm-i Sodom kat'-i tarîki âded ederek tesâdüf eyledikleri ebnâ-yı sebîli ahiz ile habâ'is icrâ ederler idi. Lût aleyhi's-selâm onlara ef'âl-i şenî'âlarından men'e ve zuhûr-ı azâb ile tahvîfe devâm etmekte idi. Şu hâl müddet-i medîde uzadıkda Cenâb-ı Hakk'dan nusret-i istid'â olunmakla nefis medîne-i Sodom ile ona mülhak Sığa, Gomora, Adum, Sanbuyem bâliğ karyelerinde sâkin kırk bin nefer eşhâsın kahr u izmihlâllerine hükm-i ilâhî sudûr eyledi. Cebraîl aleyhi's-selâm ile irsâl buyurulan melâ'ike-i kirâm Hazreti İbrâhîm'e misâfir olarak kavm-i Lût'un izmihlâlîne me'mûr olduklarını beyân etdiler.

Melâ'ike-i kirâm genç insânlar hey'etinde Lût aleyhi's-selâmın yanına varıp kavm-i Sodom onları gördüğünde habâis-i efkârıyla birbirini tebşîr ve cümlesini nebî müşârûn-ileyhden taleb eylediklerinden Hazreti Lût kızlarını nikâh ile kendilerine vermek üzere kavm-i mezkûru efkâr-ı fâsîdelerinden ittikâya da'vet ve çok ricâ etdi ise de onlar ısrâr-ı şedîd gösterdiler. Melekler kavm-i Sodom'un ihlâkine me'mûr olduklarını ve kendisi ehliyle beraber gece ahirinde o şehirden çıkıp ale'l-acele gitmesini ve giderken **[105]** hiç birisinin arkasına bakmaması lazım geleceğini Hazreti Lût'a bildirdiler.

Kavm-i Lût fevâhiş kasdıyla misâfirlerin ahizlerine ısrâr etmek üzere iken tulû'-ı şems vaktinde bir sayha-i hâ'ile ile şehirlerinin üstü altına gelip o kavimden başka mahallerde bulunanların başlarına da yağmur gibi çamurdan yapılmış taşlar yağdığından cümlesi makhûr ü müdemmer ve şehirleri ahlâfa ibret olmak üzere harâb oldu.

Hazreti Lût'un zevcesi bulunduğu mahalde işitdiği gürültü üzerine "Vâ kavm-i âh" diyerek yüzünü arkasına çevirmesiyle beraber başına bir taş düşüp o da maktûlen vefât etdi.

Şu azâbın nüzûluyla kavm-i Sodom'un memleketleri harâb ve kendileri helâk olduktan sonra Hazreti Lût İbrâhîm aleyhi's-selâmın sâkin olduğu mahale giderek orada ikâmet ve seksen yaşında iken vefât etmiştir.

13

İsmâ'îl Aleyhi's-selâm

İsmâ'îl aleyhi's-selâmın velâdetleri peder-i âlîleri İbrâhîm [106] aleyhi's-selâm mebhasında zikr olundu. Hazreti İsmâ'îl on dört yaşında iken Sâre'nin gayretinden nâşî vâlid-i mâcidleri kendisini vâlidesi Hâcer'le Mekke'ye götürdü. Mekke'de büyüyüp Cürhüm kabîlesinden tezevvüc etmekle on iki nefer oğulları tevellüd etmiştir.

Hakk Te'âlâ Hazretleri İbrâhîm aleyhi's-selâma Ka'be'nin binâsını emr buyurduğunda müşârün-ileyh Şâm'dan Mekke'ye giderek Ka'be binâsına me'mûr olduklarını Hazreti İsmâ'îl'in yardım etmesi de emr-i ilâhî ahkâmından olduğunu tebliğ etdi. İsmâ'îl aleyhi's-selâm pederleriyle beraber kıyâm ve Ka'be-i şerîfenin binâsını hüsn-i itmâm eyledi. Hîn-i binâda Hazreti İbrâhîm'in durduğu yer şimdi makâm-ı İbrâhîm diye meşhûrdur.

Hâlık Te'âlâ Hazretler İsmâ'îl aleyhi's-selâmı peygamberlikle Yemen ve Amâlîk akvâmına ba's buyurdu. Akvâmı mezkûreyi elli sene müddet dine da'vet eyledi ise de az kimse imâna gelmiştir.

Nebî müşârün-ileyh lisân-ı Arab üzerine tekellüm etmekle evlâdına Arab-ı müsta'ib denildi. Mekke'de vefât ederek vâlideleri Hâcer'in yanına defn olunmuştur. Vefâtlarında yüz otuz yedi yaşında idiler.

[107] Zebh kıssası İbrâhîm aleyhi's-selâmın mebhasında mezkûrdur.

Hazreti İsmâ'îl hâteme'n-nebiyyin efendimiz cedd-i âlîleri olup kendilerinden bir azîm-i millet zuhûr edeceği Tevrât'da dahi mûndericidir. Kaydâr bin İsmâ'îl aleyhi's-selâm amûd-ı neseb-i nebevîde vâki' olmakla tafsîli kitab-ı sânîde derc olacaktır. İnşallâhu te'âlâ.

14

İshâk Aleyhi's-selâm

İshâk aleyhi's-selâmın mevlidi pederleri İbrâhîm aleyhi's-selâmın mebhasında yazıldı. Pederlerinin vefâtında yerine kendileri kâ'im oldu.

Hazreti İshâk ammisi kızını tezevvüc ederek oğlu Ays ve Ya'kûb (İsrâ'îl) müşârûn-ileyhden tevellüd eylediler. Ays amm-i ekremleri Hazreti İsmâ'îl'in kızını tezevvüc etmekle ondan oğulları tevellüd etmiştir. Ya'kûb aleyhi's-selâm Leyyâ bint Lâbân bin Betuil bin Nâhor bin Azer'i tezevvüc etmiştir ki Azer Hazreti İbrâhîm'in pederidir. Hazreti Ya'kûb'un zevce-i müşârûn-ileyhden Rûbîn, Şimon, Lâvi, Yahûdâ nâm [108] oğulları tevellüd edip Leyyâ'nın vefâtından sonra müşârûn-ileyhin hemşîresi Râhîl bint Lâbânî tezevvüc ettiğiinden Yusûf aleyhi's-selâm ve karındaşı Bünyâmin dahi ondan mütevellid oldular. Hazreti Ya'kûb câriyeleri Belha ve Zelfe'den Yesâkar, Zâbulun, Vân, Naftâlî, Câd, Aşîr nâmlarında altı nefer oğulları dünyaya gelmiş ve Benî Ya'kûb on iki nefere bâliğ olmuştur. Âbâu'l-isbât işbu on ki zâtdır.

İshâk aleyhi's-selâm vefâtına kadar Şâm'da sâkin olup yüz seksen yaşında vefât etmekle pederlerinin yanında defn olundular.

15

Ya'kûb ve Yûsuf Aleyhi's-selâm

Ya'kûb ve Yûsuf aleyhi's-selâm Hazretleriyle ihvân-ı Yûsuf'un keyfiyyet-i velâdetleri bahs-ı sâbıkda zikr olundu.

Hazreti Yûsuf on iki yaşında iken bir gece rû'yâda on bir yıldız ile güneş ve ay kendisine secde etdiklerini gördüğünden bu rû'yâyı babası Hazreti Ya'kûb'a

hikâye eyledi. Ya'kûb aleyhi's-selâm "Oğlum rû'yâyı karındaşlarına hikâye etme. Vesvese-i şeytâna uyupda belki [109] sana bir hîle ederler" dedikten sonra rû'yâyı hüsn-i ta'bîr etdi.

Karındaşları Hazreti Yûsuf'la Bünyâmın hakkında pederlerinin kendilerinden ziyâde muhabbeti gördüklerinden Yûsuf'u götürüp üç fersah ba'den de bulunan susuz bir kuyuya bıraktılar. Hazreti Yûsuf kuyudan bir taşın üzerine çıkıp ağlamaya başladı.

İhve-i Yûsuf şu mekîdeti irtikâb etdikden sonra akşamüzeri ağlaya ağlaya babalarının yanına gidip kendileri gâfil iken Yûsuf'u kurt yediğini beyân ve kanlı gömleğini irâ'e etdiler. Halbuki her ne kadar gömleğin üzerine yalan kan sürmüşler ise de hiç yerinde yırtık yok idi. Hazreti Ya'kûb "Şu kurt ne kadar halîm imiş ki oğlumu yiyip de gömleğini yırtmamış. İhtimâldir ki siz tesvîlât-ı nefse uğramışsınızdır" diyerek (*Fe sabrun cemîl vallâhu'l-müste'ânu alâ mâ tesifûn*⁸³) kavl-i şerîfiyle mütesellî oldu.

Medyen'den Mısır'a giden bir kârbân kuyu başına gelip sakâları su vardır zannıyla kovasını kuyuya salladıkda Yûsuf aleyhi's-selâm kovaya yapışıp çıkmakla sakâ ticâret [110] için nefsinin tebeşîr ve onu refiklerinden ketm etdi. Evlâd-ı Ya'kûb'un büyüğü arasına kuyu başına gelip Hazreti Yûsuf'u götürdüğü me'kûlâtı kuyuya atar idi. Yûsuf'un kuyudan çıkışına vâkıf olduklarından bi'n-nahri kârbâna yetişip pek az bahâ ile köle diye Yûsuf'u sakâyâ satdılar. Sakâ Yûsuf'u Mısır'a götürdü.

Hazreti Yûsuf'un Mısır'a götürüldüğü sırada Amâlîka'dan Reyyân bin Velîd Mısır fir'avunu idi. Velîd vesâ'ir Amâlîka melîği Mısır kadîm-i ahâlîsinin put-perestlikleri aleyhinde pek hayli ma'lûmât-ı şedîde göstermişlerdir.

Reyyân bin Velîd'in umûr-ı mâliyyesinde nezâret eden Zafîr nâm kimse ki azîz unvânını câ'iz idi. Sakâ Hazreti Yûsuf'u bey'-i men yezîd vaz' eyledikde azîz İştêrâ ve hânesine götürüp kendilere oğul makâmında terbiye olunmak üzere

⁸³ Yûsuf Suresi, âyet 18: Artık bana düşen, hakkıyla sabretmektir. Anlattığınız karşısında, yardım edecek olan ancak Allah'tır.

muhterem tutulmasını zevcesi Züleyhâ'ya tenbîh eyledi. Hazreti Yûsuf ol vakit on üç yaşında idi.

Vaktâki Yûsuf aleyhi's-selâmın cisim ve kuvvetinde az ziyâde nümâyân ve sinni on sekiz bâliğ oldu. Men tarafallâh nübüvvetle teşerrüf eylediler. Nebî müşârün-ileyh Hazretleri ise bir hüsn-i dûz-efzûnî hâ'iz idi ki cemâlindeki câzibe-i mü'essireden **[111]** nâşî dîdâr-ı şerîflerine bakmaya kimse kâdir olamazdı. Züleyhâ'nın ol hazrete tahaddüs eden alâka-i şedîdesi sabr u karârını imhâ eyledi. Ve gün kapıları kapayıp mürâvedete tâlibe olduğunu Hazreti Yûsuf gördükde “Seyyidim azîz beni sana ihtirâm ile ısmarlamış iken ma‘âzallâh ki ben onun haremine hıyânet edeyim” diyerek nûr-ı ismet ve lem‘a-i nübüvvetin aralarına haylûletle Hazreti Yûsuf kapıya doğru firâr ederken Züleyhâ sür‘atle eteğinden tutdukda gömleğinin ard eteği yırtıldı. Şu sırada Züleyhâ'nın zevcesi azîz kapı önünde tesâdüf etmekle Züleyhâ onu görmesiyle beraber hakîkati tagyîr için “Ehlîne sû-i kasd edenin cezâsı nedir” demesini müte‘âkib vicdânını taht-ı mahkûmiyyete almış olan aşk -katl olunur mülâhazasıyla- havfa zehâbını müceb olup “Ancak hapis yâhûd darb-ı şedîd ile azâb olunmaktır” sözü ağızda çıkıverdi.

Yûsuf aleyhi's-selâm keyfiyyeti ve kendi ismetini beyân eylemiş olduğu hâlde Züleyhâ'nın ehlinden birisi “Eğer Yûsuf'un gömleği ön taraftan yırtılmış ise Züleyhâ ve arka taraftan yırtılmış ise Yûsuf doğrudur” dediğinden **[112]** gömleğinin arka taraftan münşak olduğunu gördükde azîz Züleyhâ'yı tevbiîh eyledi.

Eski Mısır şehrindeki a'yândan ba'zılarının nisvânı Yûsuf'un aşkıyla Züleyhâ'yı levm etmeye başladıklarını Züleyhâ işitdiğinde nisvân-ı merkûmeyi da'vetle tertîb eylediği ziyâfetde et ve meyvelerden kesip yemeleri için ellerine birer bıçak vermiş idi.

Şu sırada Yûsuf aleyhi's-selâmı o meclise celb ettiğinden nisvân-ı merkûme Hazreti Yûsuf'u görmeleriyle beraber hiss ve şu'ûrlarını gâ'ib edip ellerini kat' ile “Şu gördüğümüz insân değildir bir melek-i kerîmdir” dediler. Züleyâ “Beni muhabbetiyle ta'yîb ettiğiniz gulâm işte budur ki ben onun visâline taleb-kâr olmuş iken ol gevher-i hazîne-i ismeti ele getiremedim” söyledi.

Hazreti Yûsuf şer-i nisvândan endîşe-nâk olduğundan “İlâhî şu nisvânın da‘vetlerinden ise zindân bana sevgilidir. Sen onların şerlerinden beni döndürmediğin hâlde onlara meyl ile câhillerden olmuş olurum” diye arz eylediği münâcât-ı bârgâh-ı Kibriyâ da kabule karîn olmakla Cenâb-ı Hakk onu nisvân şerlerden vikâye buyurdu.

[113] Alâmât-ı vâziha ile Hazreti Yûsuf’un ismeti tahakkuk etmiş iken halkın dillerini tumak için ol hazreti zindâna vaz‘ eylediler.

Fir‘avun Reyyân bin Velîd’in iki gulâmı dahi Yûsuf aleyhi’s-selâmı ile beraber zindâna konulmuşdur. Şu gulâmların birisi “Hamr satdığını” diğeri “Başı üstüne etmek alıp kuşlar o etmekden yediklerini” rü’yâda görmekle şu rü’yâları nebî müşârün-ileyhe söylediler. Hazreti Yûsuf ba‘zı ta‘bîrât-ı cemiyle îrâdandan sonra birincisiye zindân kurtulup pâdişâha sâkı olacağını ve diğerrinin salb edileceğini ifâde buyurdu. Ve necât ile mübeşşer olan gulâma “Seyyidin yanında beni zikr eyle” diye tavsiye eyledi. Lakin habisten kurtulan gulâma Hazreti Yûsuf’un tavsiyesini şeytân unutturduğundan nebî müşârün-ileyh yedi sene daha mahbusda kalmışdır ki bidâyet-i habisten i‘tibâren müddet-i mahbûsiyyeti on iki seneye bâliğ oldu.

Bu sırada Fir‘avun bir düş görüp celb eylediği mu‘abbirlerin sözlerinde bir şey istifâde edemediğinden mukaddemâ habisten kurtulmuş olan gulâm o sırada Hazreti Yûsuf’un kendisine söylediği sözü tahattur etmekle zindânda ilm-i **[114]** ta‘bîri bilir bir kimse olduğunu haber verdi. Fir‘avun’un emriyle zindâna gidip te’vîl-i rü’yâyı Hazreti Yûsuf’dan istifâde ve meliğ e ifâde ettdğinde nebî müşârün-ileyhi zindândan çıkarmak için âdem gönderildi ise de sebep-i habsi olan maddenin tahkîkini taleb buyurduğundan tahkîk olundukda ismeti nisvân-ı merkûmenin şehâdetleri Züleyhâ’nın ikrârıyla sâbit olup fir‘avun o esnada meliği istîlâ etmiş olan kaht ü galâdan dolayı emvâl-i hazîne ve i‘âşe-i ahâlî emrinde hüsn-i tedbîrinde istifâde olunmak üzere kendi talebiyle Hazreti Yûsuf’a azîz-i Mısır unvânı altında olan muhâfaza-i hazâ’in mansabını tevcih etti.

Nebî müşârün-ileyh der-ûhde eylediği vazîfeyi îfâ ile meşgûl iken Ken‘ân ilinde kaht zuhûr eylediğinden birâderleri zahîre almak için Mısır’a geldiler. Ve huzûr-ı Yûsuf’a çıkdıklarında aradan çok vakitler geçmiş olması cihetiyle kendisini

tanıyamadılar. Yûsuf aleyhi's-selâm onların hâllerini su'âl etdikden sonra develerine zahîre yükleyip “Karındaşınız Bünyâmin'i beraber getiriniz. Getirmez iseniz artık sizin için zahîre yoktur” buyurdular. Sermâyeyi yüklerinin içine komasını Yûsuf aleyhi's- [115] selâm keyyâle-i emr etmişti. Evlâd-ı Ya'kûb avdet etdiklerinde “Bünyâmin'i götürmediğimiz takdîrce bize zahîre verilmeyecektir” dediklerinde Ya'kûb aleyhi's-selâmı “Mukaddem Yûsuf'u muhâfaza edeceğinize de söz vermiş idiniz. Bünyâmin için dahi o sûretle mi size emniyet vereyim” dedikden sonra (*Fallâhu hayrun hâfîzen ve hüve erhamu'r-râhimîn*⁸⁴) buyurdu. Vaktâki metâ'larını açdılar gördükleri sermâyelerini reddolunmuş gördüklerinde “Ey baba bundan ziyâde ne isteyelim ki sermâyemiz de geriye verilmiştir. Bu ikrâm ile yine giderek zahîre celb ve karındaşımızı hıfz ederiz. Hâzır o vâsıta ile onun hûsusi olarak elimize bir kîle hazîre ziyâde girmiş olur” diyerek pederlerine ahd verdiler. Bünyâmin'i alıp Yûsuf aleyhi's-selâmın huzûruna vâsıl olduklarında Hazreti Yûsuf hepsini oturtukdan sonra altı aded sofra götürüp ana ve baba bir karındaşlarının takım takım sofralara oturmalarını emr etdi. Her takım bir sofra başına oturdular ise de Bünyâmin yalnız kalmakla bunca senelerden beri fikdâniyle mahcûr olduğu birâderi Yûsuf'un hasreti o sırada cergâhına acı bir te'sîr ilkâ [116] ettiğiinden ihtiyârsız olarak gözlerinden yaş dökülmeye başladı.

Nebî müşârün-ileyh sebep-i te'sîrini bildiği cihetle “Sen yalnız mı kaldın. Gel senin de karındaşın ben olayım” diyerek Bünyâmin'i yanına alıp ikisi de bir sofrada oturdular. Bundan sonra Hazreti Yûsuf karındaşı olduğunu mahrum-âne Bünyâmin'e bildirdiğinde ikisinin de te'sîr-i şefkat ve hasretle yürekleri oynamakla birbirlerinin boynunlarına sarılıp ağladılar. Bünyâmin “Ben artık senden ayrılamam” söylediğinden “Sen şu sırrı birâderlere söyleme. Çâresini ararız” buyurdular.

Nebî müşârün-ileyh karındaşlarının lâzîmelerini techîz eylediğinde onların haberleri olmaksızın zahîre ölçekleri meşrebeyi Bünyâmin'in yüküne vaz' etdirdi. Birâderleri hamûlelerle şehirden çıktıkdan sonra arkalarından gönderdiği me'mûrlar yetişip meşrebenin sirkat olduğunu sârikler onlar olduğunu söylediğinde evlâd-ı Ya'kûb “Allâh hakkı için siz bilirsiniz ki fesâd maksadıyla arz-ı Mısır'a gelmemişiz. Biz hırsız değiliz” söylediler. Ve me'mûrlar yalan söylediğiniz hâlde sizin

⁸⁴ Yûsuf Suresi, âyet 64: Allah en hayırlı koruyucudur. O, acıyanların en merhametlisidir.

şerî'atınızda sâriğin cezâsı nedir” dediklerinde sirkat olunan şey kimde ise şerî'atımızda ol sârik serîka **[117]** şâhibinin bir sene müddet esiri olmağıdır” dediler.

Yükleri sıraya i'âde ile taharrî eylediğinde meşrebe Bünyâmin'in hamûlesinde zuhûr etmekle Hazreti Yûsuf Bünyâmin'i yanında alıkoydu. Evlâd-ı Ya'kûb “Bünyâmin hırsızlık etdi ise de bundan mukaddem karındaşı Yûsuf'ta sirkat etmiş idi” dediklerinde Yûsuf aleyhi's-selâm açıktan bir şey söylemeyip kendi kalbinde “Babalarının oğlunu çalıp şerr-i irtikâb etmişler iken şimdi neler söylediklerini” tezekkür buyurdular.

İhve-i Yûsuf tazarru'a başlayıp eyyühe'l-azîz Bünyâmin'in ihtiyâr ve kadri azîm bir pederi vardır ki oğlu Yûsuf'un helâkından beri merâkını buna hasr etmiştir. Gönlnün eğlencesi budur. Bizim birimizi onun yerine alıkoy Bünyâmin'i azâd buyur ki şu lütfunuz hakkımızdaki ihsânınıza tetimme ola” dediklerinde Yûsuf aleyhi's-selâm “Ma'âzallâh biz malımızı kimde bulduk ise ondan başkasını mu'âheze etsek zâlimlerden oluruz” buyurdu.

Evlâd-ı Ya'kûb me'yûs olduklarında Yûsuf hakkındaki mâcerâyı tahatturla içlerinden büyükleri “İşte şimdi bize böyle bir sûret yüz gösterdi. Babam izin yâhûd **[118]** Cenâb-ı Hakk rücû'ma hüküm verinceye değin ben arz-ı Mısır'dan ayrılmam” diyerek orada kalıp diğerleri babalarının yanına ric'at ve beyân-ı keyfiyyet eylediler. Hazreti Ya'kûb “Belki nefsiniz sizin için istediğiniz bir emri tezyîn eyledi. Yoksa azîz ne bilir idi ki şerî'atımızda sâriğin cezâsı odur. Sabr güzeldir. Ümîdim vardır ki Allâhu Te'âlâ oğullarımın üçünü de bana ihsân eder” buyurdular.

Hazreti Ya'kûb'un ateş-i tahassürle ciğeri bünyân olup oğullarından a'râz ve bir beytü'l-hüzün ittihâz ile “Ey Yûsuf'un firâkıyla bana gelen hüzn ve hasret” diyerek ağlaya ağlaya gözlerine beyazlık geldi. “Oğulları Yûsuf'un derdinden eriyip aklını muhtel ve nefsinin helâk edinceye kadar ağlayacaksınız” dediler. Hazreti Ya'kûb “Benim gam ve hüznümden dolayı şikâyetim Cenâb-ı Hakk'adır. Sizden bir güne şikâyetim yokdur. Ey oğullarım Mısır'a gidip Yûsuf'u ve karındaşını arayınız. Ve Allâh'ın rahmetinden ümîd kesmeyiniz” buyurdular.

Ya‘kûb aleyhi’s-selâm azîz-i Mısır’a bir nâme yazıp Allâhu Te’âlâya hamd ü senâdan sonra “Ey Mısır’ın azîzi biz üzerimize belâ me’kel bir hânedânız. Cenâb-ı Hakk ceddî İbrâhîm’e ateşi berd ü selâm ve babam İshâk’ın boğazına bıçak konulmuş iken **[119]** fedâ ile hakkında en‘âm eyledi. Benim iki sevgili oğlumdan birisini karındaşları “Kurt yedi” diye kanlı gömleğini bana getirdiler. Onun firâkıyla gözlerimin yaşı kesilmemiş iken gönlümün eğlencesi olan diğer oğlumu da sirkat töhmetiyle sen alıkoymuşsun. Biz sirkat eder takımlardan değiliz. Oğlumu gönderip de onun için gönlümde tutuşan ateşi söndür. Yoksa sana beddu‘â ederim diye derc buyurdu.

Evlâd-ı Ya‘kûb Mısır’a gidip Yûsuf aleyhi’s-selâma zarûretlerini beyân ve nâme-yi îtâ eylediler. Hazreti Yûsuf “Yûsuf’a ettiğiniz ihâneti Bünyâmin’e ettiğiniz hakâreti bilir misiniz” diye itâb eyledi. Sûret-i ikâde ve mu’âheze ihvânına kim olduğunu anlattı. “Sen Yûsuf musun” dediklerinde “Evet Yûsuf’um. Şu da karındaşım Bünyâmin’dir” söylemekle karındaşları “Ol Hudâ hakkı için ki seni bizim üzerimize tafdîl buyurdu. Biz irtikâb ettiğimiz işlerle günâh-kâr olduk” dediler.

Hazreti Yûsuf benden size hiçbir türlü serzeniş yoktur. Allâhu Te’âlâ erhamû’r-râhimîndir. Hakkınızda mağfîret buyurur” söylediğinden sonra bu gömleği götürüp babamın **[120]** yüzüne sürünüz gözleri açılır. Kendisini alıp hepiniz birlikde buraya geliniz” söyledi.

Kafîle Mısır’dan ayrılıp sahrâyâ çıktıkda Ya‘kûb aleyhi’s-selâm ahfâdına “Yûsuf’un râhiyasını buluyorum” dediğinden torunları “Yûsuf’a fart-ı muhabbetden sana şaşkınlık gelmiştir” dediler.

Vaktâki gömlek ile müjdecî gelip gömleği Hazreti Ya‘kûb’un yüzüne sürdüler. Basîreti avdet edip cümlesi Mısır’a azîmet eylediler.

Hazreti Yûsuf Mısır’ın melîği ve ahâlîsi ile birlikde onların bi’l-istikbâl peder-i âlî-kadrinin ve pederi kendisinin didârıyla karîrû’l-ayn olup yirmi altı seneden beri pederleri “Vâ Yûsuf ah” ve kendilere “Vâ hasret ah” diyerek aralarına hâ’il olan firkatin gösterdiği hükm-i şedîdeden derûnları ateş-i suzân istilâ etmiş iken

birbirinin boynuna sarılıp gözlerinden ıcrâ-yı dümû‘ şâdimânî ve îfâ-yı şükr-i samedânî etdiler.

Babası ile ihvân ve müte‘allikâtı sarayına götürölüp ebeveyni serîr üzere is‘âd ve ihvânı mu‘azzezâ ik‘âd olundukda cümlesi o zamânlar da ihtirâmdan ma‘dûd olan [121] secdeyi îfâ edtiklerinde cihetle Yûsuf aleyhi’s-selâm pederlerine “Rü’yâmın ta‘bîri budur ki çıkdı. Lütf ve ihsân ile beni zindândan çıkaran ve sizi çölden celb ile mülâkâtımızı müyessir eden sâhib ve mâlikimize şükürler olsun” buyurdular.

Hazreti Ya‘kûb oğullarıyla beraber Mısır’da on yedi sene kaldıktan sonra âzim-i darü’n-na‘îm olan olup Hazreti Yûsuf dahi pederlerinin hîn-i vefâtında elli altı yaşında iken yüz on yaşına vardıkda vefât etmiştir.

Yûsuf aleyhi’s-selâmın vefâtına kadar Benî İsrâ’il Mısır’da mümtâz ve muhterem idiler. Ondan sonra Mısır’ca i‘tibârları kalmadı.

16

Hızır Aleyhi’s-selâm

Hazreti Hızır Mûsâ aleyhi’s-selâmın sâhibidir. İsm-i âlîleri Belyâ olarak Melkân bin Fâlig bin Âbir bin Şâlih bin Efraşed bin Sâm bin Nûh aleyhi’s-selâmın oğludur. Zamân ve nesebinden rivâyât-ı sâ’ire vardır.

Hazreti Mûsâ ile vukû‘ bulan mülâkâtı kıssası [122] sûre-i Kurâniyyeden sûretü’l-Kehf’de münderic olup el-hâletü hazihi bir hayât olduğı rivâyât-ı mevsûkadandır.

Ba‘zı târîhlerde Benî İsrâ’il’den olduğı ve zamânı Hazreti Mûsâ’dan sonra etdiğı muharrer ise de bu rivâyeti Hazreti Mûsâ ile mülâkâtı kıssası cerh eder.

17

Eyyûb ve Zülkifl Aleyhimü’s-selâm

Eyyûb aleyhi’s-selâm Amûs bin Râzic bin Rûm bin Ays bin İshâk aleyhi’s-selâmın oğludur. Vâlîde-i mâcideleri Lût âleyhi’s-selâmın evlâdındandır. Ya‘kûb

aleyhi's-selâmın sıhr-ı âlîleridirler. Şâm a'mâlinden Hûrân vilâyetinde tâbi' Besniyye şehrinde idi.

Hazreti Eyyûb nübüvvetle müşerref ve kesret-i evlâd ve servetle mütena'im olup gece ve gündüz Hâlık'ına ibâdet etmekle elli sekiz sene da'vetle iştigâl buyurmuşlardır.

Taraf-ı ilâhîden belânın envâ'ıyla mazhar-ı imtihan oldular. Yedi oğlu ve üç kızı duvar altında kaldı. Develerini sâ'ika, koyunlarını sel, ekinlerini riyâh-ı âsife telef etdi. Pek şiddetli bir maraza mübtelâ ve cesed-i mübâreklerinde [123] kurtlar peydâ oldu. Şu hâl şiddet-i iştimâl yedi sene mümted olmuş iken sabr u tahammül ile Hâlık'ına arz-ı şükrâniyyetden hâli olmadı. Kurtlar yaralarından yere döküldükçe "Ey Rabbimin mahlûkları rızkınızı yiyiniz" diyerek eliyle yerden kaldırıp yaraları üzerine kor idi. Mahal-ı temcîd ü tevhîd olan kalbine ve lisânına kurt düşmeye başladı. Fakr ü zarûretleri ise bir dereyece vardı ki zevce-i muhteremeleri saçlarını kesip fûrûht ile akvât-ı yevmiyyeyi tedârike mecbûre oldu. Vücûd-ı âlîlerini istilâ eden kurûhun kesretinden ufûnet-i şedîde hâsıl olduğundan mü'minleri irtidâd ve zevcelerinden başka yanında kimse kalmayıp hâli gitdikçe iştidâd etdi.

"Şâfi-i hakîkîden istid'â-i şifâ ile" denildiğinde "Rabbim bana bunca yıllar sıhhat u ni'met ihsân etmiş iken birkaç senelik ibtilâdan acz mı izhâr edip de şifâ istemekden utanırım" cevâbını verdiler.

Cebraîl aleyhi's-selâm "Hazîne-i ilâhîde olan belânın nihâyeti yokdur, tahammül olunamaz. Taleb-i sıhhata müsâra'at etmelisin" diye ihtâr etdiğinden Hâlık'a arz-ı münâcât ve (*İnni messeniyeddurru ve ente errahmanü'râhimîn*⁸⁵) du'âsını arz-ı [124] bârgâh-ı kâdîü'l-hâcât eyledi. Du'âsı dergâh-ı ilâhîde kabule karîn olup (Yâ Eyyûb ayağınla yere vur çıkan sudan gusl eyle. Soğuğundan iç) diye emri-i ilâhî şeref-sudûr etmekle ayağı yere vurdukda birisi sıcak diğeri soğuk iki pınar zuhûr etdi. Sıcak sudan gusl ile soğuk sudan içtikde emrâz zâhire ve bâtınasından şifâyât oldu. Na'im-i hakîkî kendilerine cem' ü ihyâ ile ehl ü evlâd ihsân eyledi.

⁸⁵ Enbiya Suresi, âyet 83: Muhakkak ki, bana bir zarar isabet etti (hastalık geldi). Ve Sen, rahmet edenlerin en çok rahmet edenisin.

Hâl-i ibtilâda iken bir gün zevce-i muhteremelerini bir maslahata gönderip müşârün-ileyhâ geç geldiğinden “İnşâallâh sıhhat bulur isem sana yüz değnek vurayım” yemin etmişler idi. Sıhhat buldukda yemininde hânis olmamak için ellerine yaş ve karışık yüz aded otdan mürekkeb bir demet alıp onunla zevcelerini bir def’a vurmaları cânib-i ilâhîden vahy buyrulmakla emrin hükmünü icrâ buyurdu.

Nebî müşârün-ileyh Hazretleri doksan üç sene mu’ammer olmuşlardır. Vefâtlarında sebep-i âfiyetleri olan çeşme civârında defn olundular.

Cenâb-ı Hakk kendilerinden sonra veled-i mükerrerleri Zülkiyl lakabıyla mülakkab Bısr Hazretlerini nübüvvetle ba’s buyurdular. [125] Zülkiyl aleyhi’s-selâm Şâm’da tevhid ve halkı din-i Hakk’a da’vetle meşgûl olup yetmiş beş yaşında iken vefât etmiş ve ba’dehu vefâta Hakk Te’âlâ Hazretleri Şu’ayb aleyhi’s-selâmı nübüvvetle ba’s buyurmuşdur.

18

Şu’ayb Aleyhi’s-selâm

Şu’ayb aleyhi’s-selâm bir rivâyetde Day’ûn bin Ankâ bin Nâbet bin Medyen bin İbrâhîm âleyhi’s-selâmın oğlu olup ism-i âlîleri Yesrûn’dur. Tevrât’da bu isim ile mezkûrdur. Rivâyet-i uhrâda Medyen’in evlâdından Mekîl’in oğlu rivâyet Hazreti İbrâhîm’e imân ve beraberce Şâm’a hicret eden bir zâtın oğludur.

Hazreti Şu’ayb huzûr-ı nebevîde zikr olunurken hakkında (zâtın hâtibü’l enbiyâ) buyrulmuştur.

Cenâb-ı Hakk Şu’ayb aleyhi’s-selâmı ashâb-ı Eyke’nin ve ehl-i Medyen’e peygamberlikle ba’s buyurdular.

(Eyke) dalları birbirine sarılmış ağaç ma’nâsıdır. Ba’zı rivâyetçe (Tebük) denilen mevzi’dir ki Medyen’in kurbunda vâki’dir.

[126] Nebî müşârün-ileyh darîrû’l-basar idiler.

Ashâb-ı Eyke asnâme ibâdetle ölçü ve terazilerinden fesâd irikâb ederek büyük ölçekle alır ve küçük ölçekle satarlar idi. Şu‘ayb aleyhi’s-selâmın evâmîr ve nesâyihini kabul etmediklerinden Cenâb-ı Hakk üzerlerine bir sıcaklık taslît etmekle barınacak mahal bulmak için hepsi sahrâyâ firâr etmiş oldukları hâlde men tarfallâh ırsâl buyurulan bulutun altına topandılar. Bulutdan yağmur gibi üzerlerine ateş yağıp helâk oldular.

Ehl-i Medyen Medyen bin İbrâhîm aleyhi’s-selâm neslinden olup Tebük’e civâr ve Medyen demekle ma‘rûf mahalde sâkin idiler. Şu‘ayb’a muhâlefetle Hâlık’a isyân etmeleri haklarında azâb-ı ilâhîyi câlib olup semâdan bir sayha-i hâ’ile ve yerden bir zelzele-i şedîde zuhûruyla hâneler harâb ve kendileri helâk oldular.

Nebî müşârûn-ileyh iki yüz seneden ziyâde mu‘ammer olup vefâtında zemzem ile makâm arasında defn olundukları mervîdir.

[127] Beşinci Fasil

Mûsâ Aleyhi’s-selâmın Velâdetinden Mülûk-i Benî İsrâ’il Devrine Kadar
Sebkat Eden Vekâyi‘

Kable’l-Hicre

(1865-2193)

Mûsâ ve Harûn Aleyhimü’s-selâm – Yuşa‘ Aleyhi’s-selâm ve Benî İsrâ’il’in
Hükkâm Devri – Şemo’el Aleyhi’s-selâm

19

Mûsâ ve Hârûn Aleyhimü’s-selâm

Hazreti Mûsâ İmrân bin Fâhâs bin Lâvî bin Ya‘kûb bin İshâk bin İbrâhîm aleyhi’s-selâmın veled-i mükerrerleridir. Velâdet-i aliyyeleri mevlid-i İbrâhîm aleyhi’s-selâmdan (424) ve tûfândan (1506) sene sonradır ki hicretten (2193) ve Ebü’l-Fidâ rivâyetince (2468) sene mukaddemdir.

Mûsâ aleyhi's-selâm velâdetinden mukaddem Mısır fir'avunu Benî İsrâ'il kavmi haklarında hayli mezâlim gösteriyor idi. Gördüğü bir rû'yâ üzerine kavm-i mezkûrun yeni **[128]** doğacak erkek çocukların katllarına emr-i umûmî verdi.

Hazreti Mûsâ'yı vâlideyi Yuhânz bint Lâvî bin Ya'kûb aleyhi's-selâm tevlîd eyledikde fir'avunun etfâli katle dâ'ir olan emrinde ihtirâzen bir sandığa vaz' ve nehr-i Nil'e ilkâ eyledi. Nehrin emvâcî şu sandığı fir'avunun sarâyı karşısındaki ağaçların altına götürüp zevce-i fir'avun Asiye nehr-i Nil'de i'tisâl iderken sandığı görmekle celb ve feth etdirdiğinde içinde bir çocuk gördüğünden merhametinin sevgiyle çocuğu vikâye ve "İkimizde kurretü'l-aynımız olmak üzere şu çocuğu oğul gibi yanımızda besleyelim" diye fir'avuna ifâde eyledi. Fir'avun dahi râzî oldu.

Asiye radiyallâhu anha tıfl-ı müşârûn-ileyhi irzâ' için bir sûtanası aratdırdı. Hangi hatûn götürüldü ise memesini emmedi. Ümm-i Mûsâ sandığın sudan çıkarıldığını işiterek tecessüs-i keyfiyyet için hemşîresini göndermiş idi. Avdetinde çocuğa bir sûtanası araşdırılmakda olduğunu söylediğinden ümm-i Mûsâ hemşîresinin delâletiyle sûtanalığına alındı. Çocuk anasının memesini ağzına almasıyla beraber emmeye başladı.

[129] Nebî müşârûn-ileyh Hazretleri büyüdükdde iki şahsın kavgasına tesâdüf eyledi ki bunların birisi Kıbtî, diğeri İsrâ'ilî idi. İsrâ'ilî Hazreti Mûsâ'dan meded istedi. Hazreti Mûsâ Kıbtî'nin göğsüne bir yumruk vurduğundan Kıbtî derhâl fevt oldu. Mûsâ aleyhi's-selâm te'essüfle Cenâb-ı Hakk'dan mağfîret istid'â ederek maktûl için mu'âheze olunurum derken sabahleyin mezkûr-ı İsrâ'ilînin yine bir Kıbtî ile münâza'asına tesâdüf eyledi. İsrâ'ilî bu def'a istigâse eyledikde Mûsâ aleyhi's-selâm İsrâ'ilîye "Sen ne şerîr kimse imişsin. Dünkü gün bir katle sebep olmuş iken bugün dahi münâza'a ediyorsun" dediklerinde Kıbtî dünkü katlin fâ'ali Hazreti Mûsâ olduğunu bilip keyfiyyeti fir'avuna haber verdi. Mûsâ aleyhi's-selâm katl edileceğini işitdiğinde şehirden hurûc ile Hâlık'ından taleb-i selâmet ve Medyen'e doğru azîmet eyledi.

Medyen şehrinin kenârında bulunan su başına yetiştiğinde orada hayvânât ve su aramakda olan bir cemâ'at gördü. Ol cemâ'atin gerisinde iki kız var idi ki hayvânlarını su aramak için bekliyorlar idi. Nebî müşârûn-ileyh Hazretleri kızların

hâllerini su'âl eylediğinde bir büyük şahsın [130] kızları olduklarını ve çobanlar koyunlarını su aramadıkça kendileri koyunlarını su aramayacaklarından onlara intizâren beklemekte olduklarını söylediler. Hazreti Mûsâ merhameten hayvânlarını su aradıktan ve kızlar avdetle babalarına arz eyledikten sonra babalarının emriyle kızların birisi gidip Hazreti Mûsâ'yı hânelerine da'vet etdi. Şeyh müşârün-ileyh Hazreti Şu'ayb aleyhi's-selâm idi. Hazreti Mûsâ Mısır'dan sebab-i hurûcunu beyân ettiğinde Şu'ayb aleyhi's-selâm fir'avunun oraya hükmünü cârî olduğunu beyân ile Mûsâ aleyhi's-selâmı te'mîn ve on sene müddet kendisine hizmet etmek şartıyla kızlarının birisini müşârün-ileyh Hazretlerine tenkîh etdi.

Mûsâ aleyhi's-selâm ikmâl-i müddet eyledikten sonra ehlini alıp Mısır'a müteveccihen Medyen'den hareketle cebel-i Tûr önüne vâsıl u nâzil olduğunda gece soğuğa tesâdüf eyledi. Ateş yakmak için çakmağı çakdı ise de ateş çıkmadı. Tûr cânibinde gözüne bir ateş parıltısı görünmekle ateş götürmek üzere cebel-i mezkûre gitdiğinde gördüğü şu'le-i ateş olmayıp sağ taraftaki vâdide vâki'-i buk'a-i mübârekedeki böğürtlen ağacından semâya kadar mümted bir nûr görmekle havfından [131] geri dönmek istedikde (*Yâ Mûsâ inni enâllâhu Rabbü'l-âlemîn*⁸⁶) nidâ-yı şerîfini işitdiğinde şu heybet-i azîmi ve dehşet-i tecelli-i Kibriyâ nidâ eden Rabbü'l-âlemîn olduğunu a'lâm edip kalbinde hafakân ve lisânında tutkunluk nümâyân olmakla bünyesine za'f ve cismine ra'se gelmeye başladı. Vaktâki şu'ûru avdet eyledi (*Fehla' na'leyke inneke bi'l-vâdi'l-mukaddes*⁸⁷) emr ve hitâb-ı celîline muhâtab ve yedindeki asâyı yere bırakmaya me'mûr olduğundan asâyı yere bıraktıkda asâ bir hayye-i dehşet-fezâyâ tahavvül ve hareket etdi. Nebî müşârün-ileyh Hazretleri havfa zehâb ve hayyeyi ta'kîbden ictinâb ile yüzünü arkaya çevirdiğinde hafva zâhib olmaksızın hayyeyi tutmasına emr-i ta'alluk etmekle ahz ederek asâ ve yed-i beyzâ mu'cîzesine mazhar olduğu hâlde fir'avun ile kavmini dine da'vet etmesi emr olundu.

Hazreti Mûsâ'nın lisân-ı şerîflerinde ukde olup birâder-i âlî-güherleri Hazreti Harûn fasîhü'l-lisân olduğundan Harûn'un kendisine mu'âvin i'tâsını Cenâb-ı Hakk'dan etmekle ve dahi mansıb-ı celîl nübüvvetle i'tâ buyruldu.

⁸⁶ Kasas Suresi, âyet 30: Ey Musa! Muhakkak ki ben, âlemlerin Rabbi Allah'ım.

⁸⁷ Taha Suresi, âyet 12: Şimdi pabuçlarını çıkar. Şüphesiz sen, mukaddes vadi Tuva'dasın.

Hazreti Mûsâ aleyhi's-selâm Mısır'a giderek Harûn ile bi'l-mülâkât-ı ihsân-ı ilâhîyi teblîğ etdiğinden ikisi birlikde **[132]** fir'avunun yanına gidip onu din-i Hakk'a da'vet etdiler. Fir'avun mu'cize taleb etmekle Hazreti Mûsâ asâsını yere bıraktığında derhâl bir ejderhaya tahavvül eyledi. Ejderhanın meydâna dehşet-fezâ-yı umûm olan ihtizâzından fir'avunîlerin ba'zıları hafven terk-i hayât ederek fir'avun ise dâ'ire-i dehşetden mahsûr kaldığından "Ya Mûsâ Rabbin hakkı için bu ejderhâyı tut" diye yalvarmakla nebî müşârûn-ileyh ejdehâyı tutduğunda yine elinde asâyâ tahavvül oldu. Yed-i sa'âdetleri cebine vaz' ile çıkardıkda lem'an eden nûr-ı tân-nâk görenlerin gözlerini hayra-nâk eyledi. Fir'avunîler şu mu'cizelere sihre haml ile ol vakit şehirlerde mevcûd sâhirler celeb ve Mûsâ'ya galebeleri hâlinde hepsine mükâfât ve add olundu.

Mevki-i cem'iyette Mûsâ aleyhi's-selâm asâyı yere bırakmasıyla beraber asâ ejderhâ olup sihrenin meydandaki alât-ı sihiyyelerini yutduktan sonra yine eline aldığında asâyâ tahavvül etdi. Sâhirler şu mu'cizenin sihir olmadığını anladıklarından her birisi yüzü üzerine sâciden yere düşüp Rabbü'l-âlemîne imân ettiklerini i'lân eylediler. Fir'avun sâhirlerin şu hâllerini Hazreti Mûsâ ile ittifâklarına atf ederek **[133]** cümlesini katl u sulb ile tehdîd etdi. Sâhirler atîde-i İslâm'a tevessül- şedîdlerini der-meyân ve fir'avundan korkmayacaklarını beyân idi verdiler.

Mûsâ aleyhi's-selâm ile teb'ası haklarında fir'avunîler fir'avunda mu'âheze taleb ettiklerinde nebî müşârûn-ileyh kavmine sabra i'tisâm Hakk'dan isti'âneye devâm etmeyi tavsiye buyurdu. Men tarafallâh kavm-i fir'avun mevrû'âtca türlü türlü afetlere mübtelâ oldular. Şu afetlerden halâsları için nebî müşârûn-ileyh mürâca'at ve du'âsıyla tahsîl-i selâmet etmiş oldukları halde yine imân etmediler.

Mûsâ aleyhi's-selâmın maksad-ı âlîleri Benî İsrâ'ili arz-ı Ken'ân'a götürmek idi. Fir'avun men'de ısrâr ediyor idi. Ahirü'l-emr ıtlâk ederek nebî müşârûn-ileyhe kavmi ile Mısır'dan çıktıkdan sonra fir'avun verdiği ruhsata nâdim olduğundan bi'l-icbâr i'âdeleri için askerler arkaları sıra gitdi. Onlara yetişmesiyle beraber Mûsâ aleyhi's-selâm Bahr-i Kulzüm (Bahr-i Süveys)'e asâ ile darb eyledikde deniz yarılıp on iki yol açılmakla refâkatlerindeki on iki sıbtın her bölüğü bir yoldan denizi geçdi. Fir'avun bahrin açılan mahallerinde askerleri ile onları ta'kîb etdiğinde Benî **[134]**

İsrâ'îl ubûr ile necât bulup fir'avun ve cünûdu sâhile yetişmezden mukaddem bahrın yarılan yerleri muntabık ve fir'avun askerleri ile beraber deryâ-yı helâka garîk oldular.

Hazreti Mûsâ bahrdan geçdikden sonra kavmiyle birlikde arz-ı Ken'ân'a giderek Erihâ beldesine takarrüb etdiğinde ahâlînin harben oradan çıkarılmaları lazım geldi. Benî İsrâ'îl Erihâ ahâlîsi cebr ve şiddetle me'lûf olduklarını ve onlar çıkmadıkça kendileri Erihâ'ya giremeyeceklerini Mûsâ aleyhi's-selâma ifâde ile bareber "Gitdi de sen Rabbin muhârebe ediniz. Biz burada otururuz" dediklerinde Hazreti Mûsâ onlara beddu'â etmekle Benî İsrâ'îl kırk yıl Tîh sahrâsında ser-gerdân kalıp başka tarafa gidecek yol bulamadılar. Sahrâ-yı mezkûrda bulundukça Cenâb-ı Hakk menn (Kudret helvası) ve selvâ (Bıldırcın kuşu) irsâliyle onları erzâk buyurur idi. Menn ve selvâdan usanıp bakla ve soğan gibi şeyler istediler. Mûsâ aleyhi's-selâmın canı sıkılıp "Varınız da Mısır'a gidiniz. Cânınız ne isterse orada bulursunuz" diye onları redd eyledi.

Nebî müşârün-ileyh vahy-i Bârî ile karındaşı Harûn'u kavmi içinde yerine bi't-tevkîl mehbit ziyâ-yı nübüvvetleri olan Tûr'a [135] giderek kırk gün orada savm ve ibâdetle iştigâl ve kelâm-ı ilâhîyi istimâ' etdi. Nüzulü mukaddemâ men tarafallâh mev'ûd olan Tevrât-ı şerîf kendisine ol vakit nâzil olmuşdur.

Tûr'da iken kavmi yedlerindeki emânet altınlardan Sâmirî nâmında bir müfsidin a'mâl etdiği bir buzağıya tapdılar. Harûn aleyhi's-selâm men'ine muktedir olamadı.

Hazreti Mûsâ Tûr'dan avdet ve kavminin buzağıya tapdıklarını gördüğünde Sâmirî la'netle hiddetinde lihyesini tutup mu'âheze buyurduğundan Harûn aleyhi's-selâm söz geçiremediğini arz eyledi. Hazreti Mûsâ buzağıyı ihrâk ve denize ilkâ etdikden sonra kavmi istiğfâr eylediğinden hiddeti zâ'il olup Tevrât'ı meydâna koymakla Benî İsrâ'îl tevhd-i Bârî i'tikâdlerinde yerleştirdiler.

Harûn aleyhi's-selâm Tîh sahrâsında vefât ederek Hazreti Mûsâ aleyhi's-selâm dahi Harûn'dan on bir mah sonra yüz yirmi yaşında oldukları hâlde Yuşa' bin

Nûn aleyhi's-selâmı tedbîrini İsrâ'il için halîfe bi't-ta'yîn sahrâ-yı mezkûrde âzim-i dâr-ı cinân olmuşdur.

[136] 20

Yuşa' Aleyhi's-selâm ve Benî İsrâ'il Hükâm Devri

Hazreti Mûsâ aleyhi's-selâmın tedbir-i Benî İsrâ'il için istihlâf buyurmuş oldukları Yuşa' bin Nûn bin Elişâmâ bin Amihûd bin Ledân bin Tâlah bin Râfah bin Yerbea bin Efrâim bin Yûsuf aleyhi's-selâm hazretleri vefât-ı Mûsâ'dan üç gün sonra Benî İsrâ'il bi'l-istishâb sahra-yı Tih'den hareket ve Şerî'a diye ma'rûf Ürdün Nehri geçip bilâd-ı Ken'ân'dan Erihâ şehrine muhâsara eylediler. Yedi gün içinde şehir zabt olundu. Bundan sonra Nâblus'a gittiler. Hazreti Mûsâ kavmiyle Mısır'dan çıktığı vakit Yûsuf aleyhi's-selâmın mecrâ-yı Nil'de bulunan tâbutunu beraberce almış ve hîn-i vefâtında Yuşa' aleyhi's-selâma teslim etmiş idi. Yuşa' aleyhi's-selâm Benî İsrâ'il ile Nâblus'a azîmet buyurdukda Hazreti Yûsuf'un kemiklerini o havâlîde ve nebî müşârün-ileyhi ihvânının satmış olduğu mahalde defn eyledi.

[137] Yuşa' aleyhi's-selâm Şâm'ı dahi zabt ile imâlini tefrîk ve Benî İsrâ'il'in yirmi sekiz sene hasen idârelerine devâm etdikden sonra yüz on yaşında iken Ma'arre de vefât etmiştir.

Hazreti Yuşa''dan sonra Finhâs bin Azer bin Harûn bin İmrân ile Kâlâb bin Yüfenâ Benî İsrâ'il'in tedbîrine kıyâm eylediler. On yedi sene şu irâde devâm etdi. Ba'de Benî İsrâ'il Cenâb-ı Hakk'a isyân eylediklerinden Hakk Te'âlâ Hazretleri Kıbrıs cezîresi hükümdârı Kuşan'ı üzerilerine taslît buyurdu. Sekiz sene müddet onun taht-ı istib'âd ve esâretlerinde kaldılar.

Kuşan'ın istilâsıyla ahkâm-ı mütecebbirânesi icrâsından sonra Benî İsrâ'il'in irâde-i umûruna kıyâm eden Kâlâb'ın ana bir karındâşı sıbt-ı Yehûdâ'dan Otniel bin Kenâz tedâbir-i kaviyyeye teşebbüsle Kuşan'ın tasallutunu izâle ve Benî İsrâ'il'in ıslâhına himmet eyledi.

Otniel'in vefâtından sonra Benî İsrâ'il kavmi yine ma'âsiye kıyâm ve irtikâb-ı ibâdet-i asnâm eylediler. Me'âb melîği evlâd-ı Lût'dan Aclûn üzerlerine musallat

olup kavm-i mezkûru dâ'ire-i esârete idhâl etdi. Benî İsrâ'il [138] tesâdüf etdikleri şiddet ve müzâyakadan nâşî Cenâb-ı Hakk'dan istigâse başladılar. On sene müddet Aclûn'un taht-ı hükm ve esâretinde kaldıktan sonra Bünyâmin sıbtından Ehûd Cerâ kıyâm ve Benî İsrâ'il Aclûn'un eziyet ve istib'âdından tahlîs etdi. Ehûd Cerâ seksen sene müddet kavm-i mezkûrun umûrunu tedbirde devâm etmişdir.

Vefâtında yerine Şamcâr bin Ânât kâ'im oldu. Şamcâr müddet-i irâdesi bir seneye varmaksızın fevt olmuşdur. Vefâtından sonra Benî İsrâ'il yine tuğyân eylediler. Binâ'en-aleyh zalik Şâm mülkünden Yâbîn'in dâ'ire-i hükm ü esâretine giriftâr olarak yirmi sene müddet o dâ'irede mu'zib olmuşdur.

Mu'âheze Naftali sıbtından Bârâk bin Abinoam'i ile Dabora nâm hatûn kıyâm Yâbîn'e galebe etmekle kırk sene müddet Benî İsrâ'il'in umûrunu idâre etdiler. Bunlardan sonra kavm-i mezkûr yine Hâlık'a isyân etdiklerinden yedi sene müddet hâl-i fesâd içinde müdîrsiz yaşadılar. Medyen ahâlîsi üzerlerine musallat oldu. Bi'l-ahire bârgâh-ı Perverdigâr'ıye tazarru' ve niyâz ederek içlerinden Cedeon bin Yevâş nâm-zât kıyâm ve düşmanlarını dûçâr-ı inhizâm eyledi.

Cedeon kırk sene müddet Benî İsrâ'il'e hükûmet [139] etmişdir. Muhâfaza-i diyânetinde büyük büyük hizmetler gösterdi. Vefâtında oğlu Ebmil üç sene ve Ebmil'in halkı Yesâkar sıbtından Tola bin Yavâ yirmi üç sene müddet-i irâde-i umûr etdi.

Tola'nın vefâtından sonra Celadî Bâir zuhûr edip yirmi iki sene hükûmet eyledi. Benî İsrâ'il yine irtikâb-ı ma'âsiye başladılar. Lût aleyhi's-selâm neslinden Benî Amon mülkü Amunitu üzerlerine müstevlî oldu. On sekiz sene müddet onun taht-ı tecebbüründe muztarib oldular.

Sonra yine dergâh-ı Mevlâ'ya arz-ı istigâse eylediklerinden Menes sıbtından Yeftâh nâm-zât kıyâm ve Benî Amon'un tasallutunu harben izâle ile Benî İsrâ'il'i ellerinden kurtardı.

Yeftâh altı sene Benî İsrâ'il hükûmetini irâdeden sonra vefât ederek yerine sıbt-ı Yehûdâ'dan İysân kâ'im olmuş ve yedi sene irâde-i umûra himmet etmişdir.

İysan'dan sonra Zebulun sıbtından Abdon bin Helil sekiz sene müddet kavm-i mezkûrun tedbîr-i umûruna himmet etdi.

Abdon'dan sonra Benî İsrâ'il yine azgınlığa başladı. Kırk sene müddet Filistin ahâlîsinin tecebbür ve istilâları altında kaldılar. Bu def'ada tövbe ve istiğfâr ve bârgâh-ı Hâlık'dan **[140]** istigâse edip Dân sıbtından Şimşon bin Mânûh nâm zât besâlet-i simât-ı kıyâm ve Filistîlerle müdâfa'aya ihtimâm eyledi. Gösterdiği şiddet ve müdâfa'ada ehl-i Filistin'den hayli kimseler maktûl olup kendisi de maktûlen vafât etmiştir. Müddet-i hükûmeti on senedir.

Şimşon'dan sonra Lavî'lerden bir kâhin kıyâm eyledi. Benî İsrâ'il'i on sene müddet hüsn-i irâde ve diyânetlerini ıslâha himmet etmiştir. Kâhin'in sinîn hükûmetinden birinci senede Şemo'el aleyhi's-selâm ve yirmi üçüncü senede Davûd aleyhi's-selâm tevellüd buyurdular.

Kâhin'in vefât-ı Mûsâ aleyhi's-selâmın târîh-i vefâtından (482) sene sonra hicretten (1876) sene mukaddemdir.

21

Şemo'el Aleyhi's-selâm

Nebî müşârün-ileyh Hazretleri kırk yaşında iken nübüvvetle müşerref oldular. Kâhin mûmâ-ileyh ol esnâda vefât etmiş idi. Benî İsrâ'il'in umûrunu on bir sene müddet idâre buyurdular ki sinîn-i mezkûrenin son ki senesi hükkâm-ı **[141]** Benî İsrâ'il devrinin nihâyeti idi. Vefât-ı Mûsâ'dan o zamâna kadar sebkât eden dört yüz doksan üç sene zarfında Benî İsrâ'il derûnunda zuhûr eden müdebbirler kuzât-ı menzilesinde idiler. Ondan sonra mülûk-i Benî İsrâ'il devri zuhûr etmiştir.

[142] Altıncı Fasil

Mülûk-i Benî İsrâ'il Devri Bidâyetinden İsâ Aleyhi's-selâm Hazretlerinin Ref'ine Kadar Sebkât Eden Vekâyi'

Tâlût – Davûd – Süleymân Aleyhimü's-selâm – Benî Dâvud Hükûmeti Benî Dâvud'dan İftirâk Eden Benî İsrâ'il Hükûmeti – İlyâs ve Elyesa' Aleyhimü's-selâm – Mülûk-i Benî İsrâ'il'in Bakiye-i Ahvâli Benî Dâvud Devleti Mülûkünün Bakiye-i Ahvâli – Yûnus Aleyhi's-selâm – Zekerıyyâ ve Yahyâ ve İsâ Aleyhimü's-selâm

22

Tâlût

Şemo'el aleyhi's-selâmın idâreleri on bir seneye bâliğ oldukda Benî İsrâ'il kavmi içlerinde kendilere bir pâdişâh ikâme olunması istid'â eylediler. Nebî müşârün-ileyh Bünyâmin sıbtından Tâlût bin Kîş nâm-zâtı vahy-i ilâhî ile pâdişâh ta'yîn etdi. Tâlût ise kavm-i mezkûrun a'yânından [143] olmayıp çoban idi. Benî İsrâ'il Tâlût'un servet-i mâliyyeden bîvâye olmasını lisân-ı i'tirâza alıp içlerinde ondan ziyâde saltanata müstehak âdemler olduğunu ifâde etdiler. Şemo'il aleyhi's-selâm "Hakk Te'âlâ Hazretlerinin emri böyledir" diyerek kavm-i mezkûru iskât etti.

Tâlût iki sene saltanat etdikden sonra Ken'ân cebâbiresinden Filistin hükümdârı Câlût ile aralarında makâtile yüz gösterdi. Benî İsrâ'il Câlût'un askeriyle karşılaştıkda Câlût'un meydâna inip mübâriz istedi. Câlût ise tûl-i kâmet ve batş ü şiddet-i ashâbından olduğundan mübârezesine çıkmaya cür'et edecek kimse bulunmadı. Nebî müşârün-ileyh Câlût'u katl edecek zâtın alâmetini beyân ile mevcûdlarını mu'âyene eyledikde hiç birisinde alâmet-i mezkûreyi göremedi. Dâvud aleyhi's-selâm ihvânının en küçüğü olduğu hâlde ol vakit koyun otarmakda idi. Cisminin nehâfeti cihetiyle böyle büyük bir işte bulunmaya liyâkatı me'mûl olmadığından mevki'-i mu'âyeneye götürülmemiş idi. Şemo'el aleyhi's-selâm "Daha geride kimse kalmadı mı" diye su'âl buyurdular.

Dâvud'u celb etdiklerinde alâmet-i galebeyi onda görmekle [144] "Câlût'un katli şu zât olacaktır" diyerek mübâzareye gitmesini emr etdi.

Hazreti Dâvûd Câlût'a karşı giderek onu katl etmekle Benî İsrâ'il gâlib ve düşmanları münhezim ve mağlûb oldular.

Bundan sonra Şemo'el aleyhi's-selâm elli sekiz yaşında oldukları hâlde âzim-i dâr-ı cinân olup Benî İsrâ'il nevha ü bükâ ile cesed-i şerîfini defn etdiler.

Dâvud aleyhi's-selâm Câlût gibi kaviyyü'l-iktidâr bir kahramânı ile beyne'l-umûm meydâna koyduğu kudret ve hüsn-i hâli hakkında cümlelerin muhabbetini celb eyledi. Bu hâl Tâlût'un hasedini celb etmekle Hazreti Dâvud'a sû-i kasd izmâr ettiğinden Dâvud aleyhi's-selâm şu kasdî his ile beraber nefsinin muhafâzada bulunmuş ve Tâlût'un mazarratından kurtulmuşdur. Tâlût ise o kastdan dolayı nedâmete dûçâr olduğundan seyyi'esine kefâret olmak üzere Filistin ahâlîsiyle gazâyı iltizâm ve gazâda katilen vefât etdi.

Tâlût'un vefâtından sonra Benî İsrâ'il arasına tefrika düşerek Yehûdâ sıbtı Hazreti Dâvud'a ve bâkî on bir kabîle Tâlût'un oğlu iş bu sitte-i ittibâ' eylediler.

[145] 23

Dâvud Aleyhi's-selâm

Nebî müşârün-ileyh Hazretleri Dâvud bin Yessi bin Obid bin Boaz bin Salmon bin Nahşon bin Aminodab bin Arâm bin Hasron bin Bârs bin Yehûdâ bin Ya'kûb aleyhi's-selâmdır.

Hazreti Dâvud'un makâmı Hebron şehri idi. İbtidâ isbât aralarında tefrika hâsıl olmuş iken mu'ahharen cümlesi Dâvud aleyhi's-selâma bî'at etdiler.

Şemo'el aleyhi's-selâmın vefâtından sonra Dâvud peygamberlikle müşerref oldu. Nübüvvet ve saltanatı cem' etmişlerdir. Kudüs'e intikâl ve bilâd-ı Ken'ân'dan Amâlike yedlerinde bulunan Şâm'ı ve arz-ı Filistin'den bilâd-ı sâ'ireyi ve Mab, Umman, Balad, Haleb, Nusaybin, Ermenistan şehirlerini feth eylediler.

Nebî müşârün-ileyhe nâzil olan Zebûr hamd ü senâ-yı Mevlâ'dan ve ilâhiyâtdan ibâret idi. Ahkâm-ı şer'iyeyi hâvî olmadığından Tevrât'ın ahkâmıyla âmil idiler.

[146] Kırk sene bu sûretle hükümrân ve târîh-i vefât-ı Mûsâ'dan (535) sene sonra âzim-i dârü'l-cinân olmuşlardır. Ve vefâtında yetmiş yaşında idi.

24

Süleymân Aleyhi's-selâm

Nebî müşârün-ileyh Dâvud aleyhi's-selâmın oğludur. Pederlerinin vefâtında on iki yaşında iken yerine geçti. Hazreti Dâvud hîn-i vefâtında Beytü'l-Makdis'in imâreti Süleymân aleyhi's-selâma vasiyyet buyurmuşlar idi. Hazreti Süleymân dahi nübüvvet ve saltanatı câmi'dir. Hükûmetinin dördüncü senesi Beytü'l-Makdis'in imâretine şürû' buyurdular. Emr-i binâ yedi sene mümted oldu. Saltanatının on birinci ve târîh-i vefât-ı Mûsâ'nın (546) senesi binâyâ hitâm verildi. Beyt-i şerîf mezkûrun irtifâ'ı otuz ve tûlu altmış zirâ olup hâriç beyti bir büyük sûr ihâta etmiş idi. Bundan sonra Kudüs'de bir hükûmet sarâyı inşâsına mübâşeretle üç senede ikmâl olundu.

Nebî müşârün-ileyhin bidâyet-i saltanatından yirmi beş sene sonra Yemen melikesi Belkıs huzur-ı âlîlerine gelip melike-i [147] müşârün-ileyhâ ile mu'înde olanların cümlesi dâ'ire-i itâ'atına duhûl eylediler. Mülûk-i sâ'ire dahi emirlerine mutî' olmuşlardır. Hazreti Süleymân aleyhi's-selâm kırk sene saltanat etdikden sonra elli iki yaşında âzim-ı dârü'n-na'îm oldular.

Vefâtından sonra oğlu Rehoboam serîr-i saltanata oturdu. Rehoboam redî'ü'l-şekl, şenî'ü'l-manzar idi. Hükûmeti der-dest eyledikde rü'esâ-yı Benî İsrâîl huzûrlarına gelip pederlerinin zamânında tahammül oldukları umûr-ı sa'benin tahfîfini istid'â etdiler. Rehoboam rü'esâ-yı devletiyle meşveret etdikde hepsi umûmun tatyîb kulûbünü tensîb etmiş iken ba'zı eşhâsın iğfâliyle o istid'âyı kabulden udûl ve Benî İsrâ'il kavmini salâbet ve teşdîd arâ'sıyla tahvîf etmeye başladı. Kavm-i mezkûrun on sıbtı dâ'ire-i itâ'atdan hurûc etmekle kendiye mutî' olanlar Yehûdâ ve Bünyâmin sıbtlarına mahsar oldu. Müfterik olan esbât-ı aşere Efrâyim sıbtından ve Hazreti Süleymân'ın hademesinden birisini kendilerine pâdişâh ittihâz eylediler. Bundan sonra Benî İsrâ'il devleti ikiye münkasım olmakla Benî Dâvud'un gayrı olan Benî İsrâ'il devleti (270) sene mümted olmuşdur. Lakin [148]

asâ-yı Mûsâ vesâ'ir emânet-i şerîfe-i enbiyâ Benî Dâvud yedlerinde bulunduğundan şu hükûmete hilâfet-i İslâmiyye gibi meşrû' nazarıyla bakarak her ne kadar hükûmet iki kısma ayrılmış ise de Benî Dâvud hulefâ menzilesinde idiler. Benî Dâvud hükûmeti Kudüs-i şerîfde ve esbât-ı sâ'ire hükümdârları Filistin ve Şâm taraflarında istikrâr bulmuşlardır.

25

Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmeti

Rehoboam beş sene müddet hükûmet etdikden sonra Mısır fir'avunu Şeşonk Rehoboam üzerine hücum ederek Hazreti Süleymân'dan kendisine müntakıl olan emvâli nehb eyledi. Rehoboam on yedi sene saltanat eyledikten sonra kırk bir yaşında vefât ederek yerine oğlu Abiya ve o da üç sene sonra fevt olmakla oğlu Asa câlis-i mesned hükümdârı oldu.

Asa'nın müddet-i hükûmeti kırk bir senedir. Üzerine hurûc eden Habeşelilerin muhârebe ve galebe eyledi. Asa'dan sonra oğlu Yehofaşat yirmi beş sene hükûmet etmiştir. [149] Yehofaşat salehâdan ve hüsn-i hâl ashâbından idi. Ays evlâdından Fat Yehofaşat ile harb ederek mağlûb olmuştur. Yehofaşat'dan sonra oğlu Yehoram sekiz sene ve ba'de vefâta oğlu Ahazya bir sene hükûmet etdi. Bundan sonra fetret zuhûruyla Yehûdâ ve Bünyâmin sıbtları pâdişâhsız kalmış ve Aselya nâmında bir sâhire kıyâm ederek Benî Dâvud'un ifnâsına ikdâm eylediği sırada Ahazya'nın oğlu Yehoaş nâm tıfl-ı sagîr ba'zı hayr-hâhân vâsıtalarıyla ihfâ edilmiş idi. Tıfl-ı mezbûr yedi yaşına vâsıl oldukda sâhire-i mezkûme hükûmetin altıncı senesi i'dâm ve Yehoaş serîr-i hükûmete iclâs eyledi.

Yehoaş hükûmetinin yirmi üçüncü senesi Beytü'l-Makdis'i termîm ile imâretini tecdîd etmiş ve kırk sene hükûmet etdikden sonra fevt olup yerine oğlu Amasya kâ'im olmuştur.

Amasya'nın müddeti yirmi dokuz senedir. Halefî ve oğlu Uzriya elli iki sene hükûmet eyledi. Uzriya baras illetiyle me'lûl ve idâresi dûçâr za'f ve kusûr olup vefâtında oğlu Yosam ve Yosam'dan sonra oğlu Ahaz on altı sar sene [150] hükûmet etdiler. İşa'yâ aleyhi's-selâm hazretleri Ahaz'ın zamânındadır.

Ahaz'da sonra oğlu Hezekiya mesned hükûmete oturdu. Müddeti yirmi dokuz senedir. Hezekiya sâlih ve hüsn-i hâl ile mevsûf idi. Hükûmetin altıncı senesi esbât Benî İsrâ'il mukaddemâ Benî Dâvud'dan iftirâk ile teşkîl etmiş oldukları hükûmeti münkariz olmakla hükûmeti mezkûrenin sene-i merkûmeye kadar sûret-i idâresi vech-i âtî üzeredir.

26

Benî Dâvud'dan Ayrılmış Olan Benî İsrâ'il Hükûmeti

Yukarıda zikr olduğu üzere Hazreti Süleymân'ın vefâtından sonra oğlu Rehoboam dâ'ire-i itâ'atında Yehûdâ ve Bünyâmin sıbtları kalıp diğerleri ayrılmıştır.

Esbât-ı müreferrika vefât-ı Mûsâ'nın beş yüz yetmiş altıncı senesi hükûmeti mahsûsa teşkîl etmiş oldukları hâlde hükûmetleri (270) sene mümted ve Mûsâ aleyhi's-selâmın vefâtından (846) sene sonra münkariz oldu.

[151] Hükûmet-i mezkûrenin mü'essesesi Hazreti Süleymân'ın kölelerinden Yerbeam'dır. Yerbeam hükûmeti esnâsında küfrünü i'lân ve irtikâb-ı ibâdet-i evsân eyledi. Müddeti yirmi iki senedir.

Yerbeam'dan sonra oğlu Nadab iki sene hükümdâr oldu. Bu da babası gibi fenâlıklarda bulunduğundan Yesakar sıbtından Başa Nadab'ı katl ile hükûmeti zabt ediverdi. Başa'nın hükûmeti yirmi dört senedir. Vefâtından sonra oğlu İlehe hükümdâr olup iki sene sonra Arabeler re'isi Zümri İlehe'yi bi'l-i'dâm hükûmeti ihrâz eyledi ise de yedinci günü Filistilerin Cabaton şehrini muhâsıra etmekde olan ordu da fesâd zuhûr ile katl olunarak yerine ordu seraskeri Omri ikâme olundu.

Omri'nin nesebinde esbât iki fırkaya inkisâm ile bir kısmı Tibnî bin Cina'ya bî'at eylediler. Lakin Omri öbür kısma da galebe etmekle hükûmetinde kesb-i istiklâl etdi. Sastiye denilen Samarya sehrinin bânîsi budur. Müddeti on iki senedir. Omri'den sonra oğlu Ahab yerine geçmiştir.

[152] 27

İlyâs ve Elyesa‘ Aleyhimü’s-selâm

Müşârün-ileyhimâdan İlyâs aleyhi’s-selâm Hazretleri İlyâs bin Yâsîn bin Finhâs bin Azer bin Harûn bin İmrân’dır.

Ahab ve teb‘ası Ba‘l nâmında bir saneme ibâdeti irtikâb etdiklerinden İlyâs aleyhi’s-selâm peygamberlikle onlara meb‘ûs oldu. Her ne kadar nasîhat eyledi ise de hiç birisi iltifât etmediler. Hakk Te‘âlâ Hazretleri beldelerinden hayır ve bereketi ref‘ ve yağmurları kat‘ etmekle açlıklarından lâşeler yemeğe başladıkdan sonran şu belâlardan kurtulmak üzere Hazreti İlyâs’ı bulup hasîhatiyle âmil olduklarından Cenâb-ı Hâkk belâları üzerlerinden ref‘ eyledi. Sonra yine mürtekib-i küfr oldular. Hazreti İlyâs emr-i ilâhî ile içlerinden çıkıp ihtiyâr-ı uzlet buyurmuşlardır.

Elyesa‘ aleyhi’s-selâm Hazretleri İlyâs aleyhi’s-selâmın yerine geçti. Va‘z ve nasîhate devâm ve nübüvvetle teşerrüf edip Benî İsrâ’îl’in ahvâlini ıslâha çalıştı ise de bir fâ‘ide [153] hâsıl olmadı. Hakk Te‘âlâ Hazretleri Benî İsrâ’îl üzerine Asur Devletini taslît buyurdu.

28

Mülûk-i Benî İsrâ’îl’in Bakiye-i Ahvâli

Benî İsrâîl devleti mülûğünden Balada mezkûrû’l-ism Ahab yirmi iki sene hükûmet etdikden sonra fevt olup yerine oğlu Ahazya hükümdâr oldu ise de hâl-i küfrde sâbit olmuş iki sene hükûmet etdikden sonra kasrının penceresinden aşağı düşüp vefât etmiştir. Vefâtı Hazreti İlyâs zamânındadır.

Azarya oğlu yok idi. Vefâtında karındâşı Yehoram hükümdâr oldu. Müddeti iki senedir. Bunun zamânında galâ-i azîm vukû‘ buldu.

Yehoram’dan sonra Yahu bin Nimşi yirmi sekiz sene ve Yahu’nun fevtinden oğlu Yoahaz on yedi sene ve ondan sonra oğlu Yehoaş on altı sene hükûmet eylediler.

Yehoaş fevt oldukda ikinci Yerbeam bin Benad kırk [154] bir sene hükümdârlık eyledi. Yerbeam’dan sonra bir müddet fetret zuhûr etmiştir.

Şu fetret ber-taraf oldukda Yerbeam'ın oğlu Zekeriyâ hükümdâr oldu. Zekeriyâ altı ay sonra maktûlen vefât etmekle yerine Şallum bin Yabes hükümdâr olmuş ise de bir sene geçdikden Menahim bin Cadi Şallum'u katl ederek zabt etdi. Menahim'in müddet-i hükûmeti on senedir.

Menahim'den sonra oğlu Bekaçya yirmi iki sene hükümdârlık eyledi ise de Pekah bin Remalya Bekaçya'yı öldürüp yerine geçdi. Pekah'ın müddeti yirmi senedir.

Asur pâdişâhı Tiğlat Filaser bunun zamânında esbât Benî İsrâ'il'e musallat olup İsrâ'ililerden pek çok âdem esîren Asur diyârına götürmüşdür.

Hoşea ibtidâ Asur pâdişâhı Salmanasar'a teba'iyet etmiş iken sonra Mısır hükûmetiyle ittifâk ve devlet-i Asurya'ya î'tâsını müte'ahhid olduğunu ve bir köyü edâdan istinkâf eyledi. Salmanasar Hoşea'yı habs ile Samire'yi zabt ve Benî İsrâ'il'den bir cemâ'ati Habur'da vâki' Cevzan ırmağı civârında ve Medîlerin şehirlerinde iskân eylediler.

[155] Birinci Yerbeam'ın teşkîl eylemiş olduğu Benî İsrâ'il devleti şu'besi Hoşea'da münkariz oldu. Mülûk-ı mezkûre teb'aları ahd-i ilâhîye adem-i iltifât ile peygamberliklerini tekzîb ve ma'âsîyi irtikâb etmeleri hem inkirâz-ı devletlerine hem de Asur Devleti'nin kahr u şiddetiyle mu'azzeb olmalarına bâdî olmuştur.

29

Benî Dâvud (Yehûdâ) Hükûmetinin Bakiye-i Ahvâli

Benî İsrâ'il devletinin şu'be-i mezkûresinin inkirâz-ı Yehûdâ devleti mülûğünden Hezekiya'nın altıncı sene-i hükûmetinde idi. O şu'be vech-i mezkûr üzere münkariz oldukda Asurîlerin ellerinden kurtulan esbât Hezekiya'ya teba'iyet ve itâ'at eylediler.

Hezekiya'nın on dördüncü sene-i hükûmetinde Asur pâdişâhı Senharib (Senahrib) Yehûdâ'nın müstahkem şehirlerini zabt ile Hezekiya hakkında şiddet ve azîm-i tazyîk gösterdi. Hezekiya dergâh-ı ilâhîye arz-ı tazarru' ve İşa'yâ bin Amos aleyhi's-selâma mürâca'atla Asur beliiyesinden selâmeti için [156] du'âsını tevki'

eyledi. İşa'yâ aleyhi's-selâmın du'âları te'sîrât-ı mes'ûdesinden olmak üzere Senharib mu'îtiyle Urşelim'i muhâsıra eden Asur askerinden bir gecede yüz seksen beş bin nefer tâ'ûna tutulup helâk olmakla Senharib sabahleyin cenâzeleri meydanda gördü. Binâ'en-aleyh dârü'l-mülkü olan Ninova'ya avdet ve Hezekiya ile akd-i musâlaha etmiştir. Hezekiya hükûmetinin yirmi dokuzuncu senesi kırk dokuz yaşında iken vefât edip oğlu Menasa yerine oturdu.

Menasa perderi Hezekiya'nın mesleğinden çıkıp türlü türlü fenâlıklarda bulunmuştur. Mülküne Asurîler musallat olup Menasa'yı mukayyeden Babil'e götürdüler. Bir müddet sonra esaretden kurtuldu. Ve Urşelim'e avdetle ahvâl-i sâbıkasından dolayı izhâr-ı nedâmet ve tövbe ile Beyt-i Makdis'i ta'mîr ve Urşelim'de ba'zı ebniye inşâsıyla hükûmetin elli beşinci senesi fevt olup yerine oğlu Amon cülûs etdi.

Amon daha bir takım fenâlıklara tasaddî etmekle hükûmeti iki seneye bâliğ oldukda kendisini katl ve sekiz yaşında bulunan oğlu Yoşeya'yı iclâs eylediler.

Yoşeya on iki yaşına vardıkda Benî İsrâ'il'in ittihâz etmiş olduları putları keser ve puthânelerini hedm etdirdi. [157] Ve Beyt-i Makdis'i ta'mîr ve tecdîd edip teb'asını Hakk'a ibâdet ettirmeye muvaffak oldu. Otuz bir sene hükûmet etdikden sonra aleyhine kıyâm eden Mısır fir'avunu Niho ile Fırat kurbunda harb ederken maktûl olmuştur. Armiyâ aleyhi's-selâm Yoşeya zamânındadır.

Yoşeya'dan sonra oğlu Yoahaz pederinin mesleğine gitmeyip fenâlıklar irtikâb etmiştir. Hükûmetin dördüncü ayında Mısır fir'avunu Niho Yoahaz 'azl ve habs ile yerine birâderi Elyakim bin Yoşeya'yı Benî İsrâ'il hükûmetine ta'yîn etdi.

Elyakim Urşelim'de on bir sene hükûmet ve bu da rızâ-i ilâhîye mugâyir her türlü fenâlıklar irtikâb eylemiştir. Babil pâdişâhı Buhtunnasr Elyakim'e galebe etmekle üç sene müddet Buhtunnasr'a tâbi' olduğu hâlde Urleşim'de Babil hükûmetinin bir vâlisi makâmına tenezzül ve şu hâl ile vefât edip yerine oğlu Yehovakin mesned-nişîn hükûmet oldu.

Yohovakin üç ay on gün hükûmet etdikden sonra Buhtunnasr onu Babil'e celb ve azl ile yerine ammisi Sadakiya bin Yoşeya'yı ta'yîn eyledi.

Sadakiya'nın müddet-i hükûmeti on senedir. Her türlü fenâlığı [158] irtikâb ve mu'âsırı bulunan Armiyâ aleyhi's-selâm Hazretlerinin nesâyihini kabulden istinkâf etdi. Buhtunnasr Sadakiya'nın mülküne musallat olup katl u şiddet irâ'esiyle beraber Urşelim'i ve Beytü'l-Makdis'i harâb ederek Benî İsrâ'il'i esâretle Babil'e gönderdi. Ve Benî Dâvud (Yehûdâ) hükûmeti münkariz oldu.

Şu hâdis e kable'l-hicre (1210) senesindedir. Bâbil hükûmetinin inkırâzıyla bilâd-ı Asur-ı Keldanî Med (Keyâniyân) Devleti mülûğünden Kuroş (Keyhüsrev) istilâ edinceye değin elli sene müddet Benî İsrâ'il Babil'de Keldanîlerin taht-ı esâretlerinde kaldılar. Hicretten (1158) sene mukaddem Keyhüsrev hepsini ıtlâk etmekle yine diyârlarına azîmet etmişlerdir.

Buhtunnasr mu'âmelât-ı meşrûhası zamânında Benî İsrâ'il yedlerindeki Tevrât-ı şerîf nüshalarını toplatdırıp mahvetmiş idi. Babil esaretinden kurtulduktan sonra diyârlarına avdet etdiklerinde iki bin kadar âlimleri var idi ki Hazreti Üzeyir dahi şu âlimlerin içlerinde idi. Benî İsrâ'il aralarında ise Tevrât nüshaları kalmamış ve ahkâm-ı şe'îye metrûk olmuş idi. Binâ'en-aleyh Üzeyir aleyhi's-selâm Hazretleri Benî İsrâ'il'in meşâyih ve ulemâsını cem' ile Tevrât-ı şerîfi ezberden okumakla nüsha-yı kesîresini yazdırıp yeniden [159] neşretdirdi. Benî İsrâ'il'in târîhinin bundan sonrası kısım-ı sâni de yazılacaktır. İnşâallâhu te'âlâ.

30

Yûnus Aleyhi's-selâm

Benî müşârün-ileyh Hazretlerinin Benî İsrâ'il'den ve Bünyâmin sıbtındandır. Vâlidelerine nisbetle Yûnus bin Mettâ diye meşhûrdur.

Mülûk-i Benî İsrâ'il'den vefât-ı Mûsâ'nın (799) senesinde cülûs eden Yusam bin Azerya'nın zamânında taraf-ı Bârî'den peygamberlikle Ninova ahâlîsine ba's buyruldu. Asurîler her ne kadar azâb ile tahvîf ve din-i Hakk'ı telakkî ve kabul etmeye da'vet eyledi ise de kabul etdiremedi. Me'yûsen Dicle kenârına nüzûl ile bir gemiye bindi. Lakin enbiyânın emr-i ilâhî sudûr etmedikçe oldukları yerden bir tarafa gitmeleri câ'iz değil iken emirsiz Ninova'dan hareket etmesi hakkında terbiye-i Zü'l-celâli sudûruna sebep olmakla bindiği gemi hareketden kaldı.

Sefînenin re'isi “İçimizde bir suçlu âdem vardır” diyerek kur'a attıkda Hazreti Yûnus'a isâbet etmekle nebî müşârûn-ileyh Hazretleri “Vâkı'â suçlu benim” deyip [160] kendisini suya atmıştır. Suya düştükde bir balığın mültekamı olup tövbe ve istiğfâr ile balığın karnında üç gün kaldıktan sonra Cenâb-ı Hakk onu ihrâc etmiştir. Balığın karnından su kenârına atıldığı vakit cismi pâlûze gibi olmuş idi. Hakk celle ve alâ Hazretleri onu tâze kuvvet ve sıhhat ihsân buyurdular. Yine Ninova ahâlîsini da'vete me'mûr oldu. Beni müşârûn-ileyhin gemiye bindiği gün gökyüzü kararmış ve Ninova şehrini bir siyâh dumân kaplamış idi. Ahâlîye bir musîbet geleceğini ise Ninova'da iken haber vermiş olduğundan ahâlî-i merkûme havf-ı azâb ile şehir hâricinde olayım “Tel-i tövbe” diye ma'rûf olan tepeye çıkıp tövbe ile meşgûl oldular. Azâb üzerlerine ref' buyruldu. Hazreti Yûnus Ninova'ya avdet buyruldukda teblîg eylediği ahkâm-ı ilâhiyyeyi ahâlî kabul etmiş oldukları hâlde sonra yine azgınlık gösterdiklerinden şehirleri harâb ve devletleri münkariz olmuşdur.

[161] 31

Zekeriyyâ ve Yahyâ ve İsâ Aleyhimü's-selâm

Hazreti Zekeriyyâ aleyhi's-selâm Süleymân bin Dâvud aleyhimü's-selâmın neslindendir. Nebî müşârûn-ileyhin zevcesi İsâ' yine Hazreti Süleymân neslindendir. Meryem bint-i İmrân bin Mâsân'ın vâlidesi ve İsâ aleyhi's-selâmın ceddeleri Hanne bint-i Fâkûd'un kız karındaşıdır.

Hanne zevci İmrân'dan Meryem aleyhâ's-selâma hâmile oldukda hamline Beytü'l-Makdis'e nezr etdi.

Erkek çocuk doğuracağını ümîd ederken kız tevellüd etdiğinden “Beytü'l-Makdis hizmeti için erkek çocuk kız gibi değildir” diye te'essüf etmiş ve Meryem henüz anası karnında iken babası İmrân fevt olmuş idi.

Hanne Meryem'i Beytü'l-Makdis'e götürüp “Bu çocuk taraf-ı ilâhîden beyte nezrdir” diyerek ahabâra teslim eyledi. Çocuk Beytü'l-Makdis'te re'sû'l-ahbâr olan Zekeriyyâ aleyhi's-selâm Hazretlerinin kefâletinde kalmıştır.

Hazreti Zekerıyyâ Meryem’i besleyip sinn-i tufûliyyeti **[162]** geçirdikde tertîb eylediği çârdak derûnunda ikâme etmiş ve çârdağın kapısını kilitlemiş idi. Zekerıyyâ aleyhi’s-selâm Meryem’in çârdağına vardıkça yanına mevsimsiz güzel meyveler bulur ve “Yâ Meryem şu meyvelere sana nereden gelir” dedikde Hazreti Meryem “Min indillâh” cevâbını verir idi.

Zekerıyyâ aleyhi’s-selâm mihrâbda kâ’im olduğu hâlde Cenâb-ı Hakk’dan bir mübârek oğul niyâz eyledi. Hakk Te‘âlâ Hazretleri kelimetullâh olan İsâ ‘aleyhi’s-selâmı musaddık ve şehvât-i nefsâniyyeden sâlim bir veled-i sâlih ile nebî müşârün-ileyhi tebeşîr etdi.

Hazreti Cembrâ’il aleyhi’s-selâm emr-i ilâhî ile Meryem aleyhâ’s-selâmın yanına giderek yakasına üfûrmekle Meryem hâmile oldu.

İsâ‘ Yahyâ aleyhi’s-selâm ve ondan altı ay sonra Meryem İsâ aleyhi’s-selâmı doğurdu. Meryem İsâ aleyhi’s-selâmı beşiğe vaz‘ ile kavminin yanına götürdükde kavmi henüz zevc görmeyen bir kızın çocuğunu görmeleriyle beraber müşârün-ileyhâ hakkında sû-i zanna zehâb ve recmine kıyâm eylediler. Meryem keyfiyyeti “Çocuğa sorunuz” diye eliye beşiğe işâret **[163]** etdikde “Beşikdeki çocuğa nasıl su’âl edelim” demelerine müte‘âkib Hazreti İsâ (*İnnî ‘abdullâhi âtâniyel kitâbe ve cealenî nebiyyen ve cealenî mubâreken eyne mâ küntü*⁸⁸) diyerek beşikde tekellüm etmekle Hazreti Meryem ve İsâ aleyhimü’s-selâmı terk eylediler.

Şu kıl ü kâl arasında kavm-i Yehûdâ Meryem’in kefli olan Zekerıyyâ’yı ithâm u i‘dâma kıyâm eylediklerinden nebî müşârün-ileyh hazretleri firâr ile bir büyük ağaç derûnunda ihtifâ eyledi. Yahûdîler ağacı bıçak ile kat‘ eylediler. Zekerıyyâ aleyhi’s-selâm şehîd oldu. Hîn-i şehâdetlerinde yüz yaşında idiler.

Meryem aleyhâ’s-selâm Hazreti İsâ’yı alıp amcazâdesi Yûsuf (Habîb-i Neccâr) ile beraber Mısır’a gitdi. On iki sene orada kaldıktan sonra a‘mâl-i Kudus’dan Nâsıra karyesine azîmetle İsâ aleyhi’s-selâm otuz yaşına vâsıl oluncaya değin orada kaldılar.

⁸⁸ Meryem Suresi, âyet 30-31: Şüphesiz ben Allah’ın kuluyum. Bana kitabı (İncil’i) verdi ve beni bir peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, beni mübarek kıldı.

Hazreti Yahyâ çocuk iken şerî'at-ı Mûsâ ile âmil olmak üzere nübüvvetle Benî İsrâ'il'e meb'ûs idi. Bi'set-i Mesîh ve nüzûl-i İncîl-i şerîfden sonra Hazreti İsâ aleyhi's-selâmın şerî'atına tâbi' olmuştur.

[164] Hristiyanlar arasında Hazreti Yahyâ'nın ismi Yuhanna'dır. Hazreti İsâ'yı ta'mîd ettiği için Yuhanna'l-Ma'med yâd eylediler.

Şerî'at-ı İsâ'da karındâş kızını nikâh ile almak harâm iken Benî İsrâ'il hükümdârı Herodos birâderinin kızını nikâh etmek istedi. Din-i Yehûd üzere akd-i nikâh olunmasını Yahyâ aleyhi's-selâma teklîf etdikde nebî müşârûn-ileyh nehy ile hürmetini beyân buyurduğundan kızın ve anasının talepleri üzerine Herodos Hazreti Yahyâ'yı katl ile şehîd etdi. Hazret-i Yahyâ'nın şehâdeti İsâ aleyhi's-selâmın ref'inden biraz vakit mukaddemdir.

Hazreti İsâ halkı dine da'vetle türlü türlü mu'cizeler gösterdi. Emvâtı ihyâ ve il-el-i müzmîne ile me'lûl olanlar şifâ i'tâ eyledi. Semâdan kendisine nâzil olan mâ'ideden beş bin kimse ekl ile mâ'idenin dökünmediğini hepsi görmüş iken yalnız on iki zât imâna gelip başkaları nübüvvetini inkâra isrâr ile beraber nebî müşârûn-ileyh Hazretlerinin katline ittifâk etdiler.

Kavminin sû-i kasdı ve semâya ref' buyrulacağı vahy- i ilâhî ile zât-ı âlîlerine bildirildiğinden havâriyûnu cem' ile **[165]** gizlice musâhabet ederken “Sizin içinizden birisi beni ele verecek” buyurduktan sonra havâriyûndan Petrusa da “Bu gece horoz ötmezden evvel sen beni üç kere inkâr edeceksin” söyledi. Nebî müşârûn-ileyhin o gece bulunduğu mahal kendisini aramakda olan Yahûdîlerin mechûlû idi. Havâriyûndan Yudâ (Yahûdâ) İshariyoti bir mikdâr rüşvet alarak yerini kâhinlere gösterdi. Yahûdiler İsâ aleyhi's-selâmın olduğu mahale vardılar. Petrusa bi't-tesâdüf su'âl etdiklerinde “Ben İsâ'yı tanımam” diyerek üç def'a inkâr eyledi. Yahûdîlerin taharrîleri esnâsında Cenâb-ı Hakk Hazreti İsâ'yı semâya ref' buyurmakla kendilerine müşâbehete olan Yudâ'yı İsâ zannıyla der-dest ve hakâretle salb etdiler kable'l-hicre (589).

Hazreti Meryem İsâ aleyhi's-selâmın ref'inden altı sene sonra vefât etmiştir.

[166] İkinci Kısım

Asya kıt'asının coğrafyasıyla kurûn-ı ulâ târîhi beyanındadır.

Asya'nın Coğrafyası – Mezopotamya – Bilâd-ı Fûrs – Hind – Çin – Suriye –
Tataristan – Ermenistan – Asya-yı Suğrâ – Bilâd-ı Arab ve Arablar

Birinci Fasl

Asya Kıt'asının Coğrafyası Tavsîfât ve Tesmiye ve Mesâha – Hudûd ve
Müştemilât – Asya-yı Kadîme

1

Tavsîfât ve Tesmiye ve Mesâha

Asya küre-i arzın hâvî olduğu beş kıt'anın en büyüğü ve nüfûsça en kalabalıklısıdır. Mehd-i insânı, tûfândan sonra evlâd-ı Nûh'un merkez-i teselsül ve intişârı, Asur ve Babil ve Fûrs gibi nice büyük düvel-i kadîmenin mevki'-i zuhûrları, enbiyâ-i kirâmın mevlid ve meb'asları Asya kıt'asıdır.

[167] İntişâr-ı Benî Âdem, medeniyet ü imrân-ı âlem o kıt'ada bed' ile ne mertebe-i acîbeye kadar irtikâ eylediğini Babil, Ninova, Selukya, Tedmür, Sur, Sayda gibi bilâd-ı kadîmenin bekâyâları ve sanâyi' ve âsâr-ı medeniyenin ne derecelere kadar varmış olduğunu o bilâd-ı kadîme harâbelerinde ihrâc olunmuş olan âsâr-ı atıkanın hayret-fezâ-yı ukûl olan eşkâl-ı garîbeleri gösteriyor.

Kıt'a-i mezkûrenin Asya nâmını almasında rivâyât-ı muhtelif cârîdir. Omirus vesâ'ir kudemâ-yı Yunan Lidya memleketi derûnunda Asya nâmıyla bir vilâyet ve ba'zıları Asya-yı Suğrâ arâzisinde Gisterus Nehri sâhilinde mutavattın Esyona ismiyle ma'rûf bir kabîle ve Asya diye bir medîne rivâyet eylediler. Ahâlî-i Yunan ism-i mezkûrun şâmil olduğu dâ'ireyi bi't-tevsî' Asya-yı Suğrâ memâliğine giderek ma'lûmatlarının yetişebildiği bilâd-ı şarkiyyenin cümlesine Asya itlâk etmişlerdir. Daha başka rivâyetler dahi var ise de tafsîline lüzûm görülemedi.

Asya kıt'asının şimâlden cenûba kadar arz-ı şimâlîsinin mu'azzamı (9700) ve şarkdan garba a'zam tûlu (12800) ve mesâha-i terbî'yesi takriben (44,000,000) kilo metre **[168]** dir ki arz-ı şimâlînin beş derecesinden yetmiş beş ve tûl-ı şarkînin yirmi beş derecesinden yüz yetmiş beş derecesine kadar imtidâd etmiştir. Ahâlîsi (600,000,000) nüfûs i'tibâr olunur iken milâdın (1873) senesinde ta'dîl ne neşr olunan cedvelde kıt'a-i mezkûrenin on altı milyon dokuz yüz yirmi dört bin emyâl-ı murabba'ayı ve sekiz yüz yirmi dört milyon beş yüz bin nüfûs-ı ahâlîyi hâvî olduğu mündericidir.

2

Hudûd ve Müstemilât

Asya kıt'ası şimâlden Bahr-i Müncemid-i Şimâlî, cenûbdan Bahr-i Kebîr-i Hindî, şarkdan Bahr-i muhîtin kısm-ı şimâlîsi, garbdan Avrupa, cenûb-ı garbîden Afrika kıt'aları ile mahdûddur. Hudûd-ı kübrâsı bundan ibâretidir.

Hudûd-ı suğrâsının hadd-ı şimâlîsi Bahr-i Müncemid-i Şimâlî, şarkdan Asya ile Amerika arasında vâki' Birin Boğazıyla Bahr-i Muhîtdir ki bahr-i mezkûrun eczâsından her birisi bir yerden muttasıl olduğu mahallere nisbetle mevsûmdur: Bahr-i Kemişteka, Bahr-i Ohutsek, bahr-i Japonya, bahr-i Çin gibi.

[169] Hadd-ı cenûbîsi Bahr-i Muhît-i Kebîrdir. Bunun ezrâsı da birden ittisâl eylemiş oldukları mevâki'e nisbetle tesmiye olunmuşlardır: Bahr-i Bengale, Bahr'ül-Arab gibi.

Hadd-ı garbîsi Bahr-i Ahmer ve berzah-ı Süveyş'dir. Berzah-ı mezkûrde şimdi kanâl açılmış olduğundan işbu kanâl ile bahr-i mezkûr Afrika'nın şarkında vâki' ve şu iki kıt'anın arasını fâsıldır. Bahr-i Rûm (Şâm Denizi) Marmara Denizi, İstanbul Boğazı, Karadeniz, Ural Dağları, Kafkas Dağları Avrupa ile Asya miyânındadırlar.

Asya'daki mesâha-i mâ' mesâha-i yâbiseye nisbetle azdır. Ma'mâfih derûn-ı kıt'ada bahrlar ve buhayreler dahi vardır ki bunların en büyüğü Bahr-i Kazvin (Bahr-ı Hazer), Bahr-i Aral (Bahr-i Harezmi)'dir. Bunların Asyaca fevâ'id-i coğrafyayı

hâvîdir. Asya'daki buhayrelerden çoğunun suları tuzlu ve mevki'leri emâkin-i menahfezada vâki'dir. Dâhilinde olan bahr ve buhayrelerin ve dünyâda mevcûd buhayrât-ı mâlihanın en büyüğü Bahr-i Kazvin'dir. Ural Nehriyle daha pek çok nehîreler şu denize dökülürler. Bahr-i mezkûrun arzı iki yüz ve şimâlden cenûba tûlu yedi yüz altmış mil [170] olup şimâlde bilâd-ı Rusya, cenûbdan bilâd-ı İran ile mahdûddur.

Aral buhayresi Bahr-i Kazvin'in cihet-i şarkiyyesi vâki' ve ikisinin arasını Hiva sahrâsı fâsıldır. Mevki'i sath-ı okyanusdan altmış kadem mürtefi' ve suyu tuzludur. Seyhan ve Ceyhan Nehirleri şu bahre mansabdır. Bahr-i mezkûrun tûlu üç yüz ve arzı yüz elli mildir. Şu iki bahr vaktiyle bir denizden ibâret olduğu aralarındaki arâzî-i vâtı'anın toprağı toz ile memzûc olmasından istidlâl olunuyor.

Aral buhayresiyle Baykal buhayresi arazındaki arâzî-i vâtı'ada pek çok buhayreler vardır ki Palkati Zansun, Hasibaş, Obzahun buhayreleri onlardan ma'dûd ve buhayrât mezkûre Altay Dağlarının cenûbunda ve sehl-i şarkîde vâki'dirler. Lopnor ve Kokonor buhayreleri vasat-ı Asya'dadır.

Baykal buhayresinin suyu tatlıdır. Altay cibâlinde vâki' ve sath-ı bahrden bin beş yüz otuz beş kadem mürtefi'dir. Mesâhası on beş bin mil murabba'ıdır. Buna pek çok nehirler dökülürken derûnunda yalnız bir nehir hârice akar. [171] o da buhayre-i mezkûreye dökülen suların onda birine mesâvî olamaz.

Asya'nın cihet-i garbiyyesinde Bahr-i Meyyit (Bahr-i Lût) ve buhayre-i Taberiye nâmlarıyla mevsûm iki buhayre var. Bunlar târîhçe büyük şöhreti hâ'izdirler. Bahr-i Lût'un mevki'i Akdeniz'den bin üç yüz on iki kadem mürtefi' ve her tarafı kumsal-ı arâzî cibâl-i nâriyye ile muhâttdır. Buhayre-i Taberiye Bahr-i Lût'dan altmış mil ba'îd ve mevki'i ondan bin kadem mikdârı mürtefi'dir. Etrafıdaki arâzî pek güzeldir.

Van gölü ve Urmiye gölü dahi Asya'nın cihet-i garbiyyesinde vâki' buhayrelerden ma'dûddurlar. İkisinin arasını memâlik-i mahrûse-i Osmâniyye ile İran devletinin hudûdu fasl eder.

Asya kıt'ası sathındaki irtifâ' intizâmsız bir sûrettedir. Hatta evâsıt-ı Asya'da bulunan mürtefi' ovalar sath-ı bahrden (12000-4000) kadem mikdârı mürtefi'dirler. Şu vâsi' ovalar cibâl-i âlemin büyüklerinden ma'dûd silsilelerle muhâtdırlar.

Mezkûr silsileler bir takım silsile-i kübrâ ve bir takım silsile-i suğrâ olmak üzere iki kısımdırlar.

[172] Şu silsileler kesîrû'l-aded ve şu'bât ü tekâtu'âtıyla beraber her cihete mümted olduklarından vech-i ihtisâr üzere ta'dâd ve tahdîdleriyle vasfları pek de mümkün olamaz. Binâ'en-aleyh burada kısm-ı evvelden ma'dûd olanların başlıcalarından sûret-i muhtasarada bahs ile iktifâ ve mebâhis-i mahsûsalarında bir dereceye kadar ma'lûmât i'tâ edeceğiz.

Birinci kısımda dâhil olan üç aded silsile pek büyüktürler. Bunların birisi Altay, ikincisi Hindikuş, üçüncüsü Himalaya silsilesidir.

Altay Dağları Asya'nın evâsıtında vâki' ve Rusya ile Çin bilâdını fâsıldır. Cibâl-i mezkûrenin mu'azzamı Tümsek civârında ve arz-ı şimâlînin elli altıncı derecesindeki bir mahalden başlayıp silsilesi elli derece mikdârı imtidâd eder. Ve İrtiş deresinin üzerinde üç binden dört bin kademe kadar bâliğ olur. En ziyâde irtifâ'ı Teltez köyü buhayresine ve solundadır ki orada mu'azzam irtifâ'ı on bin kademdir. Silsile-i mezkûre garbda vâki' Marmara Boğazı'ndan şarkta bulunan Bahr-i Asfere kadar mümted olup mebd'e'inden Asya kıt'asının intihâsına varınca kat' eder.

Himalaya silsilesi dahi bir silsile-i azîmedir. Malaka Şebah [173] cezîresinde evâsıt-ı Asya'nın dâhiline kadar imtidâd etmiştir. Şu silsilenin tûlu bin beş yüz mil ve arzı iki yüz elli mildir. Arz-ı şimâlîden yirmi sekiz tûldan doksan derecelerin tekâtu' eyledikleri mahalde cihet-i şimâliyye-yi garbiyyeye Hindikuş Dağlarına doğru imtidâd etmeye başlar. Cibâl-i mezkûre ile müctemi' oldukları mevki'de teşkîl eyledikleri yirmi bin kademden mürtefi' saharât-ı cismiyyeye bakanlar dehşete tesâdüf ederler. Mevki'-i mezkûreden cihet-i şimâliyyeye kadar mümted ve hudûd-ı Kürdistana muttasıl olur. Himalaya cibâlinin taraf-ı cenûbîsi beş silsile-i münferice teşkîl edip her birisi mütevâziyen imtidâd ve Hind-i Çiniye ittisâl eder.

Cibâl-i mezkûre küre-i arzın en yükseği olup mu‘azzam irtifâ‘ı (9000) metreye karîbdır.

Asya’daki cibâl ve selâsile-i sâ’ire ile enhâr ü büldân ve bunların coğrafyalarına müte‘allik her türlü mebâhis mahallerinde yazılacaktır. İnşaallâhu te‘âlâ.

3

Asya-yı Kadîme

İş bu birinci kitabda yazacağımız târîh kurûn-ı ûlâ [174] târîhidir. Asya-yı kadîme diye kudemânın bildikleri kıt‘a-ı garben nehr-i Tanais (Don), nehr-i Mitois (Azak), Bahr-i Pontus (Karadeniz) sevâhili, Bahr-i Esire (Akdeniz) sevâhili ve cenûben hâlic-i Arabî, Bahr-i Esîre (Ummân) cihet-i şarkiyyede Hind, Şaytiyâ (Tataristan) ile mahdûddur. Kudemâca Bahr-i Hazer ve Ural (Buhayre-i Harezmi) dahi ma‘lûm idi. Bilâd-ı sâ’ire ma‘lûm değil idi. Lakin kurûn-ı kadîme evâhîrinde Çin gibi ba‘zı mahallere az ma‘lûmât alınmışdır. Binâ’en-aleyh kudemâca ma‘lûm olan Asya ber vech-i âtî dokuz iklim ile şu ekâlîmin merbûtât-ı kadîmelerinden ibâret idi.

(1) Mezopotamya (Cezîre-i mâ-beyne’n-nehreyn) } Asurya ve Babil (Bilâd-ı Keldan) dâ’irelerinde teşekkül etmiş olan eski devletlerin merâkiz-i kadîmesi Mezopotamya da olduğu gibi Asurya’nın bir kısmı olan Kürdistan ve bilâd-ı Keldan’ın bir kısmı olan Irak-ı Arab kıt‘aları da Mezopotamya merbûtât-ı kadîmesinden idi.

(2) Bilâd-ı Fârs (İran).

(3) Bilâd-ı Hind (Hindistan).[175]

(4) Çin.

(5) Suriyâ (Suriye) ve Filistin (Kudüs-i şerîf havâlîsi).

(6) Şaytiyâ (Tataristan) ve (Türkistan)

(7) Ermeniye (Ermenistan)

(8) Asya-yı Suğrâ (Anadolu)

(9) Bilâd-ı Arab (Cezâretü'l-Arab)

Aksâm-ı mezkûrenin Asya-yı suğrâdan mâ'adâsı Asya-yı kübrâdır.

[176] İkinci Fasl

Mezopotamya ve merbûtâtı coğrafya ve arkeolojisiyle kurûn-ı ûlâ târîhi beyânındadır.

Mezopotamya ve Merbûtâtı Coğrafyası – Babil Coğrafyası – Babil Târîhi –
Babil Mezâhib ve Avâ'id ve Medeniyyeti – Asurya Coğrafyası – Asur Devlet-i
Kadîmesi Târîhi – Asur Devlet-i Ahîresi Târîhi – Asurîlerin Mezâhib ve Avâ'id ve
Medeniyyeti

4

Mezopotamya ve Merbûtâtı Coğrafyası

Mezopotamya lafzı nehirlerin arası demektir. Eski Yunanîler şu nâmı Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki kıt'aya ıtlâk eylediler. Fırat Nehri kıt'a-i mezkûrenin cânib-i garbîsinde ve Dicle Nehri cânib-i şarkîsinde cereyân eder.

Mezopotamya'nın bir kısmı bilâd-ı Asur ve diğer kısmı bilâd-ı Keldan'dır. Dicle Nehrinin şu'belerinde Nise Fûryus (Batman) şu'besinin menba'ı şu kıt'anın mebde'i olup nehr-i mezkûr ile Fırat'ın iltikâ eylediği mahal-i müntehâsıdır. Hudûd-ı [177] kadîme-i tabî'iyyesi şimâlen Ermeniye, şarken Kürdistan, cenûben Irak-ı Arab, garben Asya-yı Suğrâ ve Suriya (Suriye) ve bâdiye-i Arab'dır.

Meden kadîmesinin el-yevm ma'mûr olanları Amid, Musul, Mardin, Edessa (Urfa) şehirleridir. Mehjin (Nusaybin) şehri bilâd-ı kadîme-i meşhûresinden iken

şimdi bir karye derecesine tenezzül etmiş ve bilâd-ı sâ'ire-i kadîmesi âsâr-ı imâretten hâli bulunmuştur.

Târîhleri beyân sırasında keyfiyyetleri gösterileceği üzere akvâm-ı Arab'dan Benî Adnân'ın cezîre-i mezkûreye intişârlarında evlâd-ı Adnân Mezopotamya kıt'asının evsat taraflarını evtân-ı ittihâz etdiklerinden cezîrenin Musul'dan yukarısı üç dâ'ireye münkasım olup Musul, Sincar, Nusaybin, Mardin, Re's'ül-ayn (Diyâr-ı Rebî'a) ve Samsad, Birecik, Karkısa havâlîsi evlâd-ı Adnân'dan Rebî'a'nın birâderi Mudar'a nisbetle (Diyâr-ı Mudar) ve cezîrenin şark ve şimâl cihetlerinde vâki' ve Rebî'a ve Mudar dâ'irelerinden hâric mahaller ale'l-umûm ahfâd-ı Rebî'a'dan Bekr bin Vâ'il'e nisbetle (Diyârbekir) diye müştehir oldu.

Cezîre kıt'asından Habur Nehrinin Fırat'a mansab [178] olduğu yerden Nusaybin'e Nusaybin'den Dicle'ye kadar mümted yerler ezmine-i kadîmede başkaca iki kıt'a i'tibâr olunarak birincisine Habur ve ikincisine Miğdonya denildi.

Cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn arâzîsi be-gâyet münbit ve mahsul-dâr ve havası latîfdır. Lakin avârız-ı sâbıkadan nâşî şimdi bilâd-ı mezkûre ile nevâhî ve kara-i mevcûdelerinin mâ'adâsı âsâr-umrân ve zirâ'atdan hâli ve aşâir-ı bedeviyyenin cevelângâhıdır.

Mezopotamya merbûtât-ı kadîmesinin ma'dûd Kürdistan kıt'ası şimâlen Ermeniye, şarken şu kıt'a ile bilâd-ı Acem'i fasl eden silsile-i cibâl, cenûben Küçük Zab, garben Dicle nehirleriyle mahdûddur.

Dicle Nehri: Şu nehrin nâm-ı kadîmî Tiğir'dir. Bir kısmı Diyârbekir'in şarkî-i şimâlî cihetinden ve yirmi dört sâ'at ba'denden bulunan Biçar Dağından ve bir kısmı da Ergani ma'denine on sâ'at mesâfede vâki' Keydan karyesinden, bir büyük kısmı dahi Nise Fûryus (Batman) Nehridir ki bu da iki şu'beden tereküb edip birinci şu'be Siird Sancağına muzâf Kabilcuz nâm karyeden ve ikinci şu'be Kanserm karyesinden çıkar. Biçar ve Keydan taraflarından nebe'ân ve cereyân [179] eden kısımlar Diyârbekir'e sekiz sâ'at mesâfede vâki' Eğil kasabasının kurbunda birleşip Diyârbekir şehriyle Kıtırbil karyesi arasında mürûr ve altı sâ'at aşağıda Hani kasabasından gelen Anbar nehirleriyle iltikâ etdikden sonra o mevki'de sekiz sâ'at

aşağıda bulunan cezîre ile Kürdistan kıt'asını fasl eden mezkûr Batman Nehriyle birleşir. Ba'de cenûba doğru cereyân ederek Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) kasabasına ve Midyat'da Dirhav karyesini geçdikte Kürdistan kıt'ası enhârından Paşur ve daha aşağı Bohtan Nehirleriyle birleşip Çelik ve Kınık karyeleri önünden Cezîre-i İbn Ömer'e ve ba'de Peşhabur'a ve Musul'a gider. Hamâmü'l-alîl'den aşağıda Zab Nehriyle birleşip Tıkrit'e ve ondan Bağdâd'a cereyân eder. Bağdâd'dan aşağı Bâruthâne önünde Diyala Nehri Dicle'ye mansab olur. Ba'de Eyvân-ı Kısra ve Nûşirevân kal'esi ile Zevbaid ve Kahtal karyelerinin garb-ı cihetlerinden geçip Kûd-i Amâre'ye vardıkda Fırat'dan ayrılan bir büyük cedvel Dicle'ye dökülür. Ziyâret-i Alî'ye ve solunda Mendali Nehrine musâdif olur. Ebu Sidre'ye yetiştikde Albersis'e biraz aşağıda Ebu Ahmed suyu ayrılıp garb cihetinde büyükçe bir göl teşkîl ederler. **[180]** Nehr-i mezkûr ondan sonra ümmü'l-ikâs ve makâm-ı Üzeyr'e ve oradan Kurna'ya geçerek Kurna'da Fırat Nehriyle birleşir. İkisinden teşekkül eden Şattü'l-arab hurmalıklar arasında akıp çağlayarak Basra Körfezi'ne mansab olur. Dicle'nin menba'ından Basra Körfezi'ne kadar tûl-ı cereyânısını bin iki yüz kırk kilo metredir.

Nehr-i Dicle'nin bahar mevsiminde ba'zen tuğyânı cihetiyle mecrâsına tesâdüf eden mahallerde zararı olup yaz mevsiminde Bağdâd'a kadar sevâhilinin ba'zı mahallerindeki bostan tarlalarında başka mevrû'âta fâ'idesi yokdur. Lakin keklele zehâir ve eşya naklinde Diyâbekir'den Bağdâd'a kadar pek büyük tarîk-i teshîl olunduğundan bu cihetle fâ'ide-i azîmesi müşâhide olunuyor. Bağdâd'dan aşağı ba'zı mevrû'âtca Dicle'den istifâde olunur.

Fırat Nehri: Şu nehrin bir kısmı Bâyezid'e altı sâ'at mesâfede vâki'ü'l-etâidden nebe'ân ve oradan üç kelîsâya, Hamur ve Malazgird'den Muş ovasında Karasu ile birleşdikden sonra Çabakçur'a, Palu ve Pertek'den Rîşvan'a cereyân eder. Buraya kadar gelen kısmın ismi Murâd çayıdır.

[181] Diğer kısmı Erzurum vilâyeti dâhilinde vâki' Bingöl'den çıkıp Kuzılan, Mâmahâtun ve Egin'e vardıkdan sonra Murâd suyuyla birleşerek Keban ma'deni, Herdi, İzoli, Şiro, Gerger, Samsad, Rumkale, Birecik, Meskene, Rakka'dan geçerek Hâtuniye taraflarında Habur Nehriyle birleşir. Ba'de Dire, El-Basra'ya, Bukemâl'e, Hadîse'ye Hit'e gider. Ondan cereyân ile Mesib nâm mahalden aşağıda sağa, sola kollar artarak müte'addid cedveller ayırdıkdan sonra makâm-ı Hızır'dan aşağıda

büyük bir cedvel ayırır. Şu cedvel Dicle Nehrinde zikr ettiğimiz cetveldir ki Dicle'ye kadar mümted olur. Ondan aşağı hurmalıklar arasından geçerek ve büyük büyük şu'beler açarak Kurna'da Dicle Nehriyle birleşip teşekkül eden Şattü'l-arab nehri Basra Körfezi'ne mansab olur. Tûl-ı cereyânısı bin sekiz yüz kilo metredir. Bağdâd havâlîsinde şu nehrin merzû'âtça fâ'idesi çoktur.

Habur Nehri: Cezîre dâhilindeki enhârın en büyüğüdür. Re'sü'l-ayn'da bulunan Ayn-ı Zerkâ ve Aynü'l-verde, Aynü'l-hût, Ayn-ı İbnûs, Aynü'l-hısân ve Aynü'l-kibrît nâm-ı uyûn ile o civârdaki uyûn-ı sâ'ireden çıkıp Re'sü'l-ayn **[182]** kasabasının on dakika aşağısında hepsi birleşdikden sonra kesb-i cesâmet eder. Ve giderek cebel-i Abdülazîz ve Kevkeb arasında mürû ile Hâtûniye taraflarında nehr-i Fırat'a dökülür. Ezmine-i kadîmede şu nehirden açılan cedveller temrine tesâdüf eden arâzînin çoğunu saki ile zirâ'atça pek büyük istifâdeyi müceb olur imiş. Vaktiyle yapılan sedlerin eserleri hâlâ bâkîdir.

Cezîre derûnunda ve Nusaybin'de Herbas (Çağcağ) ve Urfa'da Halîlü'r-rahmân ve Ayn-ı Zelihâ, Urfa'ya tâbi' Suruç'da Cerh, Şehd, Ayn-ı Bât, Ayn-ı Arab ve Harput'da Harankit, Çermik'de Sinân, Siverek'de Çem, Diyârbekir'de Karasu, Havar, Anbar, Devegeçidi, Karacadağ ve Mardin'de Zergan nehirleri olup hepsi cereyân eyledikleri mahallerde bulunan karyelerin tarlalarını sakî ederler.

Harput kasabası ile Diyârbekir arasında ve Harput'un cenûb ve garb cihetleri beyninde vâki' ve Harput'a elli sâ'at ba'dî olan (Bahîre-i Sehnin) nâm Harput gölünün muhîti otuz sekiz kilo metredir.

Cezîre ve Kürdistan Dağları: Cezîre Dağlarının en meşhûru târîhçe ehemmiyyeti olan Sincar Dağıdır. **[183]** Şimâl-i garbî cihetine Abdülazîz Dağı denilir. Kevkeb tepesi vasatında vâki'dir. Mezkûr Sincar Dağının silsilesi şimâl-i garbîden cenûb-ı şarkîye elli mil kadar mümted ve orada irtifâ'ı iki bin kademdir.

Diğeri Mihrâb Dağıdır. Şu dağ Ergani kasabasının bir sâ'at cihet-i şimâliyyesinden bed'en ile Fırat'a kadar imtidâd eder. Ergani ma'deni ve Çermik kasabalarıyla Bosma Dağı Mihrab Dağlarının silsilesindedir. Ergani ma'deni cihetlerinde vaktiyle pek çok orman var iken ma'denciler şu orman ağaçlarını

köklerinden söke söke bitirmiş olduklarından şimdi oaralarda bir ağaç bile kalmamıştır. Palu taraflarına imtidâd eden Vişin vesâ'ir nevâhî dağlarında ormanlar çoktur.

Kürdistan Dağlarının en meşhûru cebel-i Cûdî'dir ki târîhçe pek büyük ehemmiyyeti hâ'izdir. Cebel-i mezkûr nevâhî-i Kürdistan'dan Körkil nâhiyesi dâhilinde ve Cezîre-i İbn-i Ömer kasabasına dört sâ'at mesâfede vâki' olup cenûbdan şimâle doğru yirmi dört sâ'at mikdârı mümteddîr. Üstünde nev'-i şecerden eser yoktur. Hazreti Nûh'un müstakar-ı seffinesi şu cebeldir. Zirvesinde müstakar-ı seffine olan mahal ziyaretgâhtır. Onda bir câmi'-i şerîf dahi [184] var. Sefinenin müstakarı olan cebel Ermeniye kıt'asında vâki' Ararat Dağı olmak üzere milel-i gayr-ı müslime beyninlerinde cereyân eden akvâlin me'hazı Tevrât olduğu gösteriliyor ise de müstakar-ı seffinenin cebel-i Cûdî olması hakkında rivâyâtın sıhhati hâdisât-ı müte'âkibenin merkezi cezîre olmasıyla da sâbit ve (Vestevet ale'l-cudiyi⁸⁹) nass-ı celîli hükmünce bizce zaten bî-iştibâhtır.

Kürdistan kıt'asında olan dağların en yükseği Malto Dağı olup nâm-ı kadîmi cebel-i Kare'dir. Cebel-i mezkûr Siird Sancağına Mazaf Sason nâhiyesindedir. Her vakit üzerinde karlar, buzlar bulunur. Diyârbekir'e elli sâ'ate karîb mesâfede vâki' iken aradaki başka dağlar rû'yetine mâni' olamazlar. Garzan, Sason, Kulb, Hayan dağları Malto silsilesindedirler. İrtifâ'ı on bin kademe karîbdır. Şu Dağı ba'zı sûrâhlarında karınca gibi bir nev' ufak bal arıları olup ballarının şem'i anber gibi râyiha-dâr olduğu rivâyet olunuyor.

Kürdistan ve Ermeniye kıt'alarında Dicle ve Fırat Nehirlerinin tesâdüf ettikleri cibâlin hepsi Toros silsilesinden ma'dûddurlar.

[185] Van gölü sâhilinde ve Kürdistan kıt'asında vâki' Tatvan karyesi karşısında ve gölün Bitlis cihetindeki cebel-i meşhûr Nemrûd Dağıdır. Silsilesi Bitlis ve Siird'e mazâf Şirvan Dağlarına kadar imtidâd ve Bitlis'in Rahva boğazı Malto silsilesini cebel-i Nemrûd silsilesinden tefrîk eder.

⁸⁹ Hud Suresi, âyet 44: Gemi de Cûdî'ye oturdu.

Karacadağ nâmiyla meşhûr cebel-i müteselsil cibâl-i cezîreden ma'dûd olup Mardin'e üç sâ'at mesâfede vâki' Mazudağı mebde'inden bi'l-i'tibâr şimâl ve garb arasından yirmi dört sâ'at imtidâdında bir cebeldir ki silsilesi Diyârbekir ve Siverek kasabaları miyânından mürûr eder. Derik kasabası şu cebelin silsilesindedir. Cebel-i mezkûrun her tarafı mazu ve palamut vesâ'ir meşe ağaçlarıyla memlûdur. Ekser mahallerinde nehirler teşkîl edecek derecede kesretli ve yaz mevsiminde buz gibi soğuk sular cereyân edip şarken Diyârbekir ovasına ve garben Çöl havâlisinde cereyân eder. Diyârbekir'in mâye-i hayâtı mesâbesinde olan âb-ı Hamravat ile Mudar-ı behâ-yı Amid nâmiyla garb nâhiyesinde her sene zirâ'at olunan pirinç ve pamuk tarlalarını saky eden sular cebel-i mezkûrdan gelir.

[186] Bilâd-ı cezîreden Keban ma'deninde gümüş ve Ergani ma'deninde nuhâs, Egil'de kurşun, Re'sü'l-ayn'da kükürt, Keban ma'deninde Mazaf Baş ve Ertenk'de vapur kömürü ma'denleri olduğu gibi Kürdistan kıt'ası ve nevâhîsinden Hayan'da demir, Garzan'da altın, Şirvan'da gümüş Vişin ve Cabakçur'da nuhâs ve Şırnak'da vapur kömürü ma'denleri ve şu iki kıt'ada on iki aded memâlih-i cismiyye vardır. Kürdistan'ın ba'zı mahallerinde kaya tozlarından dağlar teşekkül etmiştir.

Gerek Cezîre gerek Kürdistan her nev' hubûbât zer' olduğu misillü hurma ve limon ve portakaldan başka her türlü meyve sebzevât dahi vardır.

Tûfândan sonra ebnâ-yı Nûh aleyhi's-selâm yeryüzüne dağıldıklarında Hâm bin Nûh evlâdından Kûş'un oğlu Nemrûd Sâm bin Nûh evlâdından Asûr ile beraber başlarında bulunan kalabalıkla cezîre-i mâ beyne'n-nehreyn kıt'asında vâki' arz-ı Şin'âr (Sincar) taraflarına giderek orada yerleşmiş oldukları hâlde tebelbül-i elsine vak'asından sonra Asûr müte'allikâtıyla birlikte Nemrûd'dan ayrılıp Kürdistan kıt'asında vâki' [187] cebel-i mablûb ile Zab-ı Sagîr Nehri miyânındaki buk'aya çekilmiş idi.

Asurîlerin şevketleri terakkî etdikçe dâ'ireleri tevsi' ederek cezîrenin otuz dokuz derece arz-ı şimâlîsinde otuz dört dereceye kadar mümted olan kısmı onların yedlerine geçmekle ondan aşağısı Babilîler ellerinde kaldı. Ve Asurîler yedlerinde olan kıt'a Asurya nâmına aldı.

Cezîrede Asuryâ dâ'iresinin müntehâsında bed'en ile mültekâ-yı nehreyne kadar Babilîler yedlerinde kalan kısım dahi Babil Devleti kesb-i azamet etdikçe büyüyüp hudûdu Cezîre hâricinde vâki' Irak-ı Acem'e kadar tevsi' eyledi. Binâ'en-aleyh tûfândan sonra cezîrede ibtidâ teşekkül eden devletler Babil ve Asur devletleridir.

5

Babil Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi)

Babil memleketi şimâlen cezîre-i mâ-beyne'n-nehreynin Asurya kısmı, cenûben Halîc-i Acem, garben cezîretü'l-Arab, şarken Irak-ı Acem'le mahdûddur. Şu memleketinin arâzisinde Fırat ve Dicle nehirleri şimalden cenûba doğru cereyân eder. Memleket-i [188] mezkûre birisi bilâd-ı Babil, diğeri bilâd-ı Keldan olmak üzere iki kısım olup Fırat ve Dicle aralarında ve Asurya hudûdu hâricinde olan yerler birinci kısım ve şu iki nehrin mültekâsından Irak-ı Acem'e kadar mümted yerler dahi ikinci kısımır.

Babil memleketi eski zamânlarda büyük şehirler, heykeller, sûrlar, yüksek kasrlar ve pek ma'mûr binâlarla ma'mûr idi. İnkılâbât-ı zamân hepsini harâb ederek şimdi meydânda azamet-i asliyyesini andıracak âsârdan başka bir şey mevcûd değil. Bu âsârdan Babil, Eked, Gülne, Porsipa, Eyopolis, Selevkiye, Ktesifon medîneleriyle sâ'ir-i bilâdın mevkileri istidlâl olunuyor. Bilâd-ı mezkûrenin en meşhûru Babil'dir.

Babil Asya kıt'asında ol vakitlere kadar mevcûd olan medâ'inin servet ve umrân ve saltanatça birincisi idi. Babil diye vech-i tesmiye hakkındaki akvâlin meşhûru orada vukû' bulan tebelbül-i elsinedir.

Babil şehrinin mü'essisi Nemrûd idiğünde ba'zı akvâle tesâdüf olunuyor. Rum ve Yunan müverrihleri Babil'in binâsı tûfândan az bir vakit sonra olduğunu beyân eylediler. Bolya'nın [189] târih ve coğrafya ansiklopedisinde milâddan (2640) sene mukaddem Babil'e Nemrûd'un vaz'-ı esâs eylediği gösteriliyor. Bizim asrımızda keşf olunan âsârdan anlaşılıyor ki Babil şehri ibtidâ âsıma-i mülûk olacak şân ü serveti hâ'iz değil imiş. Sonraları kesb-i cesâmet ve servet ederek âsıma-i mülûk olmuştur.

Heredot der ki “Ermeniye Dağlarındaki karlar eridikleri vakitlerde Fırat Nehri tuğyân ederek Babil civârındaki arâzîye zararı dokunur idi. Babil ahâlîsi henüz memleketleri arâzîsine yetişmezden evvel Fırat’ın bir yerinden Diele’ye kadar bir büyük cedvel açtılar. Kudemâ-yı mülûkden Hammurabi iki metîn sed yaptırdı. Buhtunnasr şu sedleri ta’mîr etdirdikten sonra nehrin yayılan sularını toplamak için bir cihetden bir büyük hendek kazılmasını ahâlîye emr etdi. Ahâlî hayli zamân çalışıp iki kilo metre vûs’atında bir hendek kazdılar. Babil’in ebniyesi nehrin iki tarafında vâkî’ idi. Şu nehir Fırat ile ikiye bölünmüş idi. Su çoğaldığı mevsimlerde kayıklarla bir taraftan öbür tarafa geçer iken ahâlî tehlikelere tesâdüf eylediklerinde bu tehlikelerden kurtulmak için bir köprü yapmak istediler. Fırat’ı aktığı yerden başka semte **[190]** bi’t-tahvîl büyük büyük taşlar demirden bağlar ve eridilmiş kurşunlar ile birbirine rabt edip köprünün binâsını bitirdikten sonra suyu eski mecrâsına çevirdiler.”

Babil’deki Bilos heykeli ve mülûğe mahsûs kasrlar ve asma bahçeler dahi âsâr-ı acîbeden idi.

Şu heykelin bânîsi Babil padişahlarından Bilos’dur. Sonra Buhtunnasr tecdîd eyledi. Heredot’un yazışına göre Babil şehri ki bir kısmı Fırat’ın bir tarafında ve öbür tarafı kısmı diğer tarafında idi. Bir kısmında iki istâde-i murabba’i ^[1]⁹⁰ vûs’atında begâyet müzeyyen ve musanna’ bir dâ’ire var idi.

Heykel Bilos öbür kısmında idi. Bu heykelin tûl ve arzı ikişer istâde olup ortasında ve bir istâde tûl ve arzında yapılmış bir burc üzerinde ve yek-diğeri fevkinde yedi burc daha var idi ki bunların her birisine hâricden nerdübânlar ve çıkanların nefeslenmeleri için burçların ortalarında birer de oturacak mahal inşâ kılınmış ve üst burcda bir ma’bed ve bir büyük serîr var idi ki şu serîrin bir tarafına altından bir sofra konulmuş idi. Öbür tarafı **[191]** Bilos’a perestiş olunacak mahal idi. Heykelde Jüpiter ile Yavnon ve Reyan’ın timsâleri altından ma’mûl ve mevzû’ olarak Jüpiter nâmına mensûb olan timsâlin irtifâ’ı kırk kadem ve ağırlığı bin zedne^[1]⁹¹ idi. Reyan’ın timsâli bir araba üzerinde kâ’iden ma’mûl ve her dizinin üstünde bir arslan ve bir tarafında büyük bir yılan resm-i mücessemeleri mürtesim idi.

⁹⁰ [1] Bir istâde yüz seksen beş metredir.

⁹¹ [1] Bir zedne 300 kubbe-i a’sârîdir.

Yavnon'un timsâli ayak üzerinde yapılmış ve sağ elinde büyük bir yılan başı, sol elinde cevâhir ile murassa' bir çevgân resimleri gösterilmiş idi. Jüpütere mensûb timsâlin ayakları konulduğu yerde ve keزالik bir yanında bir süfre mevzû' ve hâricindeki iki mezbah birisi altından ma'mûl idi. Şu mezbahda küçük ve diğerinde büyük hayvânâtlar kesilir idi. Derûn-ı heykeldeki üç büyük havzın içlerinde altından sahîfelere kablı idi. Şu havzların birisi Jüpiter'e mansûb olarak hâvî olduğu altının sikleti bin iki yüz ve Yavnon ile Reyan'a mensûb diğer iki havzdaki altınların sikleti altı yüz zedne idi.

Birinci Dara şu ma'mûlâtı almak istedi ise de cür'et [192] edemeyip oğlu Ekzersis Babil'i istilâ eyledikde mâni' olan kâhini katl ile gerek temâsili, gerek sâ'ir mevcûdâtını hazinesine götürdü.

Babil'deki asma bahçelerinin yanında yapılmış olan kabr-i Bilos'u Ekzersis yakmış idi. Kabr-i herem murabba'i şeklinde tuğladan mebnî ve tûl u arz u irtifâ'ı birer istâde idi. İskender-i Yunanî kabrin eski binâsını i'âde etmek istediğinden yalnız enkâzının ve mevki'indeki toprakların nakliyle redmlerinin sökdürülmesi iki ay işletdirilmek üzere günde onar bin amele ile mümkün olacağını keşf olunmuş ise de şu maksadına vefâtı mâni' oldu.

Vasat-ı şehirde tuğladan mebnî ve müzeyyen bir yüksek rasadhâne var idi. Keldanîler bunda yıldızları rasad ederler idi. Bu rasadhânenin üstüne Jüpiter ve Yavnon ve Reyan'ın timsâlleri konulmuş ve şu timsâller altına kaplanmış idi. Keزالik önünde bir de altına kaplı bir süfre ve üzerinde evânî ve ba'zı tuhaf şeyler var idi. Hepsini Fûrs pâdişâhları götürdüler. Bu binânın âsârı bugüne değin Porsipa'nın harâbelerinde mevcûddur. Mezkûre-i rasadhânedeki Mısır'daki ehrâmın en yükseğinden yüz kadem daha yüksek imiş.

[193] Babil'de cümle-i ebniyeden ma'dûd olmak üzere bir de bir kal'e var idi ki şu kal'enin muhîti yirmi istâde ve irtifâ'ı seksen kadem idi. Kal'e yanında Buhtunnasr' a nisbet olunan kasr san'at-ı mi'mâriyyece âsâr-ı acîbeden manzarası hayret-efzâ-yı ukûl olacak enbiyeden imiş. Kasrı velî eden asma bahçeler dünyânın acâib-i seb'inden ma'dûddur.

Müverrih-i Diodoros'un ifâdesine göre şu bahçeleri Semiramis'in a'kâbından birisi yaptırmış idi. Bahçelerin hepsi yek-diğeri fevkinde ve sutûh-ı kâ'ime ve kemerler üzerlerinde idiler. Mezkûr bahçeler murabba'uş-şekl ve her dıl'ının uzunluğu yüz yirmişer metre idi. Satıhların her birisin üzerlerine çıkılmak için birer nerdübân ve birinden öbürüne gidilmek için kâ'imeler üzerlerine mevzû birer yol var idi. Satıhları tutan kâ'imeler hepsi yaldızlı hayzerân ile mestûr idiler. Kâ'imelerin üzerlerindeki tuğladan yapılmış ikişer satıhdan her birisinin üstüne kalaydan sayfeler vaz' olunmuş ve üstlerine toprak serilip şu toprağa dalları münteşir latîf ağaçlar dikilmiş idi. Bahçelerin üzerlerini örten asma ve ağaçlar müzeyyen direkler üzerlerinde idiler. Her bir direğin baştanbaşa içi oyulmuş ve nehirden su [194] alıp bahçelere dökülmek için içlerine musanna' aletler konulmuş idi. Gerek örtülerin gerek ziyâ almak için aralarındaki pencerelerin inşâsındaki san'at akıllara hayret verecek sûretde idi.

İnkılâbât-ı zamân hepsini harâb ederek o numûne-i cennet denilecek hadâik-i mu'allakanın, o umrân-ı hayret-bahşanın mevki'lerinde bugün mevcûd olan şeyler tepeler, harâbeler ve ol latîf ağaçların üzerinde öten güzel sadâlı kuşlara halef olanlar bûmlardır.

Babil şehri murabba'uş-şekl olup her dıl'ının uzunluğu yirmi iki kilo metre idi. İbtidâ etrafına sûr yaptıran Babil pâdişâhı Baladan'dır. Şu isim Babil pâdişâhlarının bir kaçına ıtlâk olduğundan her birinin zamânları ta'yîn etmek mümkün olamıyor. Lakin sûru yaptıran milâddan sekiz karn mukaddem Babil'de hüküm-fermâ olan Merodah-Baladan olduğunu tasrîh ediyorlar. Ba'zı muhakkikîn-i Babil etrafındaki sûrların evsatı olan Nivit-Bil sûru milâddan dokuz karn mukaddem Babil melikesi bulunan Semiramis'in binâ-gerdesi olduğunu beyân eylediler.

Diorodos der ki "Semiramis eslâfına takaddüm etmek [195] için medîne-i Babil'in ebniyesi hakkında çok himmetler ihtiyâr ve müdendisin ve ameleden iki milyon kadar nüfûs cem' ile Fırat'ın yardığı sûru yaptırdı. Şu sûrun havli yetmiş bin metredir. Sûrun binâsı hayli azametli idi. Duvarı üzerinde yanyana dört araba yürüyebiliyor idi.

Sûrda iki yüz burc var idi. Vüs‘at ve irtifâ‘ cihetiyle cümlesi birbirine müsâvî idi. Semiramis ebniye-i sûrda her bir istâdelik mahali ashâbından birisine havâle ile bir senede yapılmasını emr etdi. Emri üzere yapıldı. Şu sûrun eseri hâlâ bâkîdir.

Târîh kitaplarından anlaşılıyor ki Babil’in etrafında birkaç sûr var imiş. Babil pâdişâhlarının ba‘zıları iftihâr ve nâmlarını ebkâ için adlarını memleketlerindeki büyük binâlar üzerlerine yazdırıp ol ebniyenin bânîleri kendileri olduklarını gösterirler idi. Hatta Buhtunnasr “Amigorbil ve Nivit-Bil sûrlarının ben yaptırdım” diye üzerlerine yazdırmıştır. Buhtunnasr ise Nivit-Bil çok zamân sonradır.

Nivit-Bil sûrunun irtifâ‘ı yüz on ve ihâta ettiği buk‘anın mesâha-i terbî‘iyyesi üç yüz seksen üç [196] bin zirâ‘ olduğu müverrihlerce musaddaktır. Şehrin me‘mûriyyet ve nüfûsu arttıkta sûr dâhilinde yeni yapılacak yer kalmadığından hâricinde ebniye yapmaya başladılar. Hâricinde yaptıkları binâlar dahi sûra yetişti. Buhtunnasr yapılan yerlerin etrafına bir sûr yazdırıp Amigorbil diye ad kodu. Bu sûr orta sûrdan büyük idi. İrtifâ‘ında müverrihlerin sözleri ihtilâf üzeredir. Hulâsa-i akvâl yüksekliği doksan ve kalınlığı seksen beş zirâ‘ından ibâret ve burcları duvarlarından yüz kadem mürtefi‘ idi.

Heredot’un yazışına göre büyük sûr şehri bir şekl-i murabba‘ide ihâta edip ihâta ettiği mahalin mesâha-i terbî‘iyyesi (512) kilometredir.

Amigorbil sûrunun tunçdan yüz kapısı ve dört cihetinin her birisinde yirmi beş kapı var idi. Düşman hücumundan korkulduğu vakitler kapıları kaparlar idi.

Müverrihlerin yazışlarına göre Babil şehrinin zukâklarındaki istikâmet pek muntazam ve bir kapıdan öbür kapıya kadar imtidâd eden zukâk bir istikâmet üzere mümted idi. Şehir zukâklarla altı yüz yirmi beş murabba‘a taksîm olunmuş ve her bir murabba‘ın [197] münâsib mevki‘lerinde bahçeler yapılmış idi. Bahçelerde meyve ağaçlarının, sebzevâtın envâ‘i mevcûd idi.

Buhtunnasr yaptırdığı sûrun muhâtinde müverrihlerin sözleri ihtilâflıdır. Herodot yetmiş iki kilometre olduğunu gösteriyor. Sıhhati budur. Şu sûrun tamamıyla harâbî Ekzersis zamânındadır. İskender’in vaktinde yalnız Nivit-Bil denilen sûr kalmış idi.

Diodoros der ki “Babil’deki ebniye-i acıbeden iki kasr var idi. Semiramis bunların her birisini nehir üzerinde binâ eylediği köprünün bir tarafına yaptırdı. Şu köprü Fırat’ın bir dar yerinde altı yüz zırâ’-i a’sârî uzunluğunda ve otuz kadem arzında, kuvvetli kâ’ideler üzerlerinde idi. Taşları demir bağlarla rabt edilmiş ve aralarına kurşun akıtılmış idi. Kâ’imelerin su geldiği tarafa doğru olan cihetleri müstedîr ve köprünün sakfı serv ve senûber ağaçlarından ma’mûl idi. Köprünün iki tarafındaki iki kasrın birisi şehrin şark cihetine, öbürüsü garb cihetine nâzir idi. Şu iki kasrdaki san’at-ı mi’mâriyye ve mahâret-i hendeseye pek mükemmel idi. Garb cihetindeki kasrın muhîti on bir kilometre idi. **[198]** Etrafında tuğladan bir sûr binâ olunmuş ve bu sûru dahi bir ikinci sûr ihâta edip ikinci sûrun üzerinde bir takım resimler yapılmış idi. Resimler bir güne itkân ve mahâreti hâvi idi ki görenler zî-rûh zannederler idi. İşbu sûrun muhîti kırk istâdeye ve kalınlığı üç yüz tuğlaya ve irtifâ’ı doksa zırâ’a müsâvî idi. Bunun önünde bir üçüncü sûr var idi ki asıl kasrı muhîti idi. Gerek sûrların, gerek burcların üzerinde hayvânlar ve saydgâhlar sûretleri inşâ edilmiş ve burada Semiramis’in timsâli bir kısrak üzerinde yapılp elindeki harbeyi bir kaplana ve Ninos’un sûreti bir feres üzerinde olarak elindeki kargıyı arslana sokmuş gibi gösterilmiş idi.

İkinci kasrın vüs’at ve devnakca birinci kasr gibi değil idi. Bunun muhîti otuz istâde olup tuğladan mebnî bir sûru var idi. Ninos’un ve Semiramis’in ricâl ve amâlden bir cemâ’atin timsâlleri şu sûrun üzerinde tunçdan i’-mâl olunmuş ve Babil halkının Bilos dedikleri Jüpiter’in timsâli dahi bu sûrun üzerinde sanâyi’-i garîbe ile yapılmış idi.

Şu iki kasrın yanında nehr-i Fırat’ın on iki kadem **[199]** altından on beş kadem vüs’atında tuğladan binâ edilmiş bir yol kasrın birinden diğerine mümted idi”.

Kasrın hakkında Diodoros’un hülâsa-i ta’rîfâtı budur. Lakin kasrların bânîsi Buhtunnasr olduğu sonra bulunan yazılardan anlaşılmıştır. Bu kasrlardan şehir cihetindekinin harâbeleri el-yevm bâkîdir.

Amigorbil ile Nivit-Bil aralarındaki mevki’ Porsipa denilen medîne idi. Porsipa Asur lisânında burc-ı lügât ma’nâsınadır.

Porsipa'nın mevki' Hille'nin on iki kilometre cânib-i garîbesinde ve Fırat'ın dört kilometre ba'dendedir. Burc-ı mezkûr harâbesinden bir tepe üzerinde bir büyük duvar mevcûd ve irtfâ'ı kırk altı metredir. Bu harâbe yâ meşhûr burc-ı Nemrûd'un, yâhûd seyyârâta mahsûs heykelin harâbesi olduğu zannediliyor. Heykel-i mezkûr seyyârât-ı seb'aya mahsûs yedi burc olur her birisi bir türlü boya ile boyalı idi.

Keldanîlerin zu'mlarına göre şu binânın bânisi pâdişâhlarından birisi iken sonra Buhtunnasr tecdîd etdirmişdir. Buhtunnasr lisânından olarak üzerindeki yazılar dahi böyle gösteriyor. [200] Şu yazıların hâvî hazefden ma'mûl sahifeler İngiliz Ravlinson milâdın (1845) senesinde bulmakla Londra'daki müzehâneye götürüldü.

Yazıların Tercümesi

“Ben Buhtunnasr'ım. Babil pâdişâhıyım heremi ve tabakaları hâvî olan burcu ben yaptırđım. Ben Bâbil pâdişâhı Nabobolassar'ın oğluyum. İlâh-i a'zam olan Merodah beni Babil'de tevîd ile ma'bedinin teşyîdini bana emretti. Şu herem Merodah'ın makamıdır. Yerde, gökde olan binâların büyüğdür. Merodah'ın mukaddesini yeniledim. Karâr-ı celâline mahsûs olan mekânı altın ile tecdîd ve makar-ı huld olan tabakaları hâvî burcu altın ve gümüş ve ma'deniyât-ı sâ'ire ve mînâ-kârî murassa' tuğlalarla ve serv ve senûber ağaçlarıyla teşyîd etdim. Birinci binâ ki Babil'i andıracaktır. Kavâ'id-i arzın ve ikinci binâ ki Pursipa'yı andıracaktır. Yedi envâr meskûnenin heykelidir. Bunun binâsına benden mukaddem ki pâdişâhlar başladılar ise de bitiremediler. Şu binâyâ başlandığı vakitden benim zamânıma kadar yetmiş iki zamân[1]⁹² geçmiş idi. [201] Pek çok vakitler dehr-i ihmâl ve geçen pâdişâhlar binânın itmâmında âciz eyledi. Merodah-ı kebîr benim azmimi şiddetlendirdiğinden mevki'ni tagyîr ve esâsını ta'dîl etmeksizin binâsını i'âde etdim”.

Babil'de keşf olunan âsâr-ı cümlesinden nehir cânibinde bir sûr eserleri de görülmüştür. Şu sûr Babil pâdişâhlarından Nabonid'in yaptırdığı sûr olduğu zann olunuyor. Birossus der ki “Sûr-ı mezkûr Med mülûğünden Kuroş (Keyhüsrev)'un medîne-i Babil'e girdiğı sûr şimâlî tarafından cenûbdaki menfez-i Fırat'a kadar mümtedir. Mesahası ise Babil mesâhasının mecmû'ına müsâvîdir.

⁹² [1] Bir zamân yetmiş senedir.

“Bu sûr Babil’in aşağı tarafını nehrin tuğyanından hıfz için yapılmış olmalıdır” diyorlar.

Babil’in mevki’i Hille kurbunda, Fırat üzerinde vâki‘ ve beş mil kadar mümted olan harâbeler olduğuna müverrihîn müttetikdirler. Fırat’ın mecrâsı zaten şimdiki mecrâ iken Babil’in binâsında şehrin ortasına çevrilmiş idi. Şehrin harâbindan sonra mürûr-ı eyyâm ile yine mecrâ-yı kadîme döndüğü akvâl-ı [202] müverrihîn cümlesindendir. Fırat’ın sol tarafında olan su sedlerinin eserleri buna delîl gösteriliyor.

Zamân-ı me‘mûriyyetinde Babil’e altın medînesi azamet ve şânca memâliğin seyyidesi denilir idi. Eyâdî-i rüzgârdan avârız-ı muhrib-âneye tesâdüfe o azamet ve şânı bir derece mahv etdi ki inkişâfât-ı ahîre-i zamâna kadar ahvâl-i târîhiyyesi bile mevhûmât sırasına geçmiş idi.

Kutr-ı Babil cezîrenin cihet-i cenûbuna ve Halîc-i Acem’in cihet-i şimâliyyesinde vâki‘ bir kıt‘adan ibâretidir ki yukarıda zikr olunduğu üzere buna bilâd-ı Keldan dahi denilir. Şu kıt‘a milâddan mukaddem ki yirminci asırda Keldanîlerin huhûlî cihetiyle bilâd-ı Keldan nâmını aldı. Kutr-ı mezkûr nefis-i bilâd-ı Babil (Beyne’n-nehreyn), bilâd-ı Keldan (Bültekâ-yı nehreynden Basra Körfezi’ne kadar) mukâta‘a-i Sitakini (Şark ciheti) aksâmına münkasimidir. Ba‘zılarının kavlince Ebu Lunnas ve Sitakini ve cenûbda Meysan kısımlarına münkasim olup millet-i İslâmiyye oraları feth etdikde Arablar bilâd-ı Keldana sevâd-ı Irak tesmiye eylediler. Şimdi Tikrit’den Basra’ya kadar Irak-ı Arab deniliyor.

[203] Babil’in medâyin meşhûresi Babil, Ayes, Orhuh, Sitake, Ktesifon, Selevkiye şehirleridir.

Memleket-i Babil’in mülûk-i Keldân’dan mukaddem ki vukû‘ât-ı târîhiyyesi kudemâ-yı müverrihîn hurâfât ile mezc etmişlerdir. Ancak Nemrûd Babil şehrine kable’l-hicre (3262) senesinde te’sîs eylediğine müverrihlerden çoğu kabul eylediklerinden Babil vekâyi‘-i târîhiyyesine ol vakti mebde’ ittihâz eyledik.

Babil Memleketi Târîhi

Kable'l-Hicre

(1160-3262)

Müverrihlerin rivâyetlerine nazaran Birossus târîhinde hilkat-ı âlemde bed'en ederek mebde'-i âlem ile Bilos arasında bir takım vukû'ât ve hayvânât-ı merhûme zikr etdikden sonra der ki “Evvelâ Babil’de başka başka asıllarından münşa‘ib kabileler var idi. Şu kabileler Keldan bilâdında ikâmet üzere idiler. Bunlar behâ'im gibi intizâmsız ve huşûnetli bir hâlde yaşamakta iken ibtidâ Erisre (Hind Denizi) denizinden bir hayvân hâ'il [204] çıktı. Şu hayvâna Avanes denilir idi. Cismi balık gibi olup başının altında bir de insân başı ve kuyruğunun altında iki insân ayağı var idi. İnsân gibi tekellüm ederler idi. Sûreti hâlâ mahfûzdur. Avanes gündüzler insânlar arasında geçirip hiçbir şey yemez idi. Halka ilm, edep, fûnûn-ı âmme, şehir ve heykel binâsı, kıyâs-ı arz, ekin ekmek, hâsılâtı ne sûretle hafz etmek gibi insânların tamdan ve ta'ayyüşçe muhtâç oldukları her bir şeyi ta'lîm eder ve zamân-ı gurûbda denize giderek gecelerini denizde geçirir idi. Bundan sonra buna benzer bir hayvân daha zuhûr etmekle şu hayvân tûfândan mukaddem ki pâdişâhlarının isimlerini beyân sırasında derc olunur. Avanes asl-ı terkîb-i eşyayı yazıp halka öğretti”.

Birossus bundan sonra pâdişâhları zikr edip der ki “Hilkat-ı âlemden tûfâna kadar on pâdişâh hüküm eyledi. Birincisi Keldanî Elvares'tir. Müddeti (43200) senedir.

Elvares'e Abarus halef oldu. Müddeti (10800) senedir.

[205] Abaros'u Milos ta'kîb etdi. Milos Potinbilon şehrendir. Babil’de müddet-i hükûmeti (46800) senedir.

Bundan sonra Aminon Keldanî Babil pâdişâhı oldu. Müddeti (43200) senedir. Erisre denizinden çıktığı yukarıda zikr olunan Avanes Aminon zamânında idi.

Aminon'a Amigarus halef oldu. Bu da Potinbilon şehrinde olup müddeti (64800) senedir.

Amigarus'u ta'kîb eden Darnus'un müddeti (26000) senedir. Darnus'un zamânında Erisre Denizinde dört hayvân hurûc etdi. Şekilleri Avanes'e müşâbih idi.

Darnus'dan sonra İdurahus pâdişâh oldu. Müddeti (46800) senedir. Bunun vaktinde mukaddemkilere benzer bir hayvân çıktı ki şu hayvânın adı Odakus'dur.

İdurahus'u Emmesinus ta'kîb ve (36000) sene hükûmet etdi. Emmesinus sekizinci pâdişâhdır.

Bundan sonraki Evitarens'in müddeti (28800) sene olup Evitarens'e oğlu Kesyosres halef oldu müddeti (64800) senedir.

Kronos bir rû'yâ görüp tûfân zuhûruyla halkın helâk olacağını Kesyosres'e haber verdiğinden Kesyosrus [206] bir gemi yaptırıp akraba ve asdikâsıyla beraber gemiye duhûl ve it'ame, eşribe, hayvânât dahi gemiye idhâl etdi. Geminin tûlu beş istâde ve arzı iki istâde idi. Sonra tûfân zuhûr eyledi. Ta'âmları bitmekle Kesyosres kuşlardan birisini ta'âm ve mekân bulmak için gönderdi. Kuş bir şey bulamadı. İkinci def'a kuş dönerek ayağında çamur görüldüğünden su çekildiği anlaşıldı. Gemi ile araştırap karaya çıkmakla Kesyosres secde-güzâr şükr oldu. Babil'de putlara kurban kesildi. Geminin çıktığı yer dahi Ermeniye'de Kerduyana (Kürdistan) Dağlarından bir dağ idi.

İşte Birossus'un hilkat-ı âlemden tûfâna kadar Babil'deki Bilos heykeli sicillâtında alıp kitaba derc eylediği vukû'ât-ı târîhiyyeden menkûl olmak üzere kudemâ-yı müverrihînin neşr eylediği sözler akvâl-i mevhûme-i mezkûreden ibâretdir. Kudemâ-yı müverrihînin mebd'e'-i âlemden başlayıp yürüttükleri târîhlerin hâli böyle olduğundan târîh devrine kadar kütüb-i mukaddeseden sonra zuhûr eden âsâr-ı atıkadan başka me'haze i'tibâr olunamaz.

Birossus der ki [207] tûfândan sonra Babil'de seksen altı pâdişâh hükûmet eyledi. Bunların müddetleri otuz dört bin seksen senedir. Sonra Zerdâşt'ın livâsı altında olarak Medîler (Pîşdâdiyân) Babil'i feth etdiler.

Medîlerin fethinden sonra sekiz pâdişâh (224) ve Elam'dan on iki pâdişâh (48) mülûk-i Keldan'dan kırk dokuz pâdişâh (458), Arab'dan dokuz pâdişâh (245), Asur mülûğünden kırk beş pâdişâh (526) sene hükûmet eylediler”.

Medîlerin bidâyet-i hükûmetlerinden Asur mülûğünün nihâyetine kadar gösterilen müddet (1501) seneden ibâret olup (780) sene dahi zamân-ı inkitâ' i 'tibâr eylediğinden bu takdîrce Medî hükûmeti ibtidâsından milâda kadar geçen müddet iki bin iki yüz seksen dokuz sene olmuş olur.

Babil'de Medî hükûmetinin mebd'e'-yi târîh-i cedîdin bidâyetidir. Birossus Ermiye cihetiyle â'ile-i Medîyeye karîb olduğundan ondan sonra yazdığı târîhe mevhûm nazarıyla bakılamaz. Birossus Medîlerin bidâyetiyle tûfân arasında gösterdiği seksen altı pâdişâha otuz dört bin seksen sene müddet göstermiş ise de Medîler ve Keldanîler ile Babil'in mülûk-i [208] mûte'ahhiresi olan yüz on bir pâdişâhın müddetlerine mûte'allik vukû' bulan ta'dîlât ve mukâyese-i hisâbiyyeye nazaran her birisine on üç sene müddet isâbet etmekle tûfândan Medîlerin Babil'i zabt etdikleri zamâna kadar mürûr eden ezmine-i mülûkî hakkında dahi böyle bir ta'dîl hesâbı icrâ olunup hâsılı zikr olunan (2289) sene ile birleştirildikde tûfândan milâda kadar olan müddetin (3413) sene olması lazım gelir. Bu da sıhhata karîbcedir.

Kudemâ-yı müverrihînin edvâr-ı târîhiyye ile o devirler yakın geçmiş zamân vukû'âtına dâ'ir îrâd eyledikleri ifâdât-ı umûmiyye müstesnâ olmak üzere daha mukaddem ki ezmine-i vukû'âtı hakkında kitabları hurâfât u mevhûmât ile dolmuş olduğundan şu fikdân-ı me'haz zarûretinden dolayı Babil ve Asur memleketlerinin eski zamân târîhine külliyyen mefkûd nazarıyla bakılıyor idi. İngiltere devletinin esbak-ı der-sa'âdet sefîri Lord Layard evâ'il hâlinde Musul taraflarına seyâhat ve ezmine-i kadîmeye mahsûs ok ve çivi şeklindeki yazıların halîle Asur memâliğindeki harâbelerde bulduğu hutût ve âsâr-ı atîka ve mu'ahharen Fransa devletinin Musul konsolosu Mösyö Burtav daha sonraları [209] Mestresam vesâ'ir Avrupalı seyyâhlarının Babil ve Asur bilâdı harâbelerinde çıkardıkları yazılı tuğlalar Asur ve Babil devletlerinin ma'lûmât-ı târîhiyyelerini bir dereceye kadar meydâna çıkardı. Lord Layard'ın o harâbelerden çıkarıp Londra'ya götürdüğü yazılı tuğlalar yanyana yanaştırılıp da bir yere dizilse iki mil murabba'î bir mahal isti'âb idi. Zikr olunan yazılardan birkaç bin sene mukaddem ki vukû'âta dâ'ir hayli mebâhis-i târîhiyye

tercüme olundu. Şu vukû'ât-ı târîhiyyeden kitabımızda sırasıyla bahs edeceğiz. Lakin şu inkişâfât henüz matlûba muvâffak olacak bir dereceye varmamıştır. Bundan sonra varması melhûzdur.

Müverrihînin muhakkakları ümem-i ûlâ ahbârının mazbûtiyyet ve sıhhatine i'timâd olunması hakkında mütefakkiddirler. Ahbâr-ı mezkûrece kütüb-i mukaddesede olanların tasdikleriyle iktifâ eylediler. Sahâ'if târîhinde ibtidâ zuhûr eden memleket Nemrûd memleketidir. Tevrât'da mezkûr olunan Babil, Eked (Akad), Ereğ, Kelene medîneleri Nemrûd'un medîneleridir. Mebhûs-ı anı olan Nemrûd, Nemrûd bin Kûş bin Hâm bin Nûh olup a'kâbının her birisi Nemrûd lakabıyla yâd olunmuştur. Lakin bunların vekâyi'ine dâ'ir müverrihlerin yazdıkları şeyler Tevrât'a muvâfık değildir. [210] Binâ'en-aleyh Urhames'den mukaddem ki mülûğün keşfiyât ve isimleri hakkındaki ahabârın ve vüsûk ve i'tibâra şâyân olacağını sikât-ı beyân ediyorlar. Âsâr-ı atıkaca dahi Urhames zamânından beri vukû'âta ma'lûmât alınmıştır.

Urhames Nemrûd bin Kûş'un a'kâbından olup Babil'de hükûmet eden nemâredenin yedincisidir. İftihâr için ibtidâ adını taş üzerine yazdıran budur.

Uru'l-Keldan medînesi harâbeleri aralarında bulunan âsârdan medîne-i mezkûrenin sûrunu binâ eden ve orada büyük bir herem yaptıran Urhames olduğunu istifâde eylediler. Ur şehri medâ'in-i Babil'den olup bilâd-ı Keldan'ın akdemi olduğu Tevrât'da mezkûrdur. Ur şehrini ibtidâ âsime-i ittihâz eden Urhames'dir. Urhames orada ve safîredeki iki heykeli ma'bûd Nare ve Nibbur'dakilerin birini ilâh-ı eflâk ve diğerini ümmü'l-ilâh i'tikâd etdikleri te'evvüse nisbet etmiştir.

Urhames'den sonra oğlu İlğay kıyâm ve babasının orada başlattığı bir heykeli itmâm eyledi. İlğay'dan sonra sâğar Ketyas pâdişâh olup safîre şehrini dârü'l-mülk ittihâz etdi. Avrupalıların safîre harâbelerine mermer [211] den bir bardak buldu. Şu bardağın üzerinde (Naram-Sin) yazılı idi.

Naram-Sin sâğar Ketyas'ın a'kâbındandır. (Sin) kamer ma'nâsınadır.

Babil mülûk-i kadîmesi olan Benî Kûş kamere ibâdet etdiklerinden isimlerine sîn-i munazzım olanların cümlesi o mülûkden ve Urhames'e a'kâbındandır.

Medî pâdişâhı milâddan (2289) ve hicretten (2911) sene mukaddem Babil’i bi’l-muhâsara feth ve ahâlîsı hakkında mezâlîm-i azîme irtikâb eyledi. Ahâlî sabr edemediğinden çoğu memâlik-i sâ’ireye firâr ve ilticâya mecbûr oldular. Yukarıda işâret olunduğu üzere Babil’de Medî mülûğünden sekiz pâdişâh iki yüz yirmi dört sene hüküm eylemişlerdir.

Medî mülûğünden sonra kable’l-milâd (2065) ve kable’l-hicre (2687) de Babil’i Elam mülûğü zabt etdiler. Mülûk-i Elam on iki pâdişâh olup müddetleri (48) senedir. Kedorlaomer ve Erbuk mülûk-i Elam’dan ma’dûddurlar. Melik-i Sodom, melik-i Amore, melik-i Adom, melik-i Seboim, melik-i Bâliğ (12) sene Kedorlaomer’in itâ’atında sebât etdiler ise de ondan sonra Asar ve Şin’âr ve ümem-i sâ’ire mülûkîyle [212] bi’l-ittifâk isyân etdiklerinden Kedorlaomer harben gâlib ve muzaffer oldu. Kedorlaomer Hazreti İbrâhîm aleyhi’s-selâm efendimizle hem-asır olup nebî müşârûn-ileyh Hazretlerinin birâderzâde-i âlîleri Hazreti Lût aleyhi’s-selâm Kedorlaomer’in mülûk-i mezkûre ile bi’l-hâzebe galebesi sırasında ahz eylediği isra içinde idi. Hazreti İbrâhîm istimâ’ buyurdukda Hazreti Lût’u yed-i esâretten tahlîs buyurdular. Benî Elam’dan sonra kable’l-milâd (2015) ve kable’l-hicre (2637)’de Keldanîler Babil’i zabt eylemişlerdir.

Babil’de hükûmet eden mülûk-i Keldan elli dokuz neferdir. Müddetleri (458) senedir. Mülûk-i Keldan’ın Babil’de şevketleri imtidâd ederek dâ’ire-i melikleri hâricinde bulunan ümmetlerin çoğuna galebe eylediler. Keldan mülûğünün sît-kûs-ı şöhret ü şevketleri afâk-gîr olmakla nâşî kendilerinden mukaddem ki Babil Devleti’nin isimleri unutulup yalnız mülûk-i Keldan müştehir oldu.

Keldan mülûğünden en ibtidâ ma’rûf olanı ismi Dacun’dur. İsmi Dacun fütûhât ve gazavâtça kesîrû’l-vekâyi’ olup umûr-ı siyâsiyyece pek ileride idi. [213]

Asurîlerle aralarında büyük büyük muhârebeler vukû’ bulmuştur. Asurîler mağlûb ve taht-ı itâ’atına dâhil oldular. Dacun’un zamânında âsime-i memleket bazen bilâd-ı Babil’den Ur ve bazen bilâd-ı Asur’dan Şerkat idi. Fransızların keşf eyledikleri Avanes heykeli bunun binâ-gerdesidir. Zamânında teba’ası fevkalâde servet ü ni‘mete nâ’il ve ulûm ü fûnûnda müterakkî oldular. Dacun’un zamân-ı hükûmetinde târîhi mechûl ise de Tiğlat Filaser’e mensûb bir eserde heykel Avanes’i

tecdîd etdiğini ve zamân-ı tecdîdi binasından yedi yüz sene sonra olduğunu yazmışdır. Tiğlat Filaser ise milâddan mukaddem ki on ikinci asırda olduğuna nazaran ismi Dacun'un zamânı milâddân mukaddem ki on dokuzuncu asırda olmak lazım gelir.

İsmi Dacun'dan sonra Ken'ân ve Şames nâmlarındaki iki oğlu biri diğerini ta'kîb ile mesned-nişîn hükûmet olmuş ise de hangi birisi mukaddem olduğu mechûldür.

Dacun'un a'kâbinden Hammurabi'nin dahi büyük şöhreti olup Keldan mülûğü arasında âsâr-ı atîka yazılarından en evvel bunun ahbârına dâ'ir ma'lûmât olunmuştur. Âsime-i memleketi Uru'l-Keldan'dan Babil şehrine nakl eden Hammurabi'dir. [214] Âsime ol vechle nakl olundukdan sonra beldenin mevârid ve esbâb-ı serveti de Babil'e intikâl eylediğinden sonraları Ur şehri harâb oldu. Mevki'i mağaralardan biliniyor. Ba'zıları (Ur) Urfa olduğunu söylemişler ise de sahîh değildir.

Hammurabi'nin ulüvv-i himmeti mebânî ü heyâkıl ü kusûr inşâsına masrûf idi. Avrupa seyyâhları Hammurabi'nin ebniyesinde buldukları tuğla üzerinde şu ibârenin me'ali yazılıdır.

“Ben Hammurabi'yim. Anuvabil'in hâlis dostuyum. Ve Merodah cabbârının sadrına inşirâh veren şems-i râ'iyenin velîsiyim. Ben ilâhenin dostuyum. Kâffe-i ümem üzerine mutasallıtım ilâhe beni şu ümmetler üzerine âmir ü mâlik ta'yîn eylediler”.

Hammurabi Babil'de bir büyük kanal açıp bir duvarındaki tuğlada kendi lisânından şu ibârenin me'ali yazılıdır.

“Ben Babil'in muktedir pâdişâhı Hammurabi'yim. Aktâr-ı erba'anın zimâmları benim yed-i zabtımdadır. Merodah'a muhâlif olanların kahrıyım. Bin ve Bil, Sûmir ve Eked ümmetlerinin pâdişâhlığını bana verdiler. Ehl-i Babil'in sebep-i sa'âdeti olan nehri ben açdım. Sûmir ve Ekedilerin yerlerine kadar yetişip [215] kesilmeyecek menâhil icrâ eyledim. Ni'metli çayırırlarınızda ihtiyâcdan sâlim olarak ta'ayyüş ediniz. Sizin yeriniz mahal-i sa'âdetdir divânlara nidâ etdim”.

Hammurabi'den sonra serîr-i hükûmet müte'addid mülûge intikâl ederek bunların isimlerden iştibâh ve haberlerinde tedâhül olduğundan ba'zısını ba'zısından tefrîk derece-i ta'zîrdir. Devlet-i Keldaniyye şu mülûğün zamânında inhitâta yüz tutup kable'l-milâd (1665)'den (1559) târîhine kadar asâkir-i Mısriyyenin hücûmuna mukâbele ile aralarında pek çok muhârebeler vukû' buldu. Bi'l-ahere Mısır fir'avunu Tutmozis sene-i mezkûrede bi'z-zât Fırat'ı ubûr ile Babil'i muhâsara ve feth eylediğinden Babil bilâdı Tutmozis'in dâ'ire-i itâ'atına dâhil oldu.

Tutmozis'in vefâtına kadar Keldanîler itâ'atda devâm üzere eyledi. Vefâtından sonra halefine karşı livâ-yı muhâlefet açdıklarından üçüncü Tutmozis'in zamânına değin hâl böyle cereyân eyledi. Üçüncü Tutmozis askerle Keldanîler üzerine hücûm ve Babil'i muhâsara ile zabt edip ahâlîsini te'dîb ve üzerlerine ashâbından birisini vâlî ta'yîn ile muzafferen avdet etdi. Ahâlî-i Babil'in bu def'a ki itâ'atları milâddan [216] mukaddem ki (1314) ve hicretten mukaddem ki (1936) seneye kadar devâm eyledi.

Babil ahâlîsi ferâ'ine-i Mısır'ın taht-ı inkiyâdında bulundukları müddetçe Mısır'dan ta'yîn olunan vâlîlerin idâresi altında bulunup şu vâlîler irâdece Ninova ve Sincar mülûkî gibi müstakil idiler. Vülât-ı mezkûre Arab tâ'ifesinden ve hepsi dokuz neferden ibâretidir. Bunlar her ne kadar Arabiyyü'l-asl iseler de cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn dâ'iresinde sâkin Arablardan mı yoksa Suriye ve Ken'ânyun Arablarından mıdırılar mechûl ve fakat Sunh nâm puta taptıklarına nazaran Suriye Arablarından olmaları maznûndur. Babil'de hükûmet eden Arablardan üç meliğın isimleri ma'rûfdur. Bunlardan birincisi (Burneburbas), ikincisi (Kerahirdas), üçüncüsü (Tezibukas)'dır. Babil ve Asur aralarındaki muhârebeleri açan bunlardır. Şu muhârebeler mülûk-i Arab'ın târîh-i infirâzı olan sene-i mezkûreye kadar devâm ve Asurîlerden Tiğlat Semdan sene-i mezkûrede galebe ile Babil'i Mısırîlerin yed-i hükümlerinden tahlîs eyledi.

Tiğlat Semdan Babil'i zabt etdikde ashâbından birisini oraya vâlî ta'yîn ederek milâddan mukaddem ki on ikinci [217] asrın evâsıtına kadar Asur mülûğünün taht idâresinde kaldılar ise de o sırada Keldanîler Baladan zuhûr etmekle cem'-i cünûd ve Asurîlerle bi'l-muhârebe Babil'i zabt etdi. Medîne-i Nibur etrafına Nivit-Merodah sûrunu yapan budur.

Baladan zamânında Asur Adar Balaser kıyâm ederek aralarında hayli kıtâl vukû‘ buldu. Hiç birisi galebe edemeksizin ikisi de fevt oldu.

Vefâtlarında Baladan’ın yerine Nebuhaznesar (Buhtunnasr) ve Adar Balaser yerine Asurzes kâ’im olup ikisinin dahi vefâtlarına kadar aralarında fiten ve fesâd cereyân eyledi. Tiğlat Filaser’den bed’en ile Babil’de Asurîlerden kırk beş pâdişâh (526) sene hükm etmişlerdir. Kable’l-milâd (1100) ve kable’l-hicre (1766) târîhinde Keldanî Merodah Denya ki Asurîler aleyhine kıyâm etdi ise de ol vakit Asur pâdişâhı bulunan Tiğlet Filaser Merodah’a galebe etdi. Asur Devlet-i ûlâ ve sâniyesi vekâyî‘ ve mülûğü Asur mebhasında tafsîl olacaktır. İnşâallâhu te‘âlâ.

Asurîlerden sonra ya‘ni kable’l-milâd (606) ve kable’l-hicre (1228)’de ikinci Buhtunnasr, (561)’de **[218]** o yıl Merodah (559)’da Nerikeliser Babil pâdişâhı olup dokuz ay dahi Nerikeliser’in oğlu Bala-Yariseruk ve on yedi sene Nabonid Babil’de hüküm-fermâ olduğu hâlde kable’l-milâd (538) ve kable’l-hicre (1160)’da Fûrs pâdişâhı Kuroş (Keyhüsrev) asâkir-i kesîre ile hücûm ederek Babil’i istilâ ve Nabonid’i katl etdi.

Babil’in şu istilâsı bir sûret-i garîbede idi. Babil kal‘esinin metânети cihetle muhâsara fâ’ide vermediğinden Keyhüsrev Fırat Nehrini müte‘addid cedvellerle ifrâz ile sularını ayırdıktan sonra mecrâ-yı asliyyede askerin dizlerine gelecek decerede su kaldı. Ve Nabonid düşmanın tedbîrinden gafletle tertîb eylediği meclis-i işretde âlem-i aba dalmışken mecrâ-yı nehirden hücûm eden asker Babil’i zabt eyledi. Babil tamamiyle istilâ edilmiş olduğu hâlde zabtın garâbetinde nâşî ahâlînin çoğu vâkıf olamamıştır.

Târîh-i mezkûreden i‘tibâren Babil memleleti Fûrs devleti elinde kalıp mülûk-i Fûrsün son kisi olan Dara’nın mağlûbiyyetinden sonra İskender-i Yunanî yedine geçti. İskender Babil’i makar-ı saltanat etmeyi murâd edip o târîhlerde halel-**[219]** pezîr umrân-ı sâbığın i‘âdesini de tasavvur etmiş idi. Çok geçmeksizin vefât etmekle muvaffak olamadı.

İskender’in vefâtından sonra Selefkiye Devletini te’sîs eden Selefkos Selevkiye medînenesini binâ edip medîne-i mezkûrenin Babil’e yedi kilometre

yakınlığı ve devlet-i Selefkiye'ye âsime-i ittihâz edilmek efkârıyla Keldanîlere rağmen Babil'in sukûtuna bir esâs vaz' eylediği cihetle Selevkiye'nin civârda vücûdu hakîkaten Babil'in sukûtunu mûcib oldu.

Milâddan (127) ve hicretten (749) sene mukaddem Eşkâniyân Devleti'nin Babil hakkında gösterdiği tecâvüz-i şedîd şehrin bir büyük kısmını harâb ederek milâddân (26) ve hicretten (647) sene evvel Babil'deki ma'mûriyyet pek tenâkus etdi.

Babil Eşkâniyân'dan Sâsâniyân'a intikâl etmiş olduğu hâlde Hazreti Ömer radiyâllâhu anh efendimiz hilâfet-i seniyyelerinde memâlik-i İslâmiyyeye munzam olmuştur.

Babil mülûk-i Fûrs yedine geçdikden sonra gerek onlara, gerek mülûk-i sâ'ireye ta'alluk eden vukû'ât-i târîhiyye mebâhis-i mahsûsasında yazılacaktır. İnşâallâhu te'âlâ.

[220] 7

Babil'in Mezhep Avâ'id ve Medeniyyeti

Babil'in sükkân-ı kadîmesi olan Sûmirî ve Ekedîler sâ'ibî dininde idiler. Şems ve kamer ile seyyârât-ı hamseye ve bunlarla beraber ba'zı meşâhîrin timsâllerine vesâ'ir asnâm-ı mevhûmeye ibâdet ederler idi. Seyyârât-ı ibtidâ Babil ulemâsı ma'rifetiyle keşf olunup mu'ahharen yine ulemâ-i Babil burûc-ı isnâ-aşeri keşf etdiler. Kevâkib-i mezkûrenin devr ü harekâtında ahvâl-i devriyye ve beşeriyye için ahkâm ve te'sîrâtına mu'tekid olduklarından ilm-i tencîm vaz' eylediler. Binâ-en-aleyh ilm-i tencîm kâhinlerinin yedlerinde bir silâh gibi idi. İlm-i tencîm hademe-i din olan köhneye mahsûs ulûmdan olmakla bunlar zamânlarını mesâ'il-i felesefiyyeden bahs ile imrâr ve ilm-i tencîm ile iştihâr ederek ahkâm-ı ittisâlât-ı kevâkibden istinbât eyledikleri ahabâr ve ahvâl-ı müstakbeleyi mülûk ve ahâlîye tebliğ ile celb-i hayr ü def'i- şerr için zebîhalarla halka güyâ tathîr-i i'tikâd etdirirler idi. Kuşların seyrinden ve rû'yâların ta'bîrlerinden dahi ba'zı şeyler [221] istidlâl ederek boğazladıkları kurbanların ecvâfını teferrüc ve zebîhaların ahşâ ve em'âlarından ba'zı ahvâl-ı garibiyye keşf ü ahabâr ederler idi. Beyinlerinden cereyân

eden ma‘ârif-i mezkûre ulûm-ı irsiyye add olunarak hiçbir kâhin kendi evlâdından başka kimseye sır duyar gibi arâfet ve ahkâm-ı kevâkibe müte‘allik tencîm ilimlerinin ta‘lîm etmezler idi. Binâ’en alâ-zalîk köhne sınıfı ahâlî-i sâ’ireden mümtâz ve teklîfât-ı umûmiyyeden mu‘âf idiler.

Babil’de ahâlî-i kadîme-i Keldaniye âlemin ezeli-i tabi‘î olduğu ve bidâyet ve nihâyeti olmadığı i‘tikâdından oldukları hâlde felsefelerinde nizâm ü tedbîr maddeyi kazâ ü kadere ve dünyâda sûret-nümâ-yı mir’ât vukû‘ olan şu’ûnâtın hepsini tesâdüfe haml ile beraber her şey ilâhelerinin emriyle husûle gelir i‘tikâdına zâhib idiler.

Kâhinlerin en büyük ta‘lîmleri kevâkib-i seyyârenin hareketlerine dâ’ir idi. Ahkâm-ı kevâkibden ibâret olan ilm-i tencîmi zikr olunduğu üzere oğullarından başka eşhâsa ta‘lîm etmezler idi.

Keldanîlerce kevâkibin a‘zamı Zuhâl idi. Buna Kerunus ve Hilus dahi derler idi. Zuhâl ile seyyârât-ı [222] sâ’irenin tulû‘ ve ufûllerinden ve renklerinden istitlâ‘ ahabâr edip fırtına ve yağmurlardan ve harâretin şiddetinden ve kuyruklu yıldızlarla kûsûf ve husûf ve zelâzilden haber verirler idi. Kevâkib-i mezkûrenin afakdan sûret-i tulû‘larıyla ittisâlât ve enzâr-ı derecât ve burûcdan ve tenazûrlarından dahi bilâd ve ahâlî için hayr u şerrin hudûsunu istidlâl ve ahabâra devâm üzere idiler.

Keldanîler Zuhâl, Müşteri, Merih, Zühre, Utârid’den mâ‘adâ olmak üzere bunların altlarında otuz kevkeb dahi i‘tibâr edip şu otuz kevkebi ilâhe-yi Meşîre add etmiş ve nıfsını avâlim-i ulviyyede, diğer nıfsını avâlim-i süfliyyedeki emâkinin rukabâsı bilip her on günde bir kere kevâkib-i mezkûre avâlim-i ulviyyeden avâlim-i süfliyyeye resûl-i irsâliyyeyle avâlim-i süfliyyede bulunan ondan mukaddem ki meb‘ûsların yine avâlim-i ulviyyeye celbinden hâli olanadıklarına ve şu hâlin ezeliyyetine kâ’il olmuşlar idi.

Ulemâ-i Keldan şems bir senede, kamer bir ayda devirlerini ikmâl eylediklerinin ve seyyârât-ı sâ’ireden her birinin sûret-i muhtelifede devrânını ve ba‘zıları ba‘zılarından serî‘ü’l-hareke bulunduklarını bilir ve bunların mevâlîd-i insân ve hayr u şerr [223] ekvânca te’sîrât-ı azîmelerine mu‘tekid olurlar idi.

Dâ'iretü'l-burûc hâricinde dahi yirmi dört aded kevkeb olduğuna ve şu yıldızların nısfı şimâlde, diğer nısfı cenûbda bulunduğuna kâ'il oldukları gibi bu yirmi dört kevkebi kuzâtü'l-kevn i'tibâr etmişler idi.

Küre-i arzın içi boş bir kayık gibi zannedip hâdisât-i kevnîyye o kayığın içine döküldüğüne dâ'ir zu'mlarını te'yîd edecek beyyinât-ı irâ'e ederler idi.

Keldanîlerin şu ilmi ne vakit buldukları ma'lûm değildir. Kendilerinin zannilerine göre ise rasad-nücûmun bidâyeti (47,3000) sene mukaddem imiş.

Babil ahâlîsinin ittihâz ettikleri ma'bûdlar Şamas (Şems), Sîn (Kamer), Adâr (Zuhal), Mardûh (Müşteri), Nercal (Merih), İstâr (Zühre), Nabu (Utârid) olup Zuhal'i ma'bûd-ı nâr, Müşteri'yi kâdî-i a'zam, Merih'i ilâhü'l-hurûb, Zühre'yi melike-i intisâr ve ilâhe-i tevlîd, Utârid'i hikmet-i sâmiye i'tibâr ederler idi.

Kevâkıbden başka dahi pek çok ma'bûdları var idi. Ricâl-i meşâhîrden ba'zılarında ilâhe sınıfına idhâl etmişler idi. Babil avâ'ilinden Hind Denizinde çıkmış dedikleri [224] ve Avanes tesmiye ettikleri hayvân-ı mevhum ma'bûdlarının e'âzımından ma'dûd olduğu gibi mülûk-i kadîmelerinde Bilos'u âlemin mükevvini ve ilâhiyyâtın babası bilirler idi. (Ev) nâmında bir sanemleri de var idi ki buna nûr-ı ilâhî hikmet itlâk ederler idi. Mezrû'âtın hısb ve rehasına ta'alluk eden maddde-i lâzimeye mahsûs ve Ananetis nâmıyla mevsûm bir putları da var idi. Bilit diye yâd ve ümmü'l-hât ve ilâhe-i tabî'iyye-i kübrâ i'tikâd eyledikleri sanem dahi ma'bûdât-ı meşhûrelerinden idi. Esâmî-i muhtelifle ile mezkûr daha müte'addid ilâheleri var idi.

Bunların ibâdetlerince farz add ettikleri şeylerin başlıcaları putlara hayvânat zebîheleri ve bahçelerinin meyvelerinden ve kendi san'atları âsârından hedâyâ takdîm eylemek olup evâ'il hâllerinde insân zebîheleri de takdîm ederler imiş. Keldanîlerin avâ'id-i mezhebiyyelerine müte'allik meselâ nisâları heykelde nefsini garîbe-i ibâha etmek gibi bir takım çirkin ve fenâ hâlleri de var idi.

Keldanîlerin ulûm ma'ârifce şöretleri ve lisânlarına mahsûs ilm-i nahiv, lûgat, şerî'ât, merâtib-i ilâhiyye, ed'îye-i ruhâniyye, târîh-i tabî'i, ulûm-ı ri'yâziyye, ulûm-ı felekiyye mebâhis [225] ve mesâ'ilini hâvî kitabları var idi. Büyük

şehirlerinde ulûm-ı tederrüsüne mahsûs medreseleri olup içlerinde Venüs, Naboryanus gibi hayli âlimler zuhûr etmiştir.

Birisi hatt-i İbranî, diğeri mismârî olmak üzere iki nev‘ yazılar var idi. Hatt-ı mismârî çivi ve oka benzer bir takım hurûfdan ibârettdir. Sonraları keşf olunan âsâr-ı atîka üzerlerindeki yazılar mismârîdir.

Babil memleketi ahâlîsi pek zengin idiler. Hazîne-i devlete vâridât-ı yevmiyye bir ertâb (erdeb) raddelerinde idi ki ertâb Fürslere mahsûs keyle olup Yunanîlerin mâdmini dedileri keyleden üç şenk daha büyük idi.

Bilâd-ı Babil’de pek çok yağmur yağmadığından mevrû‘atça yağmurdan pek de istifâde edemezler idi. Lakin Fırat’dan arâzî-i mevrû‘aya ol kadar cedveller açmışlar idi ki yaz mevsiminde nehirlerin suları kâmilten arâzî-i mevrû‘aya cârî olup Basra Körfezi’ne bir katre bile su gitmez idi. Şu cedvellerden Fırat ile Dicle arasında olanların derûnunda gemiler yürür idi. Arâzînin kuvve-i inbâtîyyesi ise tahmin birine iki yüz ve hisb olduğu senelerde üç yüz kat hâsılât i’tâ eder idi.

[226] Babil ahâlîsinde her türlü hubûbât, çivîd, şeker kamışı, bahârât ve meyve husûla gelir idi.

Mi‘mârlık ve ressâmlık fenlerinde olan mahâretlerini keşf olunan âsâr-ı atîka gösteriyor. Mensûcâtları da pek a‘lâ idi. Ma‘den, cam, billûr gibi gibi işlerde ve âc üzerine nakş ve hakkde mâhir idiler.

Babil memleketi ahâlîsinin meşû‘ i’tibâr eyledikleri avâ'id-i mahsûsalarının başlıcası kızlarını kocaya vermek için ittihâz etmiş oldukları kâ'ide idi. Hadd-ı bülûğa resîde olan kızları evkât-ı ma'înede bir meydân-ı vâsi'a cem' ile ibtidâ en güzel olanlar ve ba'dehu hüsn ve cemâlce o takımın mâdûnunda bulunanlarının her birisini delâller yedlerine i'tâ ve müctemi' olan gençler huzûrlarında bey' men yezîd arz edip kıymetini bulan kızları tâliblerine satar ve fakat tezvîc şartlarıyla verirler idi. Bey'a konulmadıkça babaları kızlarını istediğine tezvîce ve şübbândan hiçbirisi istediği kızı almaya salâhiyyeti hâ'iz değil idi. Ba'de'l-mezâyede râğbeti munkatî' olan kızları tâliblerinden hangi birisi tezvîc edeceğini kefil ile temîn eder ise alıp

götürür ve te'mîn edemez ise akçesi redd olunup [227] kız geriye alınır idi. Muktezâ-yı şerî'atları böyle idi.

Avâ'id-i meşrû'alarının birisi de hastalarının tedâvîleri hakkında ittihâz etmiş oldukları mu'âmele idi. Bir hâne halkında birisi hasta olur ise o hastayı emâkin-i umûmiyyeden birisine götürüp meydâna korlar idi. Oradan her kim geçer ise hastanın hâl ve illetini su'âl etmesini tekâlif-i mer'iyyelerinden ma'dûd olduğundan hastanın illetini istîzâh eder ve hastanın akrâbası o ilâcı yapıp o hastaya verirler idi.

Babil ahâlîsi birkaç tabakaya münkasım idi ki ba'zısı ba'zılarından mümtâz idi. Bunlardan âlimler bir tabaka ve kâhinler sâhirler başka başka tabaka idiler.

Ahâlînin libâsları sofdan ayaklarına kadar uzamış bir gömlek ve bunun üstüne yine bir gömlek, onun üzerinde dahi beyâz sofdan bir hırka ve başlarına giydikleri kalensöve ile ayaklarındaki na'leynden ibâret idi. İtriyât-ı isti'mâline pek merâklı idiler.

Her birisinin parmağında bir hâtem ve yürürken elinde bir asâ dahi bulunur ve başlarına gül ve zenbak gibi bir çiçek takarlar [228] idi. Hâtemlerinin üzerlerinde sâhiblerinin kendi ve babaları ve ilâhelerinin isimleri menkûş idi.

Ahâlî-i merkûmenin harb aletleri bir zerre, başlarından tunçdan ma'mûl-i tâkıyye şeklinde bir miğfer, uçları safhalı demirden bir küçük harbe ve bir kargı, bir kasa kılıç ve bir kalkandan ibâret idi.

Babil ve Asur ahâlîlerinden birisi diğlerinden akçe istidâne etse medyûn nefsinin dâ'inin yanında terhîn eder idi. Borcunu edâdan âciz olan medyûn dâ'inin abd-i memlûğ olur idi.

Ahâlî-i merkûmenin serveti ve gınâsı mütehammil olanlar istedikleri kadar zevcât ittihâz edebiliyorlar idi. Pâdişâhlarının zevcelerini teksîr etmeleri ise hasâ'is-i devletden ma'dûd idi.

Asûr, Sâm bin Nûh aleyhi's-selâmın oğlu olup tûfândan sonra tavâ'if-i beşeriyyenin teferruğunda bir cemâ'ate re'îs olduğu hâlde Nemrûd ile beraber arz-ı Şin'âr'a ve tebelbül-i [229] el sine vak'asından sonra ismiyle şöhret-yâb olan kıt'aya hicret ederek kable'l-milâd (2640) ve kable'l-hicre (3262) târîhlerinde medîne-i Ninova'nın binâsına mübâşeret eyledi. O esnâda Nemrûd Babil şehrine vaz'-ı esâs ediyordu.

Şu kıt'a Asur nâmını aldığı vakit şimdi Musul vilâyetinde vâki' Zab-ı Sagîr Nehriyle cebel-i mablûb arasındaki buk'a-i sagîreden ibâret olduğu maznûndur. Buk'a-i mezkûrenin büyük parçası Dicle'nin menba'ından kurb-ı Fırat'a kadar mümted oldu. Mu'azzam tûlu şimâl-i şarkîden cânib-i garbîye kadar beş yüz milden ziyâde ve arzı üç yüz elli milden ale'l-ihtilâf yüz mil kadar tevessü' etmiştir. Mesâha-i terbi'yyesi yüz bin mil murabba'iden ziyadedir.

Kıt'a-i mezkûrenin hâvî olduğu bir düz sahrâ arz-ı şimâlînin otuz üç derece yirmi beş dakikasından otuz yedi derece yirmi beş dakikasına ve tûl-ı garbînin otuz dokuz derece yirmi beş dakikasından otuz üç derecesine kadar mümteddir. Şu sahrâ içinde Sincar ve Abdülazîz cibâl-i sagîresinden başka dağlar yokdur.

Asurya kıt'ası ezmîne-i kadîmede zirâ'at ve harâsetle [230] ma'mûr ve sekenesi kalabalık olduğu mevki'lerinden ma'lûmdur. Ânîfen yazdığımız sahrânın bir cihetinde yüz, diğer cihetinde iki yüz kadar medîne harâbeleri ta'dâd olunmuştur. Ba'zıları taharrî eyledikde Asur Devleti'nin zamân-ı azametinden kalmış pek çok âsâr-ı atîka buldular. Şu keşfiyyât ve meşhûdâta nazaran Asurya kıt'asının hudûd-ı hakîkiyyesi şarken Irak-ı Acem'e ve garben nehr-i Fırat'a ve şimâlen mebna'-i Dicle'ye ve cenûben kurb-ı Bağdâd'a müntehtîr.

Asurya memleketinin Hasb denilen vilâyetinden başkası Tavrât'da mezkûr değildir. Hasb vilâyeti nefis-i edyâbına olacaktır. Eski coğrafyalara bakılınca Edyabine vilâyeti Cezîre ile Kürditan kıt'asından müfrez bir dâ'iredir. Mülhakâtı Nusaybin'den Sincar'a ve oradan Erbil'de vâki' Gaugamela sahrâsına kadar mümted olup bu dâ'irenin şimdi bir kısmı Diyârbekir ve bir kısmı Musul vilâyeti dâhilindedir.

Istrabon ve Batlamyus gibi kudemâ-yı coğrafîn Asurya memâliğini Asur-ı aslî, İblitide, Edyabine, Ertakine, Arbahtis, Dulumine, Kalahine, Ablonyatyide, Setakine, Garamyin nâmlarıyla bir takım vilâyete taksîm eylediler. Bu vilâyetlerin çoğu esâmî-i bilâd ile müsemmadırlar.

[231] Erbilide, Erbil'e ve Kalahine Kalah'a mensûbdur. Lakin Edyabine Zab-ı Sagır ve Zab-ı Kebîr nehirlerine nisbet olunmuştur ki şu iki nehir o vilâyetin Kürdistan cihetindeki arâzisini sulayan nehirlerin en fâ'idelisidir.

Asur memâliğinin en meşhûr medînesi Musul karşısındaki şimdi Tell Yûnus ve Kuyuncuk diye yâd olunan mevki'de idi. Kalah el-yevm Nemrû diye ma'rûf olan mahaldır. Ezmine-i kadîmede Asur ve Elaser yâhûd İlaser denilen mevki'e şimdi Şerkat ve Resan yâhûd Rasina nâm-ı medînelerin mevki'ne Re'sû'l-ayn denilir.

Diyala Nehrinin Dicle'ye mansab olduğu mahalde Obis nâmıyla yâd olunur bir medîne var idi. Eski coğrafyalarda Sengar ve Sengara ve Tivrât'da Şin'âr denilen mahal Sincar'dır. Atîk-i coğrafya kitaplarında Asur memâliğinden pek çok şehirler isimleri zikr olunmuş ise de mevki'leri mechûldür.

Avrupalıların Asur harâbelerinden çıkardıkları âsâr-ı atîkadan anlaşılıyor ki Asur devlet-i kadîmesinin ibtidâ teşekkülünde makar-ı hükûmetleri cezîre-i mâ-beyne'n-nehreynin Habur kıt'asında vâki' mezkûr Rasina nâm medîne idi. Medîne-i mezkûre harâbelerinde Re'sû'l-ayn kasabasının yârim sâ'at [232] ba'dende el-yevm muhîti beş kilometre mikdârı mevcûd ve mâ'adâsı nâ-meşhûddur. O harâbe içinde hâneler ve zukâklar eserleri ve ba'zı hânelerin yânları ve yek-pâre taşdan kapıları ve su sahrıncıları hâlâ duruyorlar. Harâbe-i mezkûre hâricinde olan mahallerin neresi kazılsa ebniye eserleri zuhûr ediyor. Rasina sukût etdikden sonra Asur mülûğü âsimelerini şimdi Şerkat ve ezmine-i kadîmede İlaser yâhûd Elaser denilen medîneye nakl eylediler. Şu medînenin mevki'i Ninova'ya altmış mîl mesafedir. Garben Fırat'a, cenûben Babil kıt'asına ittisâl eder. İlaser dahi sukût etdikde Nemrûd'a ve ba'de Ninova'ya nakl-i âsime edildi. Lord Layard'ın İlaser medînesi harâbelerinde bulunduğu üç kıt'a Astvane-i Hezekiya üzerindeki yazılar Asur devlet-i evveliyyesine âi'd ve birinci Tiğlat Filaser'in ahhârını hâvîdir. O harâbelerde başka yazılar dahi bulundu. Milâddan (1130) sene evvelki ahhârı bildirir. Dicle ve Fırat nehirleri

üzerlerinde Asur ve Babil nâmlarıyla iki mütenâzır hükûmet olduğu ve nice asırlar devâm edip savlet ve kuvvet-i mütenâviben birinden diğerine intisâl eylediği milâddan (1250) sene evvel Asur bir kuvvetli memleket-i müttehida olarak bir hükûmetin taht-ı idâresinde [233] bulunduğu ve kabâ'il-i müteferrika muhârebelerde o hükûmetle müttehiden hareket eyledikleri o yazılardan istifâde olunmuştur.

Asur memâliğinin azametde en meşhûru Ninova idi. Bu şehri Asûr bin Sâm binâ etdi. Yukarıda zikr olunduğu üzere târîh-i binâsı hicretten (3262) sene mukaddem gösteriliyor. Hicretten mukaddem ki yirmi altıncı asırda Ninos'un hükûmeti zamânında büyük şöhet buldu. Ninova'nın mesâha-i terbî'yyesi be-gâyet vâsi' idi. Şehr-i mezkûrun şöhet-i Senharib (Senahrib) ve i'kâbı zamânlarında Ninos'un vakitlerindeki şöhetini geçdi. Târîhce musaddak olduğu üzere Ninova medâ'in-i Asuriye'nin en büyüğü olan Resan şehrinin ve ba'de İlaser ve sonra Nemrûd şehirlerinin sukûtunda mülûk-i Asuriye'nin dârü'l-mülkü olmuşdur. Ninova'nın şöhet ve azameti bir dereceye bâliğ oldu ki o asırlarda başka şehirler o dereceye bâliğ olamamışdır. Ahâlîsi huzûz ve mülazât-ı nefsâniyyeye inhimâk edinceye kadar memleketlerinin ve azamet ü şöhet-i devâm eyledi. Sonraları lezâiz ve melâhî ile kesret-i iştigâlleri Babilîlerin galebesiyle kendi tedmîrlerini netice verdi. Binâ'en-aleyh ahrû'l-emr Babilîler galebe ve emvâl ve eşyâlarının kâffesini gasb ile memleketlerinin harâb etdiler. [234] Ninova'nın mevki'i neresi olduğunda müverrihlerin sözleri ihtilâfdan sâlim değildir. Eşher-i akvâl Heredot'un dediğidir. Heredot Dicle'nin cânib-i şarkisinde olduğunu gösteriyor ki şehr-i Mûsul'un kurbunda ve suyun öbür cihetindedir.

Ninova iki def'a harâb olmuşdur. Birincisi hicretten (1280) sene mukaddemdir ki muharribi Med hükümdârı Erbasis ve Babil ve Keldanî prensi Belisis idi.

O sırada Babil hükümdârı bulunan Sardanapal Medîlerin hücûmuyla mağlûb olup nefsinin evlâd ü ıyâl ve eşyâsıyla birlikde ihrâk etdikden sonra Medîler şehri ser-â-pâ ihrâk ve tahrîb etdi. Bir müddet sonra Asurîler istiklâllerini i'âde ve Ninova'yı ta'mîr etmekle yine serîr-i hükûmet oraya vaz' olundu. Senahrib'in kıyâmına kadar şu ma'mûriyyet imtidâd edip onun zamânında Ninova'nın izzet ü azameti eskiden ziyâde oldu. Senahrib'in ba'zı âsârından kendi lisânından olarak "Ben dâr-ı

saltanatım olan Ninova'nın cemî'-i mebânî-i azîmesini i'âde ve şevâri'-i kadîmesini tecdîd etdim. Mukaddem ki dar yapılmış yerleri tevsî' eyledim. Medîne harâbından sonra kesb-i ma'mûriyyet ve güneş gibi iktisâb-ı letâfet eyledi" diye yazılmışdır.

[235] Ninova'nın ortasında Senahrib ile halefleri bir kasr-ı acîb yaptırmışlar idi. Şu kasr-ı menânet ve ziynetce ashen-i ebniye idi. Medîne-i Ninova ihrâz ettiği şân ü izzetle hicretten (1247) sene evvele kadar devâm etdi. O târîhde mülûk-i Asurya'ya halef olan Sarak'ın idâresi sukûta başlayıp ahîr-i hükûmeti olan hicretin (1228) sene mukaddiminde Med hükümdârlarından Keyaksar ve Babil hükümdârı Buhtunnasr'ın babası Nabobolassar askerle hücum ve Ninova'yı tahrîb etdiler. Bir de i'âde-i ma'mûriyyet edemedi.

Âsâr-ı atıkası lisân-i hâl ile söylüyor ki medîne-i Ninova'nın garâ'ib-i ebniyesi ve ma'mûriyyetinin acâyibi bir derece-i hayret-fezâda imiş. Ne çare ki kudemâ-yı müverrihîn tefsîlâtından bahs etmediler. Hicretten sekiz asır evvele kadar geçmiş zamânın ve vukû'ât-ı târîhiyyesinden ma'lûmât-ı kâfiye alınamıyor. Ninova'nın ahabârından en evvel bahs eden Yahûdî Bünyâmîn Tudolus'tur. Bünyâmîn Tudolus Musul'a gittikde Musul'dan ve gördüğü eserden ba'zı şeyler rivâyet eyledi.

Ninova'nın mevki'indeki muhîti (2272) ve sûr eserinin garb ciheti (2266) ve şark ciheti (3185) ve şimâldeki (1820) ve cenûbundaki (1155) metredir. [236] Cihet-i garbiyyesinin tûlu üzerinde birbirini velî eden iki sûrun eserleri hâlâ mevcûddur.

Oralardaki harâbeleri ibtidâ Fransa devletinin Musul konsolosu Mösyö Buta milâdın (1843) senesinde kazıp İngiliz Lord Layard dahi Mösyö Buta'dan altı sene sonra hafr etdi. Mösyö Buta'nın hafri keyfiyeti Horsâbâd bahsinde tafsîl olunacaktır.

Lord Layard harfice hayli dikkat etdi. Cümle-i keşfiyâtından biri Senahrib'in kasrıdır. O asırlarda dünyâda Babil ebniyesinden sonra Senahrib'in kasrından büyük binâ yok idi. Şu kasrda olan odalardan bir odanın tûlu iki yüz kadem olup ziyneti hayret-bahş-ı ukûl olacak derecede idi. Bir acîb saydgâh resmi ve daha nice tasâvîr ve temâsîl-i garîbe ile müzeyyen idi. O sûretlerin şekil ve san'atca ekmeli

Senahrib'in kendi timsâli olup bu timsâlin bir tarafında Benî İsrâ'il'den bir takım ricâl sûretleri var idi. Şu temâsîl şimdi Londra müzehânesindedir.

Lord Layard gitdikden sonra Fransalı Loftus gelip milâdın (1854) senesinde bir takım şeyler keşf etdi. Bu cümleden biri Sardanapal Hamsik kasrı idi ki Asur [237] -banibal diye meşhûr idi. Loftus hayli tuhaf şeyler bulup bulduklarını Paris'e gönderirken Dicle'ye düştüklerinden ba'zı şeyler kurtarıp Paris müzehânesine göndermiştir. Bunların içinde Sardanabal'ın sûreti var idi ki üzerine hatt-ı mismârî ile ismi yazılı idi.

Musul İngiliz konsolosu Mestresam çend sene mukaddem Ninova'da bir keşif icrâ etdi. Bu keşifte Senahib ve Esarhaddon kasrlarının bakiyelerini buldu. Şu bekâyâ içinde bir takım mu'teber yazılar ve mukaddemâ keşf olunan heykel-i Zühre'de keşfiyât-ı sâbıkadan hâriç ba'zı âsâr-ı muhtelif bulundu. Kezalik oralarda ondan evvel hafr olunmuş bir tepede keşf olunan Nebahaznesar (Buhtunnasr)'ın bir kasrında mînâ ile yaldızlı ve haşeb-i Hindîden ma'mûl bir takım musanna' direkleri dahi bulunmuştur. Mestresam'ın Ninova'da olan keşiflerinin biriside Asur zamânındaki bir mekteb-i umûmîdir. Asurbanibal'in zamân-ı hükûmetine kadar Asurîlerin çocukları Babil'e gönderilerek orada ta'allüm ve tederrüs ettirilirken Asurbanibal Ninova'da bir mekteb-i umûmî inşâ ve etfâl-i teb'anın Babil'e gönderilmelerinden sarf-ı nazarla tadrîs ve terbiyelerini iltizâm eyledi. Bu mektebde lisânlarına mahsûs [238] nahiv, lûgat, târîh, felekiyyât, tencîm gibi ulûm tadrîs olduğu ve Asurîlerin şimdi ansiklopedilere benzer kâmûsları dahi olduğu keşf olunan eserleri istidlâl olunmuştur.

Şimdi mevzi'-i Nemrûd denilen medîne-i kadîme dahi Asur harâbelerinin meşhûrlarından olup şu mevzi' Dicle'nin cânib-i şarkîsindedir. Mevzi'-i mezkûru bir düz mesâfe-i velî idi. Şu mesâfe Musal'a dokuz kilometre kalıncaya kadar mümted idi. Şimdi dağlar gibi yığılmış enkâzı aralarında başlarını havaya kaldırmış bir takım ebniye-i bekâyâsı duruyor. Görenler rasadgâh zannediyorlar. Bu harâbeler aralarında mülûk-i Asurya'nın Neyorkebyokin ile oğlu Merodah Moraban'ın isimlerini buldular ki bunlar pek eski şeylerdir.

Mevzi‘-i mezkûru ibtidâ hafr eden Lord Layard’dır. (1849) sene-i milâdiyyesinde hafr etdi. Orada sanâyi‘ ve nüfûs-ı garîbeyi ve eşkâl-i acîbeyi hâvî bir takım kıymetdâr eşyâ ve mülûk-i asnâm sûretleri buldu. Bulduğu temâsilin birisi Nazirbal diye Asurîlerce ma‘rûf ve milâddan on karn mukaddem Asur’da hükûmet eden Sardanapal’a nisbet olunuyor. Diğer [239] Esarhaddon’un oğlu Asurbanibal’e mansûbdur. Bu da kable’l-milâd yedinci karn evâsıtında idi.

Mevzi‘-i mezkûrda iki büyük kasr harâbesi var. Bakanlar ittikân-ı san‘at ve azametine ta‘accüb ediyorlar. Bu kasrın ikincisi birincisinden büyük ve revnak ve ziyetince ondan daha mükemmeldir. Kasrın ikiside türlü türlü insân sûretlerini ve libâs ve hareketlerini, bir takım saydgâhları, acîb acîb ma‘rekeleri, mülûk ve asnâm resimlerini, arslan ile sînin arasında nice nice hayvânlar timsâlleri ve develer ve öküzler ve daha pek çok hayvânât şekilleri hâvîdir. Şu kasrın acâyibi zihinlere hayret verecek derecededir. Bundaki san‘at ve mahâret ve garâ’ibe Avrupalılar şaşıp kalıyorlar.

Kasrda bir oda var. Uzunluğu yüz kademdir. Melâ‘ib-i nisvâna mahsûs olduğu anlaşılıyor.

Mevzi‘-i Nemrûd’da bulunan büyük ve küçük asnâm ve sûrun her birisi ağreb-i garâ’ib olup içlerinde Asurbanibal’in bir metre tûlunda -ayak üzerine durur-timsâli var idi. Avrupalılar orada üçüncü Bilus’a mensûb iki timsâl dahi buldular. Üzerlerinde Samuramit yazılı [240] idi. Ninos’un Semiramis ismiyle ma‘rûfa zevcesi budur.

Yine mevzi‘-i Nemrûd’da bir dikili taş olup Asurnazirbal oğlu üçüncü Salmanasar nasb ve üzerinde kendi sûretiyle bir takım insân ve hayvân sûretlerini nakşetdirmiş ve ba‘zı fütûhâtını yazdırmış idi. Bu dikili taş murabba‘ ve mahrûtî ve bir enli kâ’idesi olup üstü bir noktaya müntehîdir.

Asur bilâd-ı meşhûresinde Horsâbâd nâmıyla bir medîne olup buna Saryokin denilir idi. Mevki‘i Kürdistan kıt‘asındadır. Şimdi orada bir küçük karye vardır. Fransa devletinin esbak-ı Musul konsolosu Mösyö Buta milâdın (1843) senesinde Horsâbâd’ı keşf etdi. Buta’nın Horsâbâd’daki keşfiyâtının birisi dördüncü

Salmanasar zamânında velîahd olan Sargon'un kasrıdır. Bu kasrın etrafında bir takım binâlar var idi. Şu binâlar mevki'i Ninova'nın şimâl-i şarkisinde ve on altı kilometre ba'dendedir. Ebniyenin ortasında bir yüksek mahal var idi. Üstü her dıl'ı iki yüz metre tûlunda bir sath-ı murabba'dır.

Sargon'un kasrı şu sathın üstünde idi. [241] Kasrın bulunduğu mürtefi'ce mahalin her ciheti (1900) metre tûlunda sûzî var idi. Kasrın bir büyük kapısı olup kapının her tarafında başı insân başı resminde bir müdhiş öküz sûreti mürtesem ve kapı nukûş ve eşkâl-i acîbe ve tasâvîr-i garîbe ile müzeyyen idi. İç tarafında kapının yanında bir uzun nerdübân var. Bu nerdübândan kasrın sathına çıkılır idi. Kasrın sathı hayli yüksek ve o havâlînin her cihetine nâzir idi. Kasrın iç yüzündeki nukûş ve eşkâl ol kadar letâfet, ol kadar hüsn-i san'atı câmi' idi ki o asırların binâlarında buna mu'âdil binâ olmadığını şimdiki âsâr-ı atıkası gösteriyor. Kasr ile onu velî eden dâ'irenin hâvî olduğunu mahaller üç kısımdır.

Birinci kısım pâdişâha mahsûs bir dâ'iredir. Bu dâ'irenin binâsı tuğladandır. Dâhilindeki latîf odaların birisi yüz altı kademdir. Cümlesi nukûş-ı latîfe ve sûr-ı acîbeyi ve altından, gümüşden, âcdan türlü türlü evânî-i musanna'a ve kılıç, kalkan ve ol vakte mahsûs envâ'-i eslihayı ve pek çok nâdireleri şâmil idi. Dâ'ire-i derûnunda beş oda daha var idi. Şu odaların duvarları [242] uzunlarında insân, hey'et ve hareketleri muhtelif bir takım hayvân ile pâdişâhlar, askerler, ma'rekeler ve hisârların ve fütûhâtın ve bir takım arslan öldüren, kaplanlar üzerlerine hamle eden bahâdırların, düşman aleyhinde asker techîz eden muhârebelerin, hayvânât boğazlayan, putlara secde eden, eşhâsın ve kıtâl için hurûc eden askerler, muhârebelerde mecrûhen hâlet-i nez'e gelmiş âdemler ve maktûllerin sûretleri ve bu gibi nice nice sûr-ı acîbe ve musanna'a vardır ki bu sûretler elhâletü hâzihi elvân-ı asliyyeleriyle duruyorlar.

İkinci kısım ebniye ki küçük binânın şatırında vâki'dir ki yerden yükselmiş bir mahal üzerinde mebnîdir. Şu binânın harem dâ'iresi olduğu anlaşılıyor. Bu dâ'irede olan üç oda ol kadar musanna', ol kadar müzeyyen yapılmış ki bekâyâsına bakanlar parmak dişliyorlar. Bu kısım ile pâdişâha mahsûs dâ'ire arasında bir yol olup şu yol yeraltında yapılmış idi.

Üçüncü kısım ki ikinci kısmın ittisâline aittir. Yukarıda gösterdiğimiz yüksekçe mahalın başka tarafında vâki'dir. İkinci kısım şeklindedir. Şu ikinci kısımda hadem ü haşeme mahsûs bir oda ve etrafında kölelere [243] mahsûs mesâkin ve dârü'l-haşem ile sarây arasında bir uzun revâk var idi. Cümlesi ittikân ve tezyînât-ı acîbe ile inşâ kılınmış idi.

Yukarıda gösterdiğimiz harem dâ'iresinin yanında herem şeklinde bir takım harâbeler var idi. Bu harâbeler Asur pâdişâhlarının kabirleri olduğu rivâyet olunuyor. Şu herem yedi tabaka üzerine mebnî idi. Altındaki tabaka vâsi' ve her tabaka altındakinden ve vasat tabaka cümlesinden küçük idi. Her bir tabakanın rengi diğerine benzemez sûretle boyanmış, cümlesi ittisâ'ca birbirinden farklı ise de irtifâ'ca kıyâs-ı vâhid üzere binâ olunmuş idi. Tabakalar üstünde sekizinci kat olmak üzere birde rasadhâne var idi.

9

Asur Memleket-i Kadîmesi Târîhi

Kable'l-Hicre

(1380-3262)

Asur târîhi hakkında Yunan ve Fars müverrihlerinin yazdıkları sözlerin çoğu hurâfât ve mevhûmât ile [244] mahlûtdur. Asur milâddan (2640) ve hicretten (3262) sene mukaddem Ninova'ya vaz'-ı esâs etmiş olduğunu müverrihlerin çoğu kabûl etmiş olduklarına nazaran vukû'ât-ı târîhiyyesi o zamândan başlamak lazım gelir. Fakat eski müverrihlerin yazdıkları sözlerden vekâyi'-i sahîhe istifâde olunamıyor.

Şerkat şehri Ninova'dan ve şimdi mevzi'-i Nemrûd denilen bilâd-ı kadîmeden mukaddem Asur Devleti'nin makar-ı hükûmeti idi. Mevzi'-i mezkûrun ismi meşhûruna ve bilâd-ı Asurya'dan ma'dûd olan Mehpin (Nusaybin) ve İdes (Urfa) şehir-i kadîmlerinin bânîsi Nemark'den birisi olduğu ekser-i tevârîhde görülmesine nazaran Asurya'da devlet-i Asurya teşekkül etmezden mukaddem Asurya bilâdının cümlesi Babil'deki Nemark Devleti'ne tâbi' olduğu anlaşılıyor. Şerkat'da bulunan

Astvanalar birinci Tiğlat Filaser'in ahabârını hâvîdir ki zamânı hicretten (1750) sene mukaddem i'tibâr olunuyor.

Devlet-i kadîme-i Asurya'nın mü'essesesi (Bil-Sumili-Kabi) nâmında bir zât olup amûd-ı nesebde mü'esses-i devlet diye telkîb olunmuştur. Zamânı mechûldür.

Birinci Tiğlat Filaser zamânına mensûb âsâr-ı atîka miyânındaki lâyhada Erbaul ve Asur-Adin nâmlarında iki zâtın isimleri [245] mündericidir. Bunlar Tiğlat Filaser'in eslâfından oldukları o lâyhadan anlaşılıyor.

Müverrihler devlet-i müşârün-ileyhâ mülûğünden Ninos ile zevresi Semiramis kable'l-hicre (2580) târîhlerinden ve oğlu birinci Bilos'un (2560)'da câlis-i serîr-i hükûmet olduklarını gösteriyorlar. Müverrihlerden ba'zıları mevhûm ve ba'zıları nâ-mevhûm add etdikleri Semiramis işbu Ninos'un zevcesidir.

Ninos'dan sonra zevcesi Semiramis Asurya melikesi bulunduğu hâlde şu ikisinin iktidâr ve ikdâmlarıyla devlet-i kadîme-i Asurya hayli azamet u ittisâ' kesb etmiş idi. Fütûhâtlarına müte'allik-i vukû'âtdan bir dereceye kadar müverrihler bahs eylediler. Yunan müverrihlerinin Semiramis'e nisbet eyledikleri âsâr-ı imrâniyye Babil bahsinde yazıldı. Âsâr-ı mezkûreyi ba'zı müverrihîn milâddan mukaddem ki sekizinci karnın evâ'ilinde ve hicretten mukaddem ki on beşinci karnın evâsıtında kıyâm eden Bilus'un zevcesi Semiramis'e nisbet ediyorlar. İşbu Semiramis keşf olunan âsâr-ı atîka miyânında Semiramit diye gösteriyorlar.

Kudemâ-yı müverrihînden bir takımın rivâyetlerine nazaran Ninos'un [246] zevcesi Semiramis askerle bi'z-zat giderek Ermeniye mülûğünden Kazan'a galebe ve oradan Filistin'e, Mısır'a, Habeşe'ye azîmetle istilâsını tevsî' etdikden sonra Çin ve Habeşe beynindeki memâliğin cümlesini dâ'ire-i itâ'ata idhâl eyledi. Lakin ânifen beyân olunduğu üzere işbu birinci Semiramis'in zamânı kable'l-milâd (1960) Karan'ın Ermeniye hükûmeti serîrine cülûsü (1770) târîhleri esnâsında gösterilip aralarında iki yüz seneye karîb zamân olduğundan ya vak'ada yâhûd târîhlerde yanlışlık olmak lazım gelir.

Semiramis nâmına bir Hind seferi dahi târîh kitaplarında mezkûrdur. Şu seferîde ba'zıları birinci ba'zıları ikinci Semiramis'e nisbet ediyorlar. Lakin

ekseriyyet-i akvâl birinci Semiramis'e nisbetindedir. Semiramis asâkir-i külliye ile Hind memâliğine hücum eylediğinden Hind pâdişâhı hazırladığı askerin bir mikdârını meydân-ı muhârebede gösterip tarafının hînü't-tekâlarında bozğunluk irâ'e etmeleri için askere ta'limât vermiş idi. Asker ol vechle bozğunluk göstermeleriyle beraber pûsûdaki asker hurûc ile arkadan ve ta'kîb olunmakda olan asker dönüp önden Semiramis'in [247] ordusunu ortaya aldı. Vukû' bulan muhârebede Semiramis'in akbeh-i hezîmete giriftâr ve kendisi de zahm-dâr olarak bittiği Fûrsün sür'at-ı serîri sebeb-i halâsı olmuştur.

Ninos Semiramis'e nisbet olunan Belh memleketi fûtûhâtı Bakteryana bahsinde zikr olunacaktır.

Semiramis'den sonra oğlu birinci Bilos hicretten (2560) sene mukaddem taht-ı hükûmete oturup (2541) senesine değin devâm eylediğini ve onu da ta'kîb eden Ninas'ın zamân-ı hükûmeti (2492) senesine kadar mümted olduğunu müverrihler yazıyorlar. Bunlar ve halefleri diye târîh kitaplarında isimleri muharrer Sardanafol ve Dacon nâmlarıyla olmak üzere âsâr-ı atîka miyânında henüz eser görülememiştir.

Kable'l-hicre (2060)'dan (2040) senesine değin Asur-Bilnis ve (2040)'dan (2020)'ye kadar halefi Buzur-Asur ve (2020)'den (2000) senesine kadar halefi Asur-Uballit nâm-zâtların Asur hükümdârlığında bulundukları târîhlerde mezkûr ise de Şerkat kal'esinde bulunan âsâr-ı atîka miyânında bunlardan yalnız Asur-Uballit'in ismi mezkûrdur.

[248] (2000)'den (1980) senesine kadar Asur-Uballit oğlu Bilos ve (1980)'den (1960)'a değin Bilos oğlu Bodil, (1960)'dan (1940)'a kadar Bodil'in oğlu Voloş, (1940)'dan (1920)'ye kadar Voloş'un oğlu birinci Salmanasar Asurya'da pâdişâhlık eylediler. Mülûk-i müşârûn-ileyhimin isim ve hükûmetleri Şerkat kal'esinde bulunan âsâr-ı atîka içinde bulunduğu gibi Salmanasar'a mahsûs olmak üzere mevzi'-i Nemrûd'da bulunan âsâr-ı atîkadan dahi bunların amûd-ı nesebde oldukları anlaşılmıştır.

(1920)'den (1900) senesine değin birinci Tiğlat-Nin hükûmet eyledi. Senahrib Babil'i feth etmezden (600) sene mukaddem Tiğlat-Nin Babil'i feth etmiştir.

Bundan sonra (1850)'den (1830)'a değin Godor-Uzor nâmında bir pâdişâhın ismi ma'lûm olup ikisinin miyânında bulunmak lazım gelen bir hükümdârın ismi mechûldür. Amûd-ı nesebde Bil-Godor-Uzor Nin-Balazir'in selefi olduğu gösterilmiştir. Nin-Balazir'in hükûmeti (1830)'dan (1810) senesine kadardır.

(1810)'dan (1790) senesine değin Nin-Balazir'in [249] oğlu birinci Asur-Dayan, (1790)'dan (1770)'e kadar Asur-Dayan'ın oğlu Mutagcil-Nibu, (1770)'den (1750)'ye kadar onun oğlu Asur-Reys-İlem, (1750)'den (1730)'a kadar Asur-Reys-İlm'in oğlu birinci Tiğlat-Filaser, (1730)'dan (1710)'a kadar Tiğlat Filaser'in oğlu Asur-Bil-Kala, (1710)'dan (1690)'a değin Asur-Bil-Kala'nın karındaşı birinci Şames-Vol (Şemsiho) hükûmet eylediler.

Asur-Bilnis'den Şemsiho'ya değin isimler bâlâda muharrer mülûğün her birisi için yirmişer seneden ibâret birer ceyl-i i'tibârıyla takrîbî müddet görülmemiştir. Nin-Balazir'den birinci Tiğlat Filaser'e kadar hükûmet eden beş pâdişâhın isimleri ve karâbetleri Tiğlat Filaser mensûb âsâr-ı miksefe-i atîka miyânında ve Mutagcil-Nibu'dan Şemsiho'ya değin mezkûrû'l-esâmî beş pâdişâh amûd-ı nesebde zikr olunduğu gibi birinci Tiğlat Filaser zamânı Bavyan mevki'de bulunan âsâr-ı atîkadan istinâd olunmuştur.

Tevârîhce irâ'e edilen ecyâl-ı sâ'ireyi takrîbî ve nisbet sûretiyle vaz' eylediler.

Şemsiho ile ikinci Asur-Dayan arasında Asur-Mazur [250] nâmında bir pâdişâh olduğu ikinci Salmanasar'a mensûb olmak üzere Asurya harâbelerinden çıkarılan yazılardan anlaşılmıştır.

Yukarıda mezkûrû'l-isim birinci Tiğlat Filaser âsâr-ı atîkadan müstahrec vukû'ât-ı hulâsasına nazaran e'âzım-ı mülûk-i Asuriye'den olduğu Bahr-i Hazer ve cebel-i Lübnân'a kadar gâret ederek askeriyle hayli memâliğe galebe eylediği mu'âsırı bulunan pâdişâhlar kendisine itâ'at ederek hatta Mısır fir'avunu tahsîl-i

rızası için bir timsâh dahi ihdâ eylediği ve bi'l-muharâbe Babil pâdişâhına gâlib eylediği anlaşıyor.

Tiğlat Filaser'in vefâtında memâlik-i Asuriye dûçâr-ı fiten ve fesâdat olduğundan Asur Devleti'nin kuvvetine za'f geldi. Bir vakit sonra a'yân-ı devletden Bil-Ketirasu nâmında bir zât zuhûr ederek o sırada Asur hükümdârı bulunan zâtı hal'ü tebdîl ile âsime memleketi medîne-i Asur (Şerkat)'den medîne-i Nemrûd'da nakl ve takviyet-i devlete sa'y etmiştir.

Bundan sonra ikinci Salmanasar ve halefi Erbin hükûmeti eylediler. Erbin'e halef olan ikinci Bilos'un cülûsu kable'l-hicre (1578)'de zann olunuyor. Bunun zamânında [251] Asur Devleti hayli terakkî ederek Med hükümdârını itâ'at ve cizyeye rabt eylemiştir.

İkinci Bilos'dan sonra serîr-i hükûmeti ikinci Tiğlat Filaser oturdu. Tiğlat Filaser Sâni fütûhât ve gazvâta harîs idi. Teşyîd-i ebniyece âsârı ma'lûm değildir. Asur harâbelerini hafr edenler bunun âsârından bir tuğla buldular. Şu tuğla üzerindeki ibârenin me'ali budur.

“Ben cümle ümemin üzerine müstevlî olan Tiğlat Filaser nâm pâdişâh kaviyyü'l-iktidârım. Ma'mûrede bir büyük yoktur ki ben ondan büyük olmayayım. Kılıcımla aktâr-ı erba'aya mâlik oldum. Büyük küçük ne kadar memâlik var ise askerimle gazâ ve Rabbime düşman olanları kahr ile burunlarını yere sürdüm”.

Bundan sonra Ermenistan ve cezîre-i mâ-beyne'n-nehreynde Asur'a tâbi' olmayan memâliği istilâ eylediğini ve tâ'ifelerini başka yerlere sürdüğünü ve Mısır'a galebesini, ekâsî-i şarkdan etrâf-ı mağribe kadar fütûhâtıyla oralardan iğtinâmâtını zikr etmiştir.

Tiğlat Filaser Sâni'den sonra devlet-i Asuriye serîrine [252] oğlu Asur-Nazirbal cülûs eyledi. Müddeti (1552)'den (1527)'ye kadardır. Asur-Nazirbal binâlar, heykeller, kasrlar inşâsına harîs idi. Asur-Nazirbal mevzi'-i Nemrûd'da yıldızları rasad için bir herem binâ etmiş ve o civârda bir heykel dahi yaptırıp içinde bir timsâl-i ikâme ile bu timsâlin üstüne tercümesi atîde muharrer sözleri yazdırmıştır.

“Ben mâlik muzafferiyyet ve nâ’il maksad olan kasr Asurî’nin sâhibi Asur-Nazarım. Şiddetli arslan gibi harblerde sufûf-ı a’dâyı yırtan ve aktâr-ı erba’aya mâlik olan Tiğlat Semdan’ın oğluyum. O da tavâ’if-i Asurya üzerine mutasallıt pâdişâh muzeffer Bilos’un oğludur. Ben kılıcımla Dicle’nin menba’ından cebel-i Lübnân’ın etrafına kadar mümted olan ekâlîme mâlik oldum”.

Asur-Nazirbal zâlim ve kan dökmeye harîs ve kalbinde merhametden eser-i nâbûd idi. Muhârebede esîr etdiği eşhâsın kulaklarının, burunlarını, ayaklarını kesmek gibi mu’âmelât-ı şedîde gösterir ve kesdiği a’zâ-i insâniyyede cem‘ ile binâ-i kâ’im gibi birbinin üzerine dizdirip bununla telezzüz eder idi.

[253] Asur-Nazirbal vefât etdikde oğlu ikinci Salmanasar hicretten (1527) sene mukaddem devlet-i Asurya tahtı üzerine oturup (1492) senesine değin hükûmet etdi. Bunun zamânında Asur Devleti’nin şân ü azameti babasının zamânını geçdi. A’mâlinde olan âsâr-ı atîka üzerinde şu ibârenin me’ali menkûşdur.

“Temellüğünün dokuzuncu senesi sekizinci def’a olmak üzere Fırat’ı geçdim. Hadri-i Şamin’in oğlu Hamali Sanhalina’yı ve Fenike hükümdârlarından on iki pâdişâhı kahr ile hazînelerini ve huyûl ve hayvânât-ı sâ’ilerini zabt eyledim. Onuncu sene yüz yirmi bin askerle çıkıp Hama’yı ve bununla bereber seksen dokuz medîne istilâ etdim. On dokuzuncu sene Hadri’nin halîfesi Hezail üzerine hurûc edip bin yüz yirmi bir icle ve dört yüz atlı esîr eyledim. Yirminci sene Amanos Dağlarına gidip erzel-bülentden cisrleri kat‘ ile Asur’a götürdüm. Yirmi sekizinci sene Sur ve Sayda ve Cebil şehirlerini bana cizye vermeye ve İsrâ’il melîği Yaho’yu bana hediye takdîmine mecbûr etdim”.

İkinci Salmanasar’ın âsârından yedi kadem tûl ve yirmi [254] iki kırât-ı arzında bir taş bulundu. Bu taş üzerinde yirmi yedi aded muhârebesinin târîhleri ve sûretleri menkûştur ki nukûşları sanâyi‘-i garîbeyi hâvîdirler. Sûr-ı mezkûre derûnunda bir insân sûreti vardır ki mutazarrı’âne bir şekilde gösterilmiştir. Şu sûretin sâhibi Benî İsrâ’il mülûğü Yaho olduğu zann olunuyor.

Salmanasar’dan sonra hükûmet-i Asuriye ikinci Şemsiho diye ma’rûf olan Şames-Vol’e intikâl etdi. Hükûmeti (1479) senesine değin mümted olmuştur. Küçük

birâderi Camasb babasının fütûhâtından ba‘zı mahaller istilâ eylediğinden aralarında beş sene müddet fitneler ve Babil ve Ninova’da fesâdât mütenevvi‘a zuhûr etmiştir.

Ahirü’l-emr fevz ü nusret Şemsiho’ya yüz gösterip memâliği karındaşı yedinden kurtardı. Babil hükümdârı Beltarib devlet-i Asuriye’ye tâbi‘ iken Şemsiho ve karındaşı meyânelerinde ihtilâf ve fitnelerin cereyân ettiği zamânlarda fırsat bulup dâ’ire-i itâ‘atdan hurûc ile i‘lân-ı isyân eylemiş idi. Şemsiho o fitneleri basdırdıktan sonra kıtâl için Beltarib üzerine hurûc edip Babil eşrâfını [255] katl ve ahâlîsinden yedi bin nüfûs nefy eylediği ba‘zı eserlerin üzerlerindeki yazılardan istinbât olunmuştur.

Şemsiho’dan sonra oğlu üçüncü Bilos Asur hükûmeti tahtı üzerine çıktı. Müddeti on senedir.

Bunun zamânında Babil’ce fitneler tahaddüs ve ihtilâf-ı tekessür eylediğinden ashâb-ı muhâlefeti dâ’ire-i itâ‘ata idhâlden âciz kaldı. Babil mülûğü benâtından birisi tezevvüc eder ise Babil’i itâ‘ata yanaşdıracağını bi’l-mülâhaza benât-ı merkûmeden Semuramit’i tezevvüc etmiştir. Üçüncü Bilos’un âsârından bir tuğla üzerinde şu me’âlde bir ibâre menkûştur.

“Ben Bilos’um. Meden ve ekâlîmin ve Suriyâ ve Fenike aralarındaki ve Sur ve Sidon ve Samerra ve İdon ve Filistin hudûdundaki memâliğin cümlesine harâc vaz‘ etdim”.

Bilos (1469)’da oğlu üçüncü Salmanasar ve ona da (1415)’de üçüncü Asur-Dayan halef oldu. Asur-Dayan’ın vefâtında Sardanapal devlet-i Asuriye serîrine oturmuştur. (1397)

Sardanapal huzûz-ı nefsâniyyesini iltizâm ve nisvân ve melâhî ile iştigâl etmekle kuvâ-yı devlete za‘f-ı küllî ârız oldu. Keldanî Bilizis ile Med hükümdârı [256] Abasis ittifâk ederek askerle Ninova’ya doğru yürüdüler. Sardanapal gafletten ayılıp asâkir-i kesîre techîz ve bi’z-zât muhârebeye kıyâm eyledi ise de münhezimen Ninova’ya firâr ve muhâribleri ta‘kîb ile Ninova’ya muhâsara eylediler. Muhârebe ve muhâsara hayli vakitler devâm ederek Salmanasar’ın esbâb-ı mukâvemeti kâmilen muzmahil olmakla bir mahale odun cem‘ ve mâlik olduğu hazâ’in ve cevâhir ve

eşyâyı odunların üzerine vaz‘ ile ateşleyip yakdıktan sonra kendisi de nisvân ü evlâdıyla beraber ateş içine girip muhterik oldular. Ve muhâribler Ninova’yı bi’l-istilâ âhâlîsini katl ve yağma şehri ser-â-pâ ihrâk ve tahrîb etdiler. Binâ’en-aleyh Asur devlet-i kadîmesi münkariz oldu. (1380)

Şu devlet-i kadîme serîrine câlis olan mülûğün evâ’ili hâlâ perde-i reyb ve istibâh arkasındadır. Mülûğünün esâmîsi ve tevârîhi ihtilâfât ile memlû olduğu gibi âsâr-ı atîka üzerindeki yazılardan tercüme edilmiş olan vukû‘ât ve esâmînin târîhleri dahi tahrîbi vaz‘ olunmuş olduğundan gerek ansiklopedilerde ve gerek tevârîh-i cedîde de mûnderic cedvellerin hâvî oldukları esâmî ve tevârîh yek-diğerine benzemiyor. Bizim yazdığımız esâmî-i mülûk ve tevârîh-i culûs [257] dahi onların istinbât-ı sûretiyle olduğundan suhtuna ta‘ahhüd olunaması zarûrîdir. Fakat âsâr-ı atîkaya müstenid olan vekâyî‘-i istibâhdan sâlim olduğu misillü olduğu zikr olunan devlet-i kadîmi-i Asuriye’nin inkırâzı milâddan (758) ve hicretten (1380) sene mukaddem olduğu da mütehakkıktır.

Bilizis şu fethi ikmâl etdikden sonra kable’l-milâd (747) ve kable’l-hicre (1369) senesine kadar Asuriye’de ikâmet ve bilâd-ı Asur ahâlîsi kendisine itâ‘at ederek o târîhde vefât etdi.

İşbu Bilizis âsâr-ı Asuriye arasında Ful ismiyle mezkûr olup eski Asur hükümdârları sülâlelerinden birisidir.

10

Asur Devlet-i Ahîresi

Kable’l-Hicre

(1228-1369)

Ful’un vefâtından sonra Asurîlerden üçüncü Tiğlat Filaser zuhûr ederek dört sene kadar Babil ahâlîsiyle [258] muhârebe hicretten (1365) sene mukaddem Babil’e galebe etmiştir. Tiğlat Filaser ikdâm ve cesâretle muttasıf idi. Nâ’il olduğu muzaferriyyetle kesb-i iştihâr ve nefsinin Ninos-ı Sâni diye telkîb etdi.

Asur'un münhedim olan bünyân devletini ta'mîre muvaffak olup memâlik-i Asuriye'den Babil hükûmetinin istilâ eylediği yerleri istirdâda ve akdâr-ı şâmiyyenin cihet-i şimâliyyesine doğru tevsî'-i mülke çalıştı. İkinci sene Ermeniye havâlisindeki bilâdı istilâ ve Ermenîlerden pek çok nüfus cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn ve Asur bilâdına iclâ eyledi. Benî İsrâ'il hükümdârı Fakih ve Dımaşk pâdişâhı Rasin ve Yehûdâ meliği Ahaz ile muhârebeler ederek Ahaz tesâdüf eylediği mazâyika-i şedîdeden nâşî Tiğlat Filaser'e dehâlet ve tazarru'yla çok mallar i'tâ eylediğinden Tiğlat Filaser orayı terk ve giderek Dımaşk'ı istilâ etdi.

Dımaşk hükümdârı Rasin'i tutup öldürdü. Bu işi bitirdikten sonra Filistin'e azîmetle Fakih'i i'dâm ve memleketi zabt eyledi. Havâlî-i mezkûreyi darben ve kahren dâ'ire-i itâ'atına sokup ahâlîsinin çoğunu Asur havâlîsine nefy etdi.

[259] Sonra tekrâr melik-i Ahaz üzerine yürüyüp mukâtele ve bu def'a da emvâl-i kesîre ahzıyla akd-i mütâreke eyledi. Kable'l-hicre (1356) senesinden maşrık taraflarına teveccühle her ne mahale vardı ise ahâlîsine izâka-i zehr-i belâ ederek (1349)'da kendisi de zehr-âbe-i memâti içdi.

Dördüncü Tiğlat Filaser fevt oldukça dördüncü Salmanasar serîr-i mülke oturup İsrâ'il meliği Hoşea'yı Samarra'da cizyeye zabt etmiş olduğu hâlde Hoşea mu'ahharen te'diyede muhâlefet ve Mısır'dan istimdâd etdiğinden Salmanasar bi'l-muhârebe Hoşea'yı esîr ve habs ve üç sene muhâsara ile Samarra'yı zabt edip İsrâ'ilîlerin bir takımını Habur tarafına iclâ etdi. Salmanasar'ın galibe-i şedîdesi üzerine iki yüz yetmiş seneden beri hüküm-fermâ olan Benî İsrâ'il Devleti münkarız oldu. Salmanasar (1343)'de vefât edip kendiye halef olacak evlâdı bulamadığından muhârebelerde seraskeri bulunan Saryokin (Sargon) Asur Devleti serîrine oturdu.

Sargon be-gâyet şecî' ve bahâdır idi. Salmanasar'ın ekser muvaffakiyâtı bunun himmetiyledir. Sardanapal'in sukûtuyla Keldanîlerin yedlerine geçmiş olan memâliği bi'l-istirdâd mâ-beyne [260]'l-nehreyn bilâdının cümlesini istilâ ve Ermenistan, Mısır, Kıbrıs memâliğini dâ'ire-i itâ'atine idhâl etmişdir. Kıbrıs'ta bir büyük taş dikerek üzerine sûretini ve târîh-i istilâsını nakş etdirdi. Bu taş el-yevm Berlin şehrindedir. Sargon her muhârebede muzafferiyet ve fütûhâta mazhar olup fakat Sur şehrini muhâsara eyledikde zamân muhâsara pek çok vakitler uzamakdan

nâşî askerinin zahâir ve alefî dövünmekle hâ'ib ve hâsir olarak avdet eylemiştir. Sargon'un bazı fütûhâtı kendi lisânından olmak üzere Horsâbâd duvarlarının üzerlerinde yazılmış olduğundan tercümesi budur.

“Benim mülkü istilâ edişim küsuf-ı tam günündedir. (19 âzâr kable'l-milâd 721 ve kable'l-hicre 1343). Elam pâdişâhı Kembanagazi makhûr ve sonra Samarra'yı muhâsara ve zabt etdim. Ahâlîsinden (27282) nüfusu nefy eyledim. Gazze meliği Hanun ve Mısır meliği fir'avun bana muhâfelet gösterdiler. Bunların üzerine nâzil olup arz-ı Rafya'da harb etdim. Akbeh-i hezîmetle münhezim oldular. Ondan sonra Mısır meliği fir'avun ve Arab meliği Şems ve Sabe meliği Yatmir üzerlerine altından, akâkîrden, [261] at, deve, öküzlerden harâc vaz' eyledim. Hama'da Abdülmemâlik Dımaşk ve Samarra ahâlîsini benim aleyhimde bulunmaya tahrîs etmiş idi. Askerimle Harhar (Gerger)'e karşı yürüyüp beynimizde vekâyî'-i hâ'ile yüz gösterdi. Şu vekâyî'in nihâyeti onu mağlûbiyyetini müntic olup medînesini, sûrunu, vesâ'ir ebniyesini hedem ve tahrîb idi verdim. Harâb olan ebniyenin enkâzı yek-diğeri üzerine yığılmış taşlara döndü. Cemâ'atlerinin büyüklerini öldürdüm. Pâdişâhlarını tutturup bedeninden derisini yüzdürdüm. Van havâlîsi benim memâliğimden ma'dûd iken Ernez öldükden sonra ahâlî oğlu Esa'yı bî'at etmişler idi. Esa ile Ermenî Orsama eski istiklâllerini i'âde için beyinlerinde gizli ittifâk ve muhâlefe akd ettiklerinden asâkir-i Asuriye'mle üzerlerine varıp kal'elerini yıktım. O hâ'in hükümdârı (Ermenistan hükümdârını) tutup derisini yüzdürdüm. Hepsi saltanatıma huzû' edtim. Esut hükümdârı Azurî benim meşğûliyyetlerim sırasında fırsat bulup bana cizye vermemeye kalkıştı. Şehirlerinin tahrîb ve putlarını, kârılarını, oğullarını, kendisine müte'allik olanları kahr ile tezlîl eyledim. Sonra kalbime merhamet geldi. Yakdığım yerleri [262] ma'mûriyyetini i'âde ve maşrik taraflarında nefy ettiğim tâ'ifeleri orada iskân ile seraskerimlerimden birisini üzerlerine nasb ve onları Asurîler idâdına idhâl etdim”.

Bu bahslerden sonra (1331) târîhinde birkaç muzafferiyetini ve aldığı ganâ'imi Sardanapal'ın intikâmını almak maksadıyla Dûr-i yâkîn şehrini yakıp ahâlîsini tedmîr ettiğini ve Kıbrıs pâdişâhının verdiği hediyeleri vesâ'ir muhârebelerini zikr etmiştir.

Sargon (1333) senesinde medîne-i Ninova'ya mu'âdil olmak üzere devr-i Saryokin (Horsâbâd) şehrini binâya mübâşeretle (1328) senesi teşrîn-i evvelinin yirmi ikinci günü binâya hitâm verdi.

Sargon muhârebelerle meşgûl bulunduğu vakitlerde Elamîler ve Babilîler fırsat bularak devlet-i Asurya muhâlifleriyle akd-i ittihâz etdiklerinden Sargon muhâlifin merkûmeyi tenkîl etdikden sonra sühûl-i Keldaniyyede Elamîler üzerlerine hücum ve askerlerini kesr ü perîşân ettiği gibi Babil'e doğru yürüyüp Merodah-Baladan'ı esîr ve memâliğini teshîr etmiş idi. Bundan sonra Dimaşk ve sevâhil taraflarında muhârebelere devâm etmekte iken Merodah-Baladan iğtinâm [263] fırsatıyla memleketine rucû' ve izhâr-ı isyân eyledi. Asurya ahâlîsi ise Sargon'dan nefretle beyinlerinde katlini kararlaştırdıklarından Makrin'e avdet eylediği sırada Sargon'u i'dâm eylediler.

Mösyö Palas vâsıtasıyla Horsâbâd harâbelerinden çıkarılmış ve Mösyö Öpir vâsıtâsıyla Fransızca'ya tercüme edilmiş olan âsâr-ı atıkayı hâvî Güniform Târîhinin on birinci sahifesinde Ravlinson vâsıtasıyla ihrâc ve yazıları tercüme edilmiş olan âsâr-ı atîka içinde üzerine (69) rakamı mevzû' bir parçada nakş edilmiş yazılara nazaran kable'l-milâd (705) nisânının altıncı günü Horsâbâd'ın hasârlarını takdîs edildiği ve sene-i mezkûreyi ta'kîb eden (704) senesi ağustosunun on ikisinde ve Amid (Diyârbekir) vâlîsi Paharbil'in hükûmeti esnâsında Sargon maktûl olup oğlu Senahrib babasının tahtına cülûs eylediği istinbât olduğuna dâ'ir bir hâşiye mündericidir.

Mezkûr Amid şehri Medyen bin İbrâhîm aleyhis'selâmın evlâdından (Amid) bin el-Bülendî nâm zâtın ismiyle tesmiye kılındığını Muhammed bin Sehl'den rivâyeten Yâkût Mu'cem'inden beyân etmiştir. Bu takdîrce Amid şehri Hazreti İbrâhîm aleyhis'[264]-selâmın zamân-ı âlîlerine karîb vakitte te'sîs olunmuş olduğunu rivâyet-i mezkûreden istifâde olunuyor.

Ermenî târîh ve coğrafyalarında vesâ'ir ba'zı târîhlerde Diyârbekir'in nâm-ı kadîmesi (Dikrangerd) olduğuna dâ'ir münderic olan bahsler rivâyet ve hâşiye-i mezkûreye nazaran mecrûhdur. Zirâ Dikrangerd'in mü'essesesi denilen Ermenistan mülûğünden Dikran'ın cülûsu kable'l-hicre (1187) târîhinde olup Amid hakkında

Mu‘cem’in rivâyeti şehrin binâsı hicretten (2400) seneden ziyâde mukaddem olduğunu göstermesi ve Paharbil’in bile Dikran’dan yüz kırk sene mukaddem Asur Devleti tarafından Amid’de vâlî bulunması Dikrangerd şehri Amid’den başka bir şehir ediğini isbât eder.

Gelelim sadede. Sargon’un vefâtında Senahrib Asur Devleti serîrine culûs ederek eyyâmında büyük büyük işlere muvaffak olmuştur. Kesîrû’l-megâzî ve azametli bir pâdişâh idi. Uzmâ-i mülûk havza-i hükûmetinde mahmû idiler. Nefsini yeryüzünün pâdişâhı diye telkîb etmiş idi. Senahrib’in Asuriye harâbelerinde kendi lisânında yazılmış olduğu hâlde Avrupalıların ihrâç ve Güniform Târîhine derc etdikleri vukû‘âtının tercümesi vech-i âtî üzeredir.

[265] “Benim birinci gazâm Babil hükümdârı Merodah Baladan ile Elam askerleri üzerlerine vukû‘ buldu. Kiş nâm mevki’de muhârebe olup uzamaksızın kıtâla nihâyet geldi. Babil hükümdârı almadan kaçıp kal‘elerinin birisine ilticâ ettiğinden üzerine yürüyüp sebbi ve katl ile atlarını, silâhlarını, hazînelerini, zahîrelerini, iğtinâm edtim. Bu ganâ’im içinde altından, gümüşden, zî-kıymet evânî ve pâdişâhlara mahsûs melâbis-i kesîre var idi. Bundan sonra adamlarımdan ba‘zılarını gönderip Babil hükümdârının avretini vesâ’ir müte‘allikâtı hâdim ve tavâşîleriyle beraber der-dest etdirdim. Askerinin bakiyesini esîr edip köle diye satdım. Ba‘de Rabbim Asur’un imdâd ve havliyle Keldan memâliğinden yetmiş dokuz büyük şehir ve yüz yirmi karyeyi bi’l-mahâsara zabt eyledim. Mallarını iğtinâm zükûr ve nisvânını esîr ederek erkeklerini köle ve kârlarını câriye diye fûruht idi verdim”.

Senahrib bundan sonra Med, Ermenistan, Bayna, Fûrs, Komacine, bilâdı üzerlerine ve vukû‘ bulan ikinci gazâsını vasf edip üçüncü gazvesini tavsîfde der ki

“Yüzümü Şâm’a çevirdim. Şâm’da İluli nâmında Azmi [266] Koş’un, batşî za‘if bir pâdişâh var idi. Benim korkum kalbini istilâ etmiş idi. Mukaddemin haberini almasıyla beraber mülkünü ve elinden her ne var ise cümlesini terk ile Cezâyîr-i bahrden bir cezîreye kaçtı. Büyük Sayda ve Küçük Sayda şehirlerini ve bunlara tâbi‘ yerleri ve heykelleri ve kal‘eleri teshîr etdikden sonra İnobil’i oraların harâcını toplamaya me’mûr ta’yîn ve avdet etdim. Bu vukû‘âtı müte‘âkiben Saydalı İnobil,

Arvadlı Abdelit, Asutlu Mitanti, Amonlu Badol, Mevablı Şems Nadab, Adomlu Mulekram vesâ'ir Fenike hükümdârları hediyelerle bana mukarreb olmakla ve rızâmı tahsîle çalışdı. Lakin Askalanlı Sadka kibir mesleğine zehâb ile bana isyân gösterdi. Askerle üzerine hücûm edip Sadka'yı tuttum. Kendisinin ve babasının putlarını parça parça etdim. Bu sırada Migron'un büyükleri bana mutî' olan hükümdârları bâdîyi öldürmek için beyinlerinde karâr verip bâdîyi der-dest ve Yehûdâ meliği Hezekiya'ya teslîm etdiler. Migron ahâlîsi benimle aralarında harb zuhûrunda Mısır ve Habeşe hükümdârının mezâhiretlerini tamâ'kâr idiler. Askerlerini toplayıp meydân-ı muhârebeye indiler. İlsika buk'asında kıtâl ve vukû' buldu. [267] Galebe bana hezîme onlara yüz gösterdi. Askerlerini bozup târumâr etdim. Hesâbsız mallarını iğtinâm eyledim. Bunlar bozulup önümden dağıldıktan sonra Mısırlı Mirvi ve oğlu oklarımla akbeh-i hezîmete dûçâr oldular. Hâmîleri maktûl oldu. Kılıcımın ağzının Migron'a çevirdim. Büyüklerini öldürdüm. Fitne edenleri tutup köle diye sattım. Badi'nin gönderilmesini Urşelim'e haber gönderip celb ve mülkünü i'âde etdim. Sâyemde varıp ikâmet eyledi. Zirâ bana yakîn gelmiş idi ki bâdî re'yinde doğru idi. O mülûğün işleri bundan ibâretdir.

Ama Hezekiya kendi nefesine müte'allik işleri büyütüp itâ'atımdan imtinâ' ve şiddet-i mukadderetimi istihfâf ile bana kibir gösterdi. Hezekiya'nın elinde kırk dört şehir ve sûrlarının üzerlerinde pek çok yüksek burclar var idi. Çekirgeler gibi kesret üzere dağılan askerlerimi sevk ederek o şehirlerin etraflarında çadırlar kurdum. Metersler yapıdırıp muhâsara altlarını vaz' etdim. Unf ve sebât-ı azm ile onları vurmaya devâm edip belânın acılarını, müzayakanın eşedini onlara tatdırdım. Memleketlerini alıp kılıcım ile içlerine girdim. Elleri hiçbir şey bırakmayıp hepsini [268] aldım. Benim şu fethim bir büyük feth oldu ki şimdiye değin geçmiş zamânlarda misli işitilmiş şeylerden değil. Onlardan esîr etdiğim kibâr ü sığâr, zükûr ü nisvân ve iğtinâm eylediğim atlar, eşekler, katırlar, develer, öküzler vesâ'ir ganâ'im-i lâ-yuadd velâ yuhsâdır. Bunların cümlesini Asuriye'ye sevk etdim. Bundan sonra yüzümü Hezekiya'nın dârü'l-mülkü olan Urşelim'e çevirdim. Serçeyi kafesde habs eder gibi kendisini Urşelim içinde habs eyledim. Medîne-i Urşelim'de burclar binâ etdirip adamlarımı sûrun etrafına yaydırdım ki birisi şehirden çıkar ise yakalayıp tutalar. O esnâda Filistin'de feth etdiğim medînelere ittibâ'ımdan vâlîler

ta'yîn etdim. Bu vâililer Asut hükümdârı Mitanti, Migron hükümdârı Badi, Gazza hükümdârı İsmâil idi.

Hezekiya'nın işine gelince vâkta ki benim şiddetimi gördü korkusundan kaçarak yeri darlaşıp sebâta da kudreti kalmadığından istediğim emvâlden üzerlerine vergi vaz' etmek üzere musâlahaya tâlib olup resûllerini yanıma gönderdi. Ninova'ya geldiler. Otuz vezne altın, dört yüz vezne gümüş, ma'âdin-i semine, zî-kıymet taşlar, inci, büyük yâkut, saltanata mahsus serîrler, hâlis kehrübâ, at [269] eyerleri, deniz öküzü derileri, ahşâb-ı mütenevvi'a, abnûs, güzel câriyeler, köleler çok hediyeler getirip önüme koydular”.

Senahrib esnâ-yı muhârebe ve muhâsarada olan vukû'âtı beyân ediyor ise de ne sebebe mebnî Urşelim'in muhâsarasını fesh ve Ninova'ya avdet ettiğini yazmıyor. Halbuki Tevrât'ın mündericâtına nazaran esnâ-yı muhâsarada Hazreti Şa'yâ aleyhi's-selâmın du'âsı sebebiyle men tarafallâh içlerine tâ'ûn düşerek bir gece içinde yüz seksen beş bin nefer askeri fevt olup sabahleyin emvâtın cüsselerini meydânda gördü. Ve Mısır taraflarında bıraktığı askerlerin eslihaları kayışlarını ve yaylarının kirîşleri fareler kemirip isti'mâle yarayacak sûretten çıkarmakla onlarda Mısır askerine karşı bozuldular. Şu musîbetler üzerine artık Senahrib Urleşim taraflarında kalmaya cü'ret edemediğinden Ninova'ya ric'at eyledi. Azamet-i mağrur-ânesi ol iki hezîmet-i ma'neviyyeyi yazmaya mâni' olmuşdur.

Senahrib mukaddemâ Babil'i istilâ eyledikde Bilos nâmında birisi oraya vâlî ta'yîn etmiş idi. Urşelim'de tesâdüf eylediği nikbet üzerine Merodah Baladan fırsat bularak [270] memleketi tekrâr ele getirmek için cem'iyyetle Babil üzerine gitdi. Ahâlî memnûnen istikbâl eylediklerinden Senahrib'in orada vâlîsi bulunan Bilos'un dâ'ire-i itâ'atından çıktılar. Bu hâdisiye Senahrib'in mesmû'î oldukça cünûd-ı 'azîme ile hücum ederek katilde pek ileri yürüdü. Merodah Baladan mağlûben firâr eyledi. Ondan sonra nâm ü şânı ma'lûm olmadı. Senahrib Babil hükûmetine oğlu Asurnadin'i ta'yîn etdi.

Bundan sonra maşrık taraflarına hücum ederek büyük büyük fütûhâta ve nice nice kılâ' ve medâ'in fethine muvaffak olmuşdur. Bilâd ve memâlik hayli vakit muhârebeden hâli kalıp enzâr-ı âmmeye Senahrib'in heybeti takarrür eyledi.

Bu esnâda medîne-i Ninova'nın tecdîdine şürû' ile mi'mar ve neccâr ve nakkâşlardan pek çok ustalar götürüp Ninova'yı bir sûretle tecdîd ve tezyîn eyledi ki eski hâlini bile geçdi.

(1315)'de Asur-nadin vefât etdiğinden Senahrib Ercebil'i ve biraz sonra o dahi fevt olmakla Mezizi Merodah'a Babil'e vâlî nasb eyledi. Mezizi Merodah Babilî el-asıldır. Bunun zamânında Babil'ce esbâb-ı fesâd-ı izdiyâd bulmuştur. Senahrib izâle-i fesâda şiddetle kıyâm ederek [271] ahâlî-i Babil Elam hükümdârı Kudur-nakenta'dan istimdâd etdiler. Kudur-nakenta⁹³ külliyyetli asker ve esliha gönderdi ise de Senahrib'in muhârebelerinde münhezim ve pîş-rev-i ahâlî olan Suzub esârete giriftâr oldu. Senahrib Elam hükümdârından ahz-ı intikâm etmeye kıyâm ve sâdemât-ı azîme ile Kudur-nakenta'yı istîsâl eyledi. Meydân-ı Keldaniyye'nin kırkdan ziyâdesi dest-i istilâsına düştü. Şu muzafferiyyeti hâvî olmak üzere Senahrib'in lisânından muharrer yazıların me'ali vech-i âtî üzeredir.

“Ufuklardan ateşli dümân parlayıp yer gök arasını doldurdu. Ol dümânın bulutlar gibi açılan kesâfeti taraf taraf yayıldı. Yanan ateşlerin ulüvvları ra'd gibi şu'leler gösterdi. Kudur-nakenta benim makdem şiddetime yakın geldikde korkusundan şu'â' gibi âsimesine doğru uçu verdi. Asimesine yakın vardığında benim şiddetle istemekde olan rüzgârım ona doğru esmesiyle beraber kaçıp memâliğinin intihâsında gizlendi. Medînesi muhâsara ile şiddet ve ahzını tasmîm etdim...”

Senharib şu eserinde netîce-i vukû'âtı yazmıyor. Halbuki edille-i nücûmiyyede sû'-i 'akibetine dâ'ir ahkâma [272] kesb-i ittilâ' etdiğinden muhâsarayı kaldırıp geline geçen ganâ'imle bi'l-iktifâ Ninova'yı avdet eyledi. Kudur-nakenta firârından üç mâh sonra vefât edip yerine karındaşı Uman geçdiğini Senharib'in mahbûsu bulunan Suzub haber aldıkta Uman ile münâsebet mu'ârefesine istinâden bir takrîb ile firâr ve Uman'ın yanına azîmet etmekle ikisi birlikde asker cem' edip Babil'i istilâ idi verdiler. Senharib bu def'a Babil'i hücûm ve cem'iyetlerini istîsâl eyledi ise de Suzub ve Uman Elam'a kaçtıklarından hiç birisini tutamadı.

⁹³ Kudur-nekanta, Muhammed Taki Zehtabi'nin “İran Türklerinin Eski Tarihi” adlı eserinde Kudur-nahunte olarak geçmektedir.

Senharib be-gâyet zâlim ve kattâl ve hûnrîz bî-bâk idi. Katl eylediği nüfus-ı insâniyye hesâb kabul eder şey değildir. Seyyi'âtına mücâzât-ı ma'neviyye olmak üzere (1303)'de iki büyük oğlu kendisini öldürüp Ermenistan'a firâr eylediler. Senharib maktûl oldukda küçük oğlu Esarhaddon devlet-i Asuriye tahtına oturdu.

Mülûk-i Asuriye'nin en büyüğü Esarhaddon'dur. Cûlûsundan sonra Halîc-i Acem ile cibâl-i Ermenistan ve Bahr-i Mütevassıt arasındaki mahallerin cümlesi askerle yürüyüp muzaffer oldu. Şarkda Medîlerle muhârebe ederek garbta Kıbrıs [273] havâlisine ve cenûbda Mısır ve Habeşe'ye kadar nüfûzunu yürütmüştür. Emrini infâz ve dâ'ire-i itâ'atına idhâl eylediği mahallerden ba'zılarının isimleri bile babası işitmemiş idi. Eslâfı zamânlarında Babil havâlîsi fitne ve ihtilâfdan hâli kalmamış iken Esarhaddon ikdâmını Merodah Baladan evlâdını istihsâl-ı huzû' ve rızâlarına sarf ile bu maksadına muvaffak oldu. Devletinde kendi zamânına değin cereyân eden idâre-i mülkiyyeyi tağyîr ile memâliğini vilâyete taksîm etmiş ve Babil şehrine de Ninova gibi âsime-i devlet ittihâz ile nâmına Asur ve Babil pâdişâhı diye söyletmiştir. Ba'zen Babil'de ba'zen Ninova'da bulunur idi. Müddet-i saltanatının çoğunu Babil'de ve ba'zısını Ninova'da geçirdi. Cümlelerin hoşnûdî ve hüsn-i teveccühlerini kazanmıştır.

Yehûdâ mülki mensî-i töhmet cinâyetle askeri cânibinden tutulup mukayyeden huzûruna götürüldüğünden avz bulunan töhmetden berâ'at-i zimmetini anladığı cihetle mensîyi hükûmetine i'âde eyledi. Muktezâ-yı hilmi olmak üzere Halîc-i Acem taraflarındaki dâ'irenin hükûmetine Merodah Baladan'ın oğullarından birisine i'tâ etmiştir.

Esarhaddon'un teşyîd-i ebniyece şöhreti olup Babil'de [274] inşâ ettirmiş olduğu kasrdan başka emâkin-i vesâ'ir de dahi üç aded kasr yapılmış ve zamânına mensûb âsâr-ı mükteşefeden anlaşıldığı üzere Asur'da ve mâ-beyne'n-nehreyn bilâdında otuz kadar heykel binâ eylemiştir. Şu heykeller altın ve gümüşden ile yaldızlı idiler. Lord Layard mevzi'-i Nemrûd'daki kasrını hafr ile keşf eyledikde kasr-ı mezkûru hendese ve ittisâ'ca mülûk-i sâ'irenin âsâr-ı imrâniyyesine müreccah bulmuştur. Kasr-ı mezkûredeki kâ'anın tûlu (220) ve arzı (100) kademdir. Bunu bir takım kanatlı temâsil ve başları insân gibi arslan ve sâ'ir hayvânât timsâlleriyle tezyîn etmiş idi. Zamânına mensûb târîh olmadığından âsâr-ı mahfûreden istinbât

olunan vukû'âtdan başka ma'lûmât alınamamıştır. Vefâtı kable'l-hicre (1290) târîhindedir.

Esarhaddon'dan sonra oğlu beşinci Tiğlat Filaser taht-ı hükûmete oturdu. Babil meliği Savsedu-Hinos bunun zamânında kesb-i istiklâl etmiştir. Tiğlat Filaser (1282)'de fevt olmakla yerine karındaşı Asurbanibal cülûs eyledi. Bunun da zamânı muharebelerle geçti. Sus hükümdârı Te-Yumman'a galabe ve bir güzel sarây binâ etmiştir.

[275] Asurbanibal (1270)'de vefât edip birinci Buhtunnasr câlis-i serîr-i hükûmet oldu. Buhtunnasr Babil'i zabt ile Nabobolassar'ı oraya vâlî ta'yîn eyledi. Med hükümdârı Feraart üzerine hücum edip Rağu sahrâsında bi'l-muhârebe Medîler galebe ve Feraart'ı esîr ve katl ile Med vilâyetini tahrîb etdi. Nehr-i Fırat'ın garb tarafındaki akvâm muhârebede asker-i mu'âvenet etmemişler idi. Buhtunnasr seraskerlerinden Hulofron kumândasıyla akvâm-ı mezkûre üzerine yüz yirmi bin piyâde ve on iki bin süvâri asker göndermiş olduğu hâlde Hulofron Tebul kal'esini muhâsara eylediği sırada Budit nâmında bir hasnâ Yahûdî kızı kendisini bi'l-iğfâl sarhoş etdikden sonra katl etmekle asâkir-i Asuriye buna kesb-i vukûf eyledikde muhâsarayı bırakıp ric'at eylediler.

Hükümdâr maktûl Feraart'ın oğlu Keyaksar ile ittifâl ederek oğlu ikinci Buhtunnasr'a Keyaksar'ın kızını bi't-tezvîc akd-ı karâbet ve ikisi birlikte Ninova'ya hücum etdiler. Birinci Buhtunnasr bunların muhârebelerinde mağlûb ve maktûl oldu.

Birinci Buhtunnasr öldüğünde oğlu Sarak (Sardanapal) [276] taht-ı hükümdârîye oturdu ise de Bâbil'de mesned-nişîn hükûmet olan Nabobolassar'ın oğlu ikinci Buhtunnasr ile Med hükümdârı Keyaksar Sardanapal üzerine yürüyüp Sardanapal'ın techîz ve sevk eylediği asker-i kumândânı düşmanla mukâtele edeceği yerde ittihâz gösterdiği Sardanapal'ın mesmû'î oldukta kahrından kendi kendisini öldürdü (1228). Bunun vefâtıyla Asur Devlet-i ahîresi münkariz olup memâlik-i Asuriye Babil'de teşekkül eden devlet-i cedîdenin dest-i istilâsına geçmiştir.

Diyânet-i Asuriye kevâkib-i seyyareden her birini te'lîh ile onlara ba'zı asnâma ibâdetden ibâret idi. İçlerinden pek çok eşhâs dahi efrâd-ı ricâlden ba'zılarını te'lîh etmişlerdir. Asnâm-ı Asuriye cümlesinden olarak insân sûretinde ve arkası balık şeklinde (Nin) ve başı çaylak ve cüssesi insân resminde (Nesruh), başı insân gövdesi arslan [277] resminde (Nergal) nâmlarıyla ma'rûf üç aded putları ve şu sonraki iki sanemin kanatları da var idi. Ve kezâlik Semiramis'i dahi te'lîh ederek mezbûreye mensûb güvercin şeklinde bir saneme de taparlar idi. Ma'bûd ittihâz etdikleri asnâma ve seyyârâta mahsûs heykeller yapmışlar. Ve her birinde bir sanem ikâmesiyle Müşteri'ye (Belet) ve Neptün'e (Melne) nâmlarını verip ma'bûd ittihâz eylemişler idi. Bunları bir saf ittihâz edip ikinci saf dahi (Şamas) şems ve (Sin) kamer ve (Ebva) hava idi. Diğer esnâfa mahsûs başka bir saf dahi olup bu da ma'bûdât-ı hamselerinden ibâret idi ki (Ninib) Zuhâl ve (Merodah) Müşteri ve (Nergal) Merih (İştâr) Zühre, (Nibu) Utârid idi. Bunlara mahsûs asnâmın her birisini bir şeye tahsîs ve muhâfaza etmişler idi.

Asur Devlet-i dâ'ire-i mülkiyesi evvelleri bir takım memâlik-i sağıreye münkasım olup şu memâliğin cümlesi Asûr mülûğüne huzû' üzere idiler. Üzerilerindeki teklîf cizye i'tâsından ibâret idi. Lakin şu idâre-i siyâsiyyeden sonraları ba'zı mertebe-i fenâlık hâsıl olmakla dâ'ire-i sağırede bulunan [278] hükümdârın her birisi fırsat buldukça istiklâl sevdâsına düşdüler.

Bu yüzden memâlik-i Asuriye pek çok fitneler ve muhârebeler vukû' bulup bi'l-ahere memâlik-i sağıre hükümdârları umûr-ı siyâsiyyece istiklâl sevdâsına düşecek mu'âmelâtdan tecrîd edildiler. Asûr pâdişâhları memâlik-i Asuriye'nin hükûmdâr-ı siyâsîsi oldukları gibi riyâset-i dîniyye-i rütbeleri de umûm-ı teba'aya kabul etdirildi. Binâ'en-aleyh beyne'l-ahâlî mülûk-i müşârün-ileyhim nevvâb-ı ilâha i'tikâd olunup icrâât-ı siyâsiyyelerini ilâheleri taraflarından me'mûriyyetlerine haml idiler idi.

Asur pâdişâhlarının mâbeyn takımları sınıflara münkasım ve birinci hizmet tavâşîlere mahsûs idi. Şu tavâşîlerin kendi cinslerinden biri re'îsler var idi. Re'îs-i merkûm hem tavâşîlere hem de sâ'ir mâbeyn takımlarına nâzir ve âmir idi. Dâ'ire-i dâhiliyye-i devlet-i me'mûriyyenin en büyük vazîfeleri kasrın muhâfazası idi.

Mülûk-i müşârûn-ileyhimin vüzerâlarından mürekkeb birer meclis mahsûsları var idi ki şu meclis umûr-ı mühimmenin müzâkere ve idâresiyle vazîfe-dâr idi.

Mukâta‘at-ı memleketin dahi başkaca vâlîleri ve zâbıtalrı [279] siyâsiyyât-ı medîne için kâdîları ve cinâyâta bakmak için mahâkim-i mahsûsaları da var idi. Şu mahâkimin mu‘âmelâtı Avrupa’nın engizisyon mahkeme-i atîke gibi mezâlim-i azîme ve azâb-ı elîmeden ibâret idi.

Asur tâ‘ifesinin aslında olan ittifâk cümlesinin akvâm-ı sâmiyeden ve lûğatları Arab ve İbranî lûğatlarının ahavâtından olmasındadır ki şu üç lisânın ekser-i elfâzı yek-diğerine müşâbihtir.

Ulûm ve me‘ârifin ba‘zılarınca Asurîlerin mu‘ahizleri Babil köhnesi olduğu hâlde onlara tekaddüm eyledikleri gibi milel-i sâ‘irenin dahi çoğunu geçdiler. Şimdi ansiklopedileri misillü kâmûs-ı umûmîleri ve kendi lisânlarına mahsûs sarf-ı nahiv, lûğat ilimleriye hey’et ve tıbb gibi ulûmun tederrüsü için mekteb-i umûmîleri var idi.

Tâ‘ife-i Asuriye sanâyi‘ce binâ, resim, nakş, âc, zeccâc, hazf, mensûcât, tezyînât-ı libâsiye ve envâ‘-i esâs-ı beytiyye ma‘mûlâtında sâ‘ir ümem-i şarkiyyeye mu‘âdil ve belki hepsine fâ‘ik idiler.

[280] Üçüncü Fasl

Bilâd-ı Fûrs Coğrafrasıyla Kûrûn-ı Êlâ Târîhi

Bilâd-ı Fûrs Coğrafyası – Pîşdâdiyan Devleti – Med Devleti – Eşkânîyân Devleti – Sâsânîyân Devleti – Fûrslerin Avâ‘id ve Mezhep ve Medenîyyetleri

12

Fûrs Kıt‘ası ve Coğrafyası

Bilâd-ı Fûrs (bilâd-ı Fârs) demektir. Bilâd-ı mezkûre Fârs-ı garbî ve Fârs-ı şarkî nâmlarıyla ikiye münkasımdır.

Fârs-ı garbî: Buna memleket-i İran dahi denilir. Memleket-i merkûme şimâlen Ermeniye, Gürcistan, Bahr-i Hazer, ba‘zı bilâd-ı Tatar ve şarken Belûhistan

ve cenûben Bahr-i Hind, Halîc-i Fârs ve garben yine Halîc-i Fârs, Irak-ı Arab, Kürdistan, ba‘zı bilâd-ı cezâire ile mahdûd olup (500,000) mil murabba‘i mesâfeyi ve (12,000,000) nüfûsu hâvîdir. Şu memleket ber-vech-i âtî sekiz kısımdır.

[281] (1) Azerbeycan: Şu kısmı Ermenistan ve Gürcistan ve cezâire-i dâ‘ireleri velî eder.

(2) Kilan: Bu dâ‘irenin garbında Azerbeycan ve şarkında Bahr-i Hazer vâki‘ olmuştur.

(3) Mazenderan: Kilan’ın şarkında ve Bahr-i Hazerin cenûbundadır.

(4) Bilâd-ı Cebel: Buna Irak-ı Acem dahi denilir. Azerbeycan ve Mazenderan’ın cihet-i cenûbiyyelerindedir.

(5) Hozistan: Irak-ı Arab’ın cihet-i şarkiyyesindedir. Buna Şûşâne denilir idi.

(6) Memleket-i Fârs: Halîc-i Fûrs’ün şimâl-i şarkiyyesindedir.

(7) Kirman: Fârs ve Belûhistan ve Afğanistan aralarındadır. Halîc-i Fârs ve Bahr-i Hindin ba‘zı mahallerini velî idi.

(8) Horasan: Şimâlen bilâd-i Tatar, şarken Afğanistan cenûben Kirman ve Fârs ve Bilâd-ı Cebel ve Mazenderan ile mahdûddur.

Fârs-ı garbî dâ‘iresi sath-i bahrdan pek yüksek olup silsileleri, vâsi‘ sahrâları, ba‘zı buhayreleri [282] ve on dört enhârı hâvîdir. Hoy, Tebriz, Tahran, İsfahan, Kaşan, Nişabur, şehirleri ve o dâ‘irenin medâ’in-i meşhûresindendir.

Fârs-ı şarkî: Şu dâ‘ire şimâlen Belh, şarken Çin ve Hind, cenûben Bahr-i Hind, garben Kirman ve Horasan ile madûd olup Herat, Sicistan ve Belûhistan nâmları ile dört kısımdır.

Herat dâ‘ire-i mezkûrenin şimâl-i garbiyyesinde, Afğanistan şimâlinde, Sicistan garbında, Belûhistan cenubundadır. Şu dâ‘irenin mesâhası altı yüz bin mil murabba‘idir.

Herât memleketi Harezmi sahrasına ittisâl idi. Oralarda konar-göçer Terkan kabileleri meskûndurlar. Sahrâ-yı mezkûrenin cibâl-i cenûbiyyesi silsilelerinde güzel dereler vardır. Ezmine-i kadîmede ma'mûr ve makbûl şehirleri hâvî iken hepsi harâb oldu. Silsile-i mezkûre garb cihetinden Herat'a ve Herat'dan Kâbil nevâhîsinde vâki' Kahistan'a kadar mûmte'dir. Silsilenin Kabil ciheti güzel pınarları latîf dereleri, lezîz meyve ağaçlarını şâmil'dir.

Herat memleketinin vaktiyle Şehrîstan, Mervü's-Şahcan, Mervu'r-Ruz, Badgis, gibi hayli medâ'in-i meşhûresi var [283] idi. Şimdi hepsi harâbdır. Medîne-i Herat güzel bir buk'ada vâki'dir ki etrafını dağlar ihâta etmiştir.

Sicistan dâ'iresinin garb cihetinde Kirman ovaları, şimâlinde Herat, şarkında Afğânistan, cenûbunda Belûhistan vâki'dir. Şu kıt'ada Zerenç nâmıyla bir buhayre olup muhîti yüz elli mildir. Vasat-ı buhayrede bir cezîre ve şu cezîrede bir harâb kal'e vardır. Etrafında bir takım sûretleri çirkin, resimleri çıplak vahşîler sâkindirler. Sicistan dâ'iresinde mesâhası (250000) mil murabba'idir. Derûnunda çok harâbe şehirler vardır.

Afğânistan dâ'iresi cenûbdan Belûhistan, şarkdan nehr-i Hind, garbdan Sicistan ve Herat, şimalden Herat ve cibâl-i Hindkuş ile mahdûddur ki cibâl-i mezkûre Belh ile Afğânistan beynini fasıl eder. Mesâhası yüz elli bin mil murabba'idir. Cihât-ı şimâliyyesinde yüksek dağlar, derin dereler, menbit ovalar olup enhârı kesret ve mahsûlâtı ve Fırat üzeredir. Medâ'in-i meşhûresi Kandehar, Kabil, Beşaver, Gazne şehirleridir.

Belûhistan dâ'iresi cenûbdan Bahr-i Hind, şarkdan Sind, şimalden Afğânistan ve Sicistan, garbdan Kirman [284] ve Lûristan ile madûddur. Mesâhası yüz kırk altı bin mil murabba'idir. Arablar buna Sind ıtlâk ederler idi. Şimdi şark cihetinde onu velî eden mahallere Sind denilir. Behûlistan memleketi Kûhistan, Makran, bilâd-ı Los, mefâze aksâmına münkasımdır. Kûhistan o memleket dâ'iresinin şimâl-i garbîsinde, Makran cenûbunda, bilâd-ı Los cenûb-ı şarkîsinde, mefâze şimâlinde ve Sicistan hudûdundadır, cümlesi kabâ'il-i muhtelif-i ru'esâsının yedlerindedir.

İran nâm-ı aslîsi ezmine-i kadîmede, Asur, Medî, Pârs, Fârs, Herakya bilâdına ıtlâk olunur idi. Ve Irak, Fârs, Horasan bilâdına İran şimdi denilir idi.

Fürslerce İran bilâd-ı Efrehşed bin Sâm bin Nûh aleyhi's-selâmdır. Binâ'en-aleyh bilâd-ı İran (Bilâd-ı Efrehşed) demektir. Arablar İran lafzını ta'kîb ile Irak dediler.

Mülûk-i Fürsün birinci tabakası olan Pîşdâdiyân Devleti pâdişâhlarından Tahmures ekâbir-i devletinden Horasan, Sicistan, Kirman, Makran, İsfahan, Cilan (Kilan), Azerbeycan, Sindan, Cürcan, Ermenan isimleriyle mevhum on zât intihâb ederek mülkünün her parçasına şu zâtın birisine [285] iktâ' ettiğiinden her birisinin elinde olan memleket nâmına nisbetle müştehir olduğunu Fürs müverrihleri yazıyorlar. Binâ'en-aleyh Pîşdâdiyân Devleti zamânında memâlik-i İran ber-vech-i mezkûr on dâ'ire olmak üzere irâde olunmuş demek olur. El-uhdetü ale'r-râvî.

Mülûk-i Fürsün ikinci tabakası olan Keyâniyân ki Med deniliyor şu devletin mülûğünden Kuroş (Keyhüsrev) memâliğini İran dâ'iresinden hârice tevsî' ile kıta'ât-ı sâ'ireden dahi çok yerler istilâ eylediğinden yedindenki yerleri yüz yirmi vilâyet-i sağîreye taksîm etmiş idi. Birinci Dara o taksîmi lağv ile memâlik-i İraniyyeyi ber-vech-i âtî yirmi büyük vilâyete taksîm eyledi.

- (1) Lidya, Pisidya
- (2) Karya, Likya, Pamfilya
- (3) Fûrugya, Kabadokya, Paflagonya
- (4) Kilikya, şimâlî Suriye
- (5) Cenûbî-i Suriye
- (6) Mısır
- (7) Maverâü'n-nehir
- (8) Şuşane [286]

- (9) Babil, Asur
- (10) Med (Midiya)
- (11) Bahr-ı Hazerin sâhil-i cenûbîsi
- (12) Baktaryana (Belh)
- (13) Ermenistan
- (14) Derecyani Kirman
- (15) Bilâd-ı Saka
- (16) Sağdiyana, Aryana, Hazerm, Pârs
- (17) Kolhida
- (18) Yanya, İberya
- (19) Pontus
- (20) Rahusya, Hind-i Fârsî

Dâ'ire-i mezkûre vekâyi'-i târîhiyyelerinden ma'lûm olacağı vechle Eşkâniyân ve Sâsâniyân devletleri zamânlarında pek çok tebeddülâta tesâdüf etmiştir.

13

Pîşdâdiyân Devleti

Kable'l-Hicre

(1355-?3825)

Fürs müverrihlerinin zu'mlarına nazaran Pîşdâdiyân Devleti'nin [287] zuhûru hicretten (3825) sene mukaddemdir. Müverrihîn-i merkûme şu devletin mülûğüne

Keyûmers, Hoşeng, Tahmûres, Cemşîd, Biyurâsib (Dahhâk), Efridûn, Minûçeher, Efrasiyâb, Zümer, Kerşâsib, nâmlarıyla on mülûkden ibâret gösterip bunlara (2470) sene raddelerinde müddet veriyorlar.

Ezmine-i kadîmede Pîşdâdiyân nâmıyla bir devletin pek çok zamân hükûmet ettiği ve içlerinde o isimlerle hükümdârlar bulunduğu mütevâtir olduğundan şu devletin ve mezkûrû'l-esâmî mülûğün hükûmetleri inkâr kabul eder şey değil ise de müverrihlerin Pîşdâdiyân vekâyi'inde dâ'ir derc-i sahâ'if eyledikleri sözlerin ba'zılarını zihin tasdîk edemiyor. Kütüb-i mukaddesede munderic zevâtın tûl-i ömürleri hakkındaki rivâyât-ı mukaddese müstesnâ olmak üzere müverrihlerin âsâr-ı mukaddeseden ma'dûd olmayan sözlerinin tasdîkine meyl olunamaz.

Tahmûres'le Efrasiyâb arasındaki dört pâdişâha tevârîh ashâbının gösterdikleri müddet (2336) sene olup şu müddet ise hiçbir sûretle şâyân-ı kabul add olunamıyor. Binâ'en-aleyh devlet-i müşârûn-ileyhâ mülûğünden mezkûr dört zât aralarında pek çoğunun isim ve târîhleri gâ'ib olmuş iken [288] Acem müverrihleri esâmîsi gâ'ib olan mülûğün müddet-i saltanatlarını buldukları isimlere ilâve etmiş olacakları bî-iştibâhdır.

Fürs müverrihlerinin rivâyetlerine nazaran Pîşdâdiyân Devleti'nin mü'essesesi Keyûmesr Kâmer bin Yâfes bin Nûh aleyhi's-selâmın oğlu olup tûfândan ber-hayât olduğu hâlde Taberistan'da vâki' Debravend Dağına azîmet ve ba'de Fârs havâlîsine gitmekle orada cem'iyeti tekessür etmiş ve şevket ve kuvvete mâlik olarak medîneler ve kal'eler yapmıştır.

Pîşdâdiyân mülûğünden Hoşeng-i Hindî ve Tahmûres Babil'i istilâ etmiştir. Pîşdâdiyân Devleti bir aralık Babil'i zabt ile Elamîlerin istilâsına kadar imtidâd eden (224) sene-i meddet Babil memleketi ellerinde kalmış olduğuna dâ'ir Birossus'un rivâyeti Babil bahsinde zikr olundu.

Tahmûres'in birâderi Cemşîd saltanatı kuvvet ve şevketi izdiyâd buldukdan sonra küfrân ni'metle sû-i sîret-i irtikâb etdiklerinden Biyurasib zuhûr ile Cemşîd'i katl ve mülkü elinden nez' eyledi. Arab müverrihlerinin Dahhâk dedikleri pâdişâh Biyurasib'dir. Ba'zı rivâyetce Babil'i istilâ eden budur.

[289] Biyurasib'in mezâlimi tekessür ettiğinden İsfahan ahâlîsinden ve âhâd-ı nâsdan demirci Gâve asâsına bir bayrâk bağlayıp halkı hurûca bi't-tahrîğın başına toplanan cem'iyyetle Dahhâk'ı i'dâm ve mülûk-i Fûrs hânedân-zâdelerinden Efridûn'u taht-ı devlete iclâs etdi.

Pîşdâdiyân mülûğü aralarında ismi mezkûr olanlardan Zümer'in menba'ı Acemistan'da vâki' Zab Nehrini hafr eylediği mervîdir.

Devlet-i müşârün-ileyhâ müddeti saltanatı Kerşâsib'in vefâtıyla müntehî ve münkariz olup ondan sonra mülûk-i Fûrsün ikinci tabakası olan Keyâniyân Devleti teşekkül etmiş. Müverrihlerin rivâyetlerine bakılınca Pîşdâdiyân Devleti'nin enkâzı hicretten (1355) sene mukaddemdir. Pîşdâd lafzı Fârsîce birinci âdil demektir.

Şu devlete isnâd olunan (2470) sene-i müddet on nefer mülûğê nisbet edilmiş ise de ol asırlardaki mülûk-i sâ'ire efrâdının müddet-i hükûmetleriyle mukâyese olunduğu hâlde her pâdişâha on beşden yirmi seneye kadar müddet verilebileceğinden devlet-i müşârün-ileyhâ öyle on zâta münhasır olamayıp yüz yirmiden ziyâde olmak iktizâ eder. Lakin [290] tekâdüm-i zamân cihetiyle isimler gâ'ib olmuş ve bidâyetleri târîhi meşkûk bulunmuştur.

14

Med (Keyâniyân) Devleti

Kable'l-Hicre

(952-1355)

Med yâhûd Midiya memleketi el-yevm Azerbaycan diye ma'rûf ve Bahr-i Hazerin cenûbunda Kâbil'e kadar mümted olan kıt'adadır. Şu kıt'a Asur Devleti'nin dâ'ire-i hükmünde iken Asuriye mebhasında tafsîl olduğu üzere Med kavmi kübrâsından Erbasis Asur Devlet-i kadîmesi hükümdâr ahîr Sardanal'ın seraskeri olduğu hâlde Keldanî Bilizis ile bi'l-ittifâk devlet-i metbû'ası mahv etdikden sonra Med kıt'ası Asurya'dan ayrılıp Erbasis'in hükûmetine tâbi' olmuştur.

Erbasis yirmi sene Med hükümdârlığında bulunup vefâtında umûr-ı memleket rü'esâ-yı kabâ'il yedlerinde kaldığından içlerinden Avrupalılarca Dijusis ve tevârîh-i şarkiyyece Keykubad denilen zât mesned-hükümdârîye oturuldu.

İşbu Keykubâd Pîşdâdiyân şehzâdelerinden olup nesebi [291] dördüncü batında Minûçehr'e vâsıl olur. Cülûsunu müte'âkiben Pîşdâdiyân hükümdâr ahîrî bulunan Zümer'in vefâtıyla devlet-i müşârün-ileyhânın enkâzı ve vukû' bulduğundan memâlik-i Pîşdâdiye dahi Azerbeycan'a munzamm olmakla kable'l-hicre (1355) senesinde Keykubâd Med denilen Keyâniyân Devleti'ni teşkîl ve te'sîs eyledi.

Keykubâd hekîm ve âkil idi. Ekbatan (Hemedan) medînesini binâ ederek orasını âsima-i ittihâz ve elli üç sene saltanat etdikden sonra vefât etdi (1302).

Keykubâd'dan sonra oğlu Feraart (ikinci Keykubâd) taht-ı hükûmete otururup Asur mebhasında gösterildiği üzere Asûr Devlet-i ahîresi hükümdârlarından birinci Buhtunnasr askeriyle Rağve'de harb ederken maktûl oldu (1252).

İkinci Keykubad'dan sonra oğlu Keyaksar kırk beş sene hükûmet edip (1207) senesinde vefât eyledi. Keyaksar'ın Nabobolassar'la birleşip Asur Devlet-i ahîresini mahv etdikden sonra Asur Devleti mebhasında zikr olundu.

Keyaksar'dan sonra oğlu Astiyaj serîr-i hükûmete cülûs etdi. Astiyaj kızı Mendan'ı himâyesindeki [292] Fârs hükümdârı Kambuzes'e tezvîc etmiş idi. Bir gece rü'yâda kendi bağında bulunan üzüm ağaçları kızı Mendan'ın kasrından çıkıp dalları mümted ve ekâlim-i Asya'nın cümlesine sâye-endâz olmuş idiğünü gördüğünden uykudan uyandıkda celb ettiği mu'abbirler rü'yâ hükmünce karîben Mendan'ın bir erkek çocuğu dünyâya geleceğini ve memâlik-i Asya'nın cümlesini istilâ edeceğini beyân eylediler. Astiyaj bu ta'bîrden müte'essir olarak kızını Fârs'dan celb ve bir odada habs etdi. Kaç mâh geçdikde Mendan bir oğlân çocuğu doğurduğundan Astiyaj şu çocuğu i'dâm ve ahfâya me'mûr ettiği veziri Arbağos böyle cinâyet-i fâcî'ayı kendi eliyle icrâ edemediğinden çocuğu Mitrarat nâmında bir çobana i'tâ ve şu fâcî'anın icrâsını ona emr ve havâle eyledi. Mitrarat çocuğu evine götürüp zevcesi Sebako'ya kemâl-i te'essürle sûret-i me'mûriyyetini ifâde eyledikte Sebako tesâdüfen o gün bir meyyit çocuk doğurmuş olduğundan bunun yerine

Mendan'ın oğlunu koyup mevlûd-i meyyitin bir dağa atılmasını ve emri yerine götürüldüğünden Arbağos'a bildirilmesini tensîb etdi. Mitrrat öyle yapıp emri icrâ olduğunu Arbağos'a tebliğ eyledi. [293] Arbağos âdem gönderip çocuğun maktûliyyetini ba'de't-tahkîk cesedini defin etdirdi.

Mendan'ın Mitrrat hânesinden kalan tıfl-i sağîrini Mitrrat Kuroş tesmiye ile terbiyeye başladı. Kuroş büyüdükçe nâsiyesinde âsâr-ı asâlet ve isti'dâd görünüp on yaşına girdikde karye çocuklarıyla oynarken çocuklar bi'l-ittifâk Kuroş'u kendilerine hükümdâr intihâb eylediler. Kuroş kendisinin ve çocukların mülâ'abelerine mahsûs ba'zı kânun ve kavâ'id vaz' edip şu kânun ve kavâ'idi çocuklara da kabul etdirdi. Hîn-i mülâ'abede muhâlif bulunan çocukları o kânun üzere te'dîb ve onların da her biri Kuroş'un emr ve te'dîbine i'tâat eder idi.

Med eşrâfindan bir zâtın sekiz on yaşında bir oğlu bir gün o karyede bulunup çocukların oyununa karıştığından mela'bede Kuroş'un kânununa muhâlif bir hareket göstermekle Kuroş şu çocuğu tutturup kendi kânunu üzere dövdürdü. Sâbî-i merkum ağlayarak şehre avdetle Kuroş'un kendisini dövdürdüğünü babasına söyledikde babası çocuğunu Astiyaj'a götürüp dayak eserlerini arâ'a ve bir çoban oğlunun böyle bir hareketinden müte'essif olduğunu beyân etdi. Astiyaş Mitrrat [294] ile Kuroş'u huzûruna götürüp mu'ahezeye başladıkda Kuroş "Efendim çocuklar beni kendileri hükümdâr intihâb ile yaptığım kânunu kabul etmişlerdir. O çocuk oyun oynarken içimize karışıp kânunuma mugâyir hareketde bulunduğu için hakkında adâlete göre hareketle kânunumu icrâ etdim. Eğer günâh işlemiş isem işte huzûrunuzda duruyorum. Hakkımda istediğiniz terbiyeyi icrâ edebilirsiniz" demesiyle beraber böyle on yaşında bir çoban oğlunun bir pâdişâh huzûrunda en büyük vezirin bile cür'et edemeceği hareket ve ifâde-i serbest-ânede bulunmasından ve husûsuyla bu hareket ve ifâdeyi hükûmet-i siyâsiyyeye tevfiik etmesinden Astiyaj istiğrâb ederek dikkatle çocuğun yüzüne bakdıkdâ simâsını kızı Mendan'ın simâsına ve Mendan'ın çocuk doğurduğu zamânıda hayâl etdikde Kuroş'un bulunduğu sene muvâfık gördüğünden biraz vakit tekavvuf ve tefekkürden sonra Kuroş'u harem-sarâyına gönderdi. Çoban Mitrrat'ı istintâk eyledikde hakikat-i hâl anlaşılmaqla Mitrrat'ı mu'ahezeden sarf-ı nazar etdi ise de Arbağos'a ızmâr-ı gayz eylediğinden onu celble eri el-istintâk Arbağos çocuğu kendi öldürmeyip katl için çobana verdiğini söyledi.

[295] Astiyaj hâsıl olan hiddetini ketm ve Arbağos’a “O vak‘adan sonra kızım beni mu‘aheze etmekle bende nâdim olmuş idim. Şimdi memnûn olup çocuğu hareme gönderdim. İkisi birlikde oynamak üzere oğlunu dahi yanına gönder” deyip akşam bereber ta‘âm etmekde Arbağos’u da‘vet etti. Arbağos on üç yaşındaki oğlunu Kuroş’un yanına gönderdi.

Astiyaj Arbağos’un oğlunu boğazlatdırıp lahminden bir takım at‘ime tertîb ve akşam Arbâğos geldikde keşîde etdirdiği sofrada o ta‘âmları Arbağos’a yerdirdikden sonra çocuğun bakiye-i azâsını Arbağos’a verip Kuroş’u Fârs makar-ı hükûmetinde bulunan baba ve anasının yanına irsâl etdi. Arbağos içtiği zehrâbe-i musîbetin acısı tahammül kabul eder şey değil ise de tecellüdle hüznünü ketm edip derûnunda hâsıl olan şiddet-i te‘essür nefs-be-nefs artmakla vücûdu Astiyaj aleyhine bir seyf-i intikama döndü.

Arbağos Astiyaj’ın izmihlâlâline bi’l-iltizâm bir müddet şu efkâr ile vakit geçirdikden sonra Kuroş’un sinn-i sebâveti geçip şân ü azameti zamânı geldiğinde Arbağos dâhilen Astiyaj’ın vüzerâsını birer sûretle iğfâl ve gizli [296] muhâreberle Kuroş’u dahi tahrîk ederek Fûrs ve Medîler meyânelerinde açılan muhârebede Fûrs kumândanlığını yed iktidârına almış olan Kuroş iki taraftan müzâheret görmekle Astiyaj mağlûb ve Kuroş’un yedine esîr oldu (1172).

Astiyaj saltanatının otuz beşinci senesi hükûmet elinden çıkıp Kuroş’un emriyle mahbûs olduğundan eli vefâta mahbesde kaldı.

Astiyaj’ın vefâtında Med serîr-i hükûmete oğlu Keyaksar cülûs ederek Keyaksar Kuroş’un dayısı ve Kuroş Fûrs hükümdârı olduğu hâlde Med ve Fûrs memâliğinde Kuroş’un o emri nâfiz idi. Keyaksâr’ın vefâtında memâliğini ol vakit Babil’de hükümdâr olan Nabonid zabt eyledi ise de Babil mehbasında nihâyetinde beyân olduğu üzere Kuroş askerle hücum ve Nabonid’i katl ederek Fûrs ve Med ve Babil hükûmetine tevhiid etdi (1160).

Atiyaj, Arbağos, Kuroş isimleri garb müverrihleri kitaplarında bu vechle mezkûr olup tevârîh-i şarkiyyede Astiyaj (Keykâvus), Arbağos (Rüstem), Kuroş (Keyhüsrev)dir.

Şark müverrihlerinin bunlara müte‘allik ifâdâtı garb [297] müverrihlerinin yazdıklarına muvâfık olmayıp şark târîhlerinde Keyhüsrev Siyâvuş’un, Siyâvuş Keykâvus’un oğlu olduğu ve Siyâvuş babasının hayâtında Efrasiyâb tarafından katl olunmakla Keykâvus’dan sonra yerine hafîdi Keyhüsrev cûlûs eylediği gösteriliyor.

Keyhüsrev vekâyi‘inde muzaffer olup mâ-beyne’n-nehreyn, Ermeniye, Suriye, Asya-yı Suğrâ, kıt‘alarında bulunan memâlik ve büldânın hepsi ve bilâd-ı Arab’ın ba‘zısı dâ‘ire-i itâ‘at ve saltanata dâhil olmuşdur. Asâkir-i kesîre ile Dicle ve Fırat nehirlerini geçip Hûzistan, Irak-ı Arab iklimlerini mu‘asker etdi. Lidya memleketini zabt ederek Asya’nın her tarafına hüküm ve nüfûzî yürüdü.

Lakin çok kere ikbâlde devâm olmadığından Bahr-i Hazer taraflarında bulunan İskis kabilesi melikesi Tomris ile tezevvüc murâd ederek Tomris’in cevâbı redd vermesi üzerine Keyhüsrev askerle mülküne yürüdükde Tomris mukâbeleye kıyâm ve aralarında vukû‘ bulan muhârebede Tomris’in oğlu maktûlen vefât etmekle bi’l-ahere Tomris galebe ve Keyküsrev’i esîr etdikden sonra başını kestirip “Hûnhârlıkla mütelezziz olduğun için istediğin kadar kan iç” diyerek [298] ser-i maktû‘anı kan ile memlû bir tulum içine ilkâ etdirdi (1150).

Keyhüsrev Vahamini kabilesine mensûb olduğundan Keyâniyân’a Ahaminin dahi denilir.

Keyhüsrev’den sonra oğlu Kampoz (Keykâvus) taht-ı Keyâniyân’a oturdu. Keykâvus Mısır’ı istilâya kıyâm ederek o târîhde ahâlî-i Mısır kelb ve kedilere takdîs eder olduklarından Mısır’ın ba‘zı şehirlerini muhâsara eylediği sırada pek çok kelb ve kedi cem‘ ile askerinin önüne sürüp askeri onların arkasında yürüttü. Mısır askeri o hayvânâta dokunur havfiyla ok atamadılar. Keykâvus askerini ilerletip mukâvemet görmeksizin muhâsara eylediği şehirleri istilâ eyledi. Keykâvus Mısır’ın her tarafını zabt etdikden sonra mülûk-i Mısır’ın medfûn oldukları Habes nâm medînede defn ile mummyâ edilmiş olan Amasis’in cüssesini çıkarıp ateşe etdirdi. Ve ahâlî hakkında mezâlim ta‘zibâtın eşnâ‘ını icrâ eyledi. Keykâvus ahlâk-i zemîme ile mevsûf ve hûn-rîz olduğundan havâlî-i Mısıryyeyi ateş-i zulm ile yakıp gidiyor idi.

Mısır'a gitdiği vakit dârü'l-mülküne tevkîl ettiği [299] Patizib nâm kimse Keykâvus'un küçük birâderi Partiya'yı hafîyyen i'dâm ettirdiğine vâkıf olduğundan Partiya'ya müşâbehet-i tâmmesi bulanana kendi karındaşını hîle ile taht-ı hükûmete oturtmadığı tasavvur ve Keykâvus'un seyyi'ât ve mezâlimi üzerine bu fikri meydâna komasıyla beraber umûm-ı ahâlîden muvâfıkda isti'dâd-ı his etmekle karındaşını Partiya diye taht-ı hükûmete oturtdu.

Bu keyfiyyet Keykâvus'un mesmû'î oldukda her ne kadar karındaşının maktûliyyetini i'lân etti ise de kimseyi inandıramadı. Partiyâ'nın vâsıta-i katl olan Parakzîsb korkusundan bir şey diyemediği cihetle hükûmetin elden gitdiğini Keykâvus anlayıp o aralık bulunduğu Suriye havâlisinden sür'atle avdet ederken esnâ-yı râhte atdan düşerek hançeri böğrüne batmakla mecrûhen fevt oldu (1143).

Sâhte Partiya yedi mâh hükûmet ettikten sonra sâhtekârlığı şâyi' ve mütehakkık olduğundan kübrâ-yı Fûrs cem'îyyetle üzerine varıp merkûmu katl ve i'dâm etdiler.

Bundan sonra a'yân-ı Fûrsden saltanata liyâkatı olan altı kimse atlı olmak üzere çayıra giderek ibtidâ her kimin atı kışner ise onun saltanata kabulü kararlaştırdılar. [300] İçlerinden sülâle-i hükümdârîden Fârs vâlisi Güştasb'ın oğlu Dara esbini o gece aç bırakmasını ve çayırda müctemi' olacakları yere hayvânın hoşlanacağı ot vaz' etmesini seyise ta'lîm eylediğinden seyis öyle yaptı. İkinci gün altısı birlikde râkibâ çayıra teveccüh ve azîmet eylediklerinden en evvel Dara'nın atı kışnemekle saltanatı kabul ve taht-ı Keyâniyân iclâs edildi (1143).

Birinci Dara mülkü dest-i temellüğüne aldığı vakit seleflerini eyâdî-i iktidârlarıyla tevsi' etmiş bir dâ'ire-i cismiyye bulunduğundan memâliğini yirmi eyâlete taksîm ederek mevârid ve menâbi' servetini te'sîs ve tevfir için bilâd-ı Fûrs ile memâlik sâ'irenin ticâretlerine müte'allik münâsebât hayli tevsi' eyledi. Babil ahâlisi be-tekrâr temerrüd ve isyân etmiş oldukları hâlde kuvve-i askerîyye ile Babil'i istilâyâ teşebbüs ederek bir müddet muhâsaradan sonra seraskerlerinden Zubir bir gün kendi kulağını kat' ile mecrûhen Babil'e azîmet ve Dara'ya Babil hakkındaki şiddetinin ıslâhına dâ'ir ettiği nesâyihe mukâbil kulağını kesmek gibi mu'âmele-i zâlimâneye tesâdüf ettiğinden bahsle bi-tarîkü'l-mevâzî'a Babil'den istigâse ettikde

Babil ahâlîsi Zubir'e bi'l-i'timâd kuvve-i askeriyyelerinin **[301]** kumândâsını kendisine takvîz eylediler. Zubir askeri Babil aleyhinde isti'mâl ile şehrin Dara tarafından istilâsına hizmet ve Dara yine Babil'i istilâ etdi.

Dara Keyhüsrev'i katl eden İskis kabâ'ilinden Maşezet kabilesi üzerine gidip muharebelerde bulundu ise de münhezimen avdet eyledi. Bundan sonra Hind'e hücum ile Hindistan'ın ba'zı mahallerini teshîr ve mu'ahharen Yunan üzerine asker sevk ederek askerin inhizâmından nâşî Yunanlılarla bir büyük muhârebede bulunmak üzere külliyyetli asker cem'ile meşğûl iken vefâtı vukû' buldu (1107).

Dara'dan sonra oğlu Ekzerkisis (Serhas) serîr-i hükümrânîye cülûs ederek diyâr-ı Mısır'a asker sevkiyle isyân edenler hakkındaki büyük büyük şiddet gösterdi. Mısır işini bitirdikten sonra Yunan ile muhârebe için iki milyon piyâde (Çok mübâlağalı görüyorlar) ve hayli süvâri askeri cem' ile Dardinel (Çanakkale) Boğazı'ndan geçmek ve boğazdaki ma'bere köprü kurmak için külliyyetli duba istishâb ederek boğazdan geçer iken denizde heyecân görüldüğünden bahrın kendisine ri'âyet etmemesinden nâşî gazaplanıp denize darb olunmasını askere emr eyledi. **[302]** Deniz ise eyâdî-i emvâc ile köprüyü parça parça edecek derecede şiddet gösterdiğinden telefât-ı kesîre ve meşakkat-ı azîme ile askeri geçirebildi. Isparta ve Atinalılar her ne kadar askerce za'îf iselerde Serhas'a mukâvemet-i şedîde gösterdiler. Lakin Serhas Yunan'ın medâ'in-i sâ'iresini harben istilâ eyledi. Serhas Likomostos ma'berini yetiştikde Isparta kralı Lebonidas altı bin mukâtîl ile karşı çıkıp harb-ı şedîde devâm ve Fürslerden yetmiş bin kadar askeri i'dâm etmekle şu telefât-ı azîmeye ve Serhas'ın askeri öldürmekle döğünür şey olmadığına nazaran Lebonidas'ın askeri vahâmet-i encâmdan korkarak her birisi bir tarafa firâr edip kuvve-i mevcûdesi üç yüz nefere tenezzül eylediğinden gerek Lebonidas, gerek refâkatindeki neferât harb ede ede telef ve muzmahil oldular.

Serhas'ın Yunanca galebesi mümted olmayıp gemilerinin çoğu münkesir ve askeri bi'l-ahere münhezim oldu. Şu inhizâmdan sonra bilâd-i Fürse ric'at eyledi ise de vusûlünde amcası ve kendi muhâfızlarının re'isi bulunan Artabanus (Erdevân) cânibinde bu işe ta'yîn olunan **[303]** bir tavâşî Serhas'ı katl edip Erkezresis (birinci Erdeşîr) câlis-i taht-ı Keyâniyân oldu (1086).

Erdeşîr cülûs etdikde babasının katlini karındaşı Dara'dan bilerek ibtidâ onu ve sonra doğrusunu öğrenmesiyle Erdevân ile tavâşîyi ve müte'âkiben da'vâ-yı saltanata kıyâm eden diğer karındaşı Güştasb'ı i'dâm eyledi. Ve ba'zı ıslâhât-ı dâhiliyye icrâ etdi. Lakin Ispartalılar aleyhlerinde vukû' bulan hareketinde muvaffak olamadığından devletine muzır bir mu'âhede kabul ve tasdîk ve cülûsunun kırkınıcı senesi vefât etmiştir (1046).

Erdeşîr'den sonra cülûs eden ikinci Ekzerkesis (Serhas)'in müddeti mümted olmayıp cülûsundan sonra iki ay hükûmet eyledikde birâderi Soğdiyan katl ile saltanatı iğtisâb ve onu da yedi mâh sonra diğer birâderi ikinci Dara öldürüp hükûmetini zabt eyledi.

İkinci Dara Mısır ve Lidya ve Midiyan taraflarında zuhûr eden ihtilâller izâle ile bâdîlerini te'zîb ve Atinalılar aleyhlerinde Lakedomonyahılar ile akd-i ittifâk ederek Atinalılarla harb eden Ispartalılara mu'âvenet ve o bahâne ile sevâhili zabt etdi. Cülûsunun yirminci senesi **[304]** fevt olmakla taht-ı Keyâniyân'a oğlu ikinci Erdeşîr oturdu (1025).

Erdeşîr-i Sâni'nin cülûsunda birâderi ve Anadolu vâlîsi olup iddi'â-yı saltanatına kıyâm eden Keyhüsrev üzerine asker sevkiyle Babil civârında vâki' Kunaksa nâm mahalde telâkî-i tarafeyn vukû' bulduğundan muhârebede Keyhüsrev maktûl oldu. Mu'ahharen Yunanlıların üzerlerine asâkir-i külliye sevk ve kendisi bi'z-zât Bergama cumhuriyetini muhâsara eylediğinden Isparta hükûmetinin Bergama imdâd için gönderdiği asker mağlûb oldu ise de Isparta hükümdârı Arjilas bir ordu ile Asya'ya geçerek Erdeşîr'i bozdu. Erdeşîr Yunan'ın ba'zı memâliği tahrîk ile Arjilas aleyhine kıyâm etdirip Ispartalılar ba'zı mertebe-i mağlûbiyyete tesâdüf etdiklerinden Erdeşîr-i Sâni o mağlûbiyyetinden bi'l-istifâde birinci Erdeşîr zamânında Ispartalılarla mün'akid mu'âhede-i muzırının feshiyle yeni bir mu'âhede-i nâfi'a akidini muvaffak oldu. Ve kable'l-hicre (981)'de fevt olup oğlu Uhus Calus ile üçüncü Erdeşîr nâmını aldı.

Üçüncü Erdeşîr (960)'da hâdım ağası Bağovas'ın gadriyla maktûl olmakla küçük oğlu Arsak (Erşek) **[305]** cülûs etdi ise de Bağovas onu dahi öldürüp Dara-yı Sâni sülâlesinden üçüncü Dara taht-ı hükümdârîye oturdu (958).

Üçüncü Dara cülûs eylediği vakit inan saltanatı Bağovas'ın yed-i hükümünde bulup iki pâdişâhı yutan bir ejderhânın dâ'ire-i mahkûmiyyetinde bulunduğu çekemediğinden izâlesini tasavvur ederken Bağovas kendi sû-i âkibetini istidlâl ve bunu da seleflerinin yanına göndermeyi tasavvur ediyor idi. Dara daha evvel davranıp Bağovas'ı tesmîm ile vücûdunu ortadan kaldırdı.

Bundan sonra Asya kıt'asının her tarafını dâ'ire-i itâ'atına idhâl edip şa'sa'a-i hükûmet ve nüfûzunu taraf taraf neşr eyledi ise de şu devletin teşekkülünden beri Yunanlıların tesâdüf etmiş oldukları felâket pâ-yı aşâyış ve rahatlarına zincîr-i belâ gibi eylemiş olduğundan erkân ve rû'esâ-yı Yunan o zincîri kırmayı ve Keyâniyân Devleti'ni ortadan kaldırmayı kararlaştırıp iktidarına i'timâd etdikleri Makedona hükümdârı Filip'in livâ-yı besâleti altında memâlik-i Fürse hücûm etmeyi tensîb ve keyfiyyeti Filip'e tahrîr [306] etdiler. Lakin gönderdikleri haberin vusûlundan mukaddem Filip vefât eylediğinden onun yerine oğlu İskender'i bi'l-ikâme livâ-yı riyâseti altına toplandılar.

İskender yirmi yaşında olduğu hâlde Keyâniyân Devleti aleyhinde harb için müctemi' olan ordunun kumâdâsını yed-i iktidâr ve besâletine alıp kable'l-hicre (956) senesinde otuz beş bin mevcûdlu bir orduyla Çanakkale Boğazı'nı geçdi Ganikos Nehri kurbunda müsâdif olduğu Fürs askeriyle muhârebe ve galebeden sonra Dara'nın ekser memâliğini istilâ eylediği gibi Babil'de müctemi' Fürs askeri Ayas kasabası kurbunda İskerder'in askerine tesâdüfle bi'l-muhârebe akbeh-i hezîmete dûçâ ve Dara'nın vâlîde ve zevcesiyle oğlu ve kızları İskender'in yed-i esâretine giriftâr olduklarından İskender Dara'nın fâmiyâsı hakkında hürmet ve ri'âyet-i mükemmele icrâsıyla beraber Dara'nın memâliğini zabt ede ede mâ-beyne'n-nehreyn bilâdına doğru yürüdü.

En son ki müsâdemeleri olan Erbil'e tâbi' Gavgamile sahrasındaki muhârebede Dara'nın kuvve-i mevcûdesi muzmahil olmakla kendisi Midiya taraflarına firâr eyledi. Fırat ve Bahr-i Sefîd arasındaki memâliğini İskender'e terk ile [307] memâlik-i sâ'iresinin müsâ'adden yedinden bırakılmasını bi'l-muhâbere ricâ etdi ise de İskender kabul etmeyip o sırada Fürs hükûmeti zabt ve taksîm için ba'zı ümerâsı Dara'yı cerh ve ayaklarını bir altın zincîr ile bend etdikden sonra araba ile yol ortasında bırakıp gitmişler idi.

İskender'in müfrezelerinden birisi tesâdüfle alıp İskender'in yanına götürürken Dara devlet ve memâliğinin elinden çıkmasına ve hayâtının inkıtâ'a takrîbine ta'alluk eden tahassür-i azmini nazar-ı mülâhazasının önüne götürüp bu acıya vücûdunun cerîhalarından ve ayaklarındaki zincîrden neş'et eden azâb dahi munzamm olduğundan ah u fiğânını zabt edememeye ve hazîn hazîn ağlamaya başladı. Şu hâl ciğer-sûz araba yanında bulunan bir süvâri neferine te'sîr edip nefer-i merkûmun yüreği çâk çâk olduğundan olduğu hâlde Dara'nın yanına yanıştı. Dara süvariden bir su istedikde süvâri zırhının miğferine su doldurup Dara'ya içiverdi. Dara süvârinin elini eline alıp "Ey hamiyetli asker. Benim şu son nefesimde ağzımdan çıkan sözlerin zâyî' olmayacağına senin gibi bir mürüvvetli askere tesâdüf edişim bana büyük [308] tesellîdir. Son nefesim takarrüb etmekle ben öldükden sonra İskender'e gidip vâlîde ve zevcem ile çocuklarıma merhamet ve iltifât eylediği için kendisinden memnûn ve müteşekkir olduğumu ve bahtımın iktizâ eylediği şu felâketimden dolayı kendi aleyhinde hiçbir söz söylemekle salâhiyyetim olmayıp şevket ve iclâlinin memdûd ve her hâlinin mes'ûd olması için du'â eylediğimi ve elin elime dokunduğunu İskender'e söyle" diyip rûhunu kabzû'l-ervâha teslim eyledi.

Dara'nın vefâtını müte'âkib İskender oraya vürûd ve süvâri giderek Dara'nın sözlerini teblîğ eylediğinden İskender cenâzenin yanına varıp dört yüz seneden beri sükût ve mehâbeti dünyâyı doldurmuş olan bir devlet-i mu'azzamanın enkâzıyla beraber az vakit mukaddem sıyt-ı azameti dehşet-endâz-ı cihân olan Dara'nın bi'l-ahere tesâdüf eylediği zül ü nikbet saltanat-ı dünyânın neticesini gözü önünde tecessüm etdirmekle şu hâl ibret-i iştîmâlin müstelzim olduğu te'sîr-i azîm derûnunu menba' hüzn-i vâsıf eylediğinden gözlerinden dumû' te'essüfû akıtıp nazarını cenâzeye ihâle ile "Ey cihânın seyyidi. Seni böyle görmekle muntazır değil idim" diyerek üzerlerindeki asker libâsını çıkarıp [309] cenâzenin üstüne örttü. Ve bir büyük cenâze alâyı tertîb etdirip kâlbüdünü ta'zîmât-ı fâ'ika ile Şiraz civârındaki Acem pâdişâhlarına mahsûs kabristâna bi'l-irsâl orada defn etdirdi.

Tevârîh-i garibede Med unvânıyla mezkûr olan Keyâniyân Devleti'nin teşekkülü bir vechle mezkûr kable'l-hicre (1355) senesinde ve Dara'nın vefâtıyla devlet-i müşârün-ileyhânın enkâzı (952) senesinde olduğundan müddetleri (403) senedir.

Eşkâniyân Devleti

Kable'l-Hicre

(397-877)

Eşkâniyân Devleti mülûk-i Fûrsün üçüncü tabakasıdır. Ezmine-i kadîmede Horasan'ın cihet-i garbiyyesinde Bahr-i Hazer'e kadar mümted olan İran kıt'a-i şimâliyyesine Yunanîler (Parsya) ıtlâk ederler idi. Eşkâniyân Devleti'ni te'sîs eden Arsak (Erşek) o kıt'ada vâki' Taberistan taraflarında devlet-i Selefkiye aleyhine kıyâm eylediğinden Eşkâniyân'a (Parsyalılar) denildi.

[310] Erşek'i ba'zıları üçüncü Dara'nın evlâdından, ba'zısı ekâbir-i Fûrsden bir zât, ba'zıları Selefkiye mülûğünden Antiyohus'un hizmet-i askeriyyesinden neş'et etmiş Tûrânî olmak üzere rivâyet ediyorlar. Hakkında daha başka rivâyetlerde vardır.

Ale'l-ihtilâfû'l-akvâl Taberistan taraflarında iken Antiyohus'a za'f geldikde şu fırsattan istifâde ve Parsya kıt'ası zabt ile Selefkiye Devleti aleyhine i'lân-ı isyân eyledi. Fûrslerin kanlarını dökmüş ve devletlerini mahv ile kavmiyyetlerini üç hâkimiyyetden hazîz hükûmetine düşürmüş olan İskender-i Yunanî'nin askerlerinden ma'dûd Selefkos'a nisbet olunan devlete tâbi'iyyetle o devletin boyunduruğu altında yaşamayı Fûrsler dâ'ire-i hakâret ve esâretde yaşamakdan fark edemediler. Binâ'en-aleyh Erşek'in devlet-i Selefkiye aleyhinden gösterdiği isyânı İranîler ve müttehidleri elsine-i memnûniyyetle alkışlayıp takım takım Erşek'in livâ-yı isyânı altına toplandılar. Erşek Selefkîlerle vukû' bulan muhârebede gâlib ve Antiyohus mağlûb oldu. Kable'l-hicre (877) senesinde rû'esâ-yı İran Erşek'in saltanatını kabul ve Eşkâniyân Devleti te'sîs etmeyi (Damğan) şehri âsime-i memleket **[311]** ittihâz olundu. Ve (870)'de Selefkîlerle vukû' bulan muhârebede Erşek maktûl olup birâderi Tirdâd yerine geçti.

O sırada Antiyohus Herakes ile ikinci Selefkos Kallinikos aralarında yüz gösteren ihtilâfdan Tirdâd istifâde ve Gûrgan (Cürcan) ve Midiya vilâyetlerini zabt

edip vukû‘ bulan muhârebede Kallinikos mağlûb oldu. Bunun üzerine Eşkâniyân Devleti’nin istiklâli bir kat daha arttı.

Tirdâd (838)’de vefât edip oğlu Erdevân Eşkâniyân Devleti’nin serîrine oturdu.

Erdevân kuvvetini tezyîd ve mülkünü tevsi‘ ile uğraşırken üçüncü Antiyohus asker-i cem‘iyle Erdevân üzerine yürüdü. Lakin o sırada his ettiği ba‘zı muhâtara-ı muhârebeye girişmesine mâni‘ olduğundan Eşkâniyân Devleti’nin hükûmetini tasdik etmiştir.

Erdevân (819)’da fevt olup oğlu Feryapateus mesned-i hükûmete cülûs eyledi.

Feryapateus on beş sene saltanat etdikden sonra vefât edip yerine geçen oğlu birinci Ferhâd yirmi beş sene mesned-i hükûmetde bulunmuştur. Mazenderan kıt‘ası **[312]** bunun fütûhâtındandır. Birâderi Mihridâd’ı velîâhd etmekle Ferhâd’ın vefâtında Mihridâd taht-ı hükûmete oturdu (779).

Babil ve Hemedan ve Med ve cezîre-i mâ-beyne’n-nehreyn ve Buhara bunun fütûhâtındır. Selefkiye pâdişâhlarından Dimitriyos’u harben esîr ve Hind taraflarına kadar neşr-i livâ-yı sükût etdi. Şu muzafferiyet üzerine şehenşâh unvânını almıştır.

Mihridâd (761)’de vefât etmekle oğlu ikinci Ferhâd yerine geçti. Ferhâd zâhirde Selefkilere ri‘âyet ve gizlice ihânet üzere idi. O aralık Babil ve Med vilâyetleri halkı Ferhâd’ın mu‘âmelâtından nefret gösterdiğinden birinci Antiyohus ile muhârebede mağlûb oldu. Ferhâd Selefkiller aralarına ihtilâf düşürmek için yanında mevkûf bulunan Dimitriyos’u salıvermekle Dimitriyos ile Antiyohus aralarında zuhûr eden ihtilâfdan bi’l-istifâde Antiyohus’un ordusunu bozup kendisini helâk etdi. Lakin bunu müte’âkib askeri arasında ihtilâf dâhili tahaddüs ettiğinden şu ihtilâfı teskîne çalışır iken maktûl olmuştur (749).

İkinci Ferhâd’ın vefâtında Feryapate’us’un oğlu ikinci Erdevân cülûs edip bunun zamânında Turanîler hükûmete **[313]** galebe etdiklerinden Erdevân Buhara taraflarında Turanîlerle harb ederken mecrûhen vefât eyledi (745).

Erdevân'ın yerine oğlu Mihridâd-ı Sâni oturdu. Mihridâd-ı Sâni Tûrânîler müte'âkiben Ermenistan hükümdârı Dikran'a galebe edip rehin olmak üzere yanında bulunan Dikran'ın oğlu ikinci Dikran'ı Ermenistan hükûmeti serîrine bi'l-ikâme Ermenistan'ın ba'zı arâzîsini kendi memâliğine zamm eyledi. Vefâtında evlâdı olmadığından açılan ihtilâf üzerine ümerâdan Minûçeher galabe ve taht-ı Eşkâniyân'a cülûs etdi (708).

Minûçeher'in saltanatını ümerânın ihtilâfâtından tevellüd etmiş bir netice olmak cihetiyle zamânında Eşkâniyân Devleti'nin kuvvetine za'f-ı tabî'i ârız olduğundan Ermenistan hükümdârı ikinci Dikran bu za'fdan bi'l-istifâde mukaddemce Eşkâniyân Devleti'ne terk etmiş olduğu arâzîyi geriye aldıktan başka Babil, Madiyan, cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn kıt'alarından ba'zı mahalleri de zabt etmiştir.

(699)'da Minûçeher fevt olup yerine sülâle-i Eşkâniyân'dan Senadreh ve onun da vefâtıyla (696)'da oğlu Ferhâd-ı Sâlis cülûs eylemiştir.

[314] Ferhâd-ı Sâlis Ermenistan hükûmetiyle Rumlar aralarında vukû' bulan muhârebelerden istifâde ile mülküne nizâm verip kızını da Ermenistan hükümdârı Dikran'ın oğluna tezvîc ve Roma seraskeri Lukillas ile devletine nâfi' bir mu'âhede-i akd eyledi.

Dikran'ın müşâhede bulunan ba'zı hıyâneti üzerine sevk-i askerle mukaddemâ Ermenistan hükûmeti yedine geçmiş olan ba'zı bilâdı istirdâda dahi Ferhâd-ı Sâlis muvaffak olmuştur.

Ferhâd-ı Sâlis'in oğlu Mihridâd-ı Sâlis babası Ferhâd'ı katl ile Eşkâniyân hükûmeti serîrine oturdu (682).

Lakin Mihridâd-ı Sâlis babasının kanıyla telvîs etmiş olduğu dâmen-i nâmûs hükûmetini temizlemeye muvaffak olamayıp açılan muhârebât-ı dâhiliyyenin birisinde maktûl olmakla Ferhâd-ı Sâlis'in diğer oğlu Hord cülûs etdi (677).

Hord'un cülûsundan bir sene sonra seraskeri Surnayi Româ hükûmet-i cumhûriyyesinin Haran ve cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn taraflarına sevk eylediği

ordu kumâdânı Karazus üzerine bi'l-irsâl galebe ve cereyân eden muhârebede Karazus maktûlen vefât eyledi.

[315] O esnâda Romaca bir ihtilâl-i dâhili tahaddüs eylediğinden Hord şu ihtilâlden istifâde ederek Anadolu'nun ba'zı mahallerini zabt ile Antakiye taraflarını da asker idhâl eyledi. Lakin Asi suyu ile Fırat arasında Rumlarla vukû' bulan muhârebede mağlûb olup şerîk-i hükûmet ittihâz eylediği oğlu dördüncü Ferhâd birâderlerini katl eylediğinden Hord bu acıdan müte'essiren fevt olmuşdur (659).

Dördüncü Ferhâd babasından sonra Eşkâniyân saltanatını zabt etdi. Rum imparatoru tarafından kendisine ihdâ olunmuş olan İtalyalı bir câriyeyi tezevvüc etmiş idi. Mezbûreden mütevellid oğlu beşinci Ferhâd babasını katl ile Eşkâniyân hükûmeti serîrine oturdu (622).

Lakin böyle baba ve karındaşlarını katl eden ve İtalyalı kızın sülâlesinden gelenler artık enzâr-ı teb'ada i'tibârları kalmadığı cihetle beşinci Ferhâd az vakitte hal' olunarak o fûrû' hâricindeki sülâleden ikinci Hord Eşkâniyân pâdişâhlığına kabul olundu ise de bu da bed-ahlâh zuhûr etmekle bir ziyâfetde iken ahâlî tarafından katl ve Ferhâd-ı Râbi'in [316] rehin tarîkiyle Roma'da bulunan oğlu Vonon getirilip serîr-i hükûmete iclâs edildi (619).

Vonon Roma'da bulunduğu müddetce etvâr-ı İraniyyeyi gayb ve mişvâr-ı Romanı ittisâl etmiş idi. Saltanata geçdikden sonra bu hâli anlaşılmakla ahâlînin ba'zıları Med hükümdârı üçüncü Erdevân'ı kıyâma tahrîs eylediler. Erdevân ile Vonon aralarında muhârebeler vukû' buldu. Âkıbet-i Erdavân galebe ve Ktesifon (Medâin) şehrine giderek hükûmeti zabt etdi (604).

İstitrâd: (Ktesifon) Medâin denilen şehir olup bu târîhde şehir ıtlâk olunacak derecede ma'mûriyeti hâvî değil idi. Ma'mûriyetini derece-i lâyıkada ikmâl eden âtîde ismi zikr olunacak olan Vardan'dır. Vardan'dan sonra Pakur itmâmına çalışıp etrafına bir metîn sûr ve derûnunda hayli ebniye yaptırdı. Şehr-i mezkûrun mevki'i nehr-i Dicle'nin yanındadır. Ma'mûriyet ve izdiyâd-ı şöretine sebep Babil ve Selefkiyan Devleti'nin sükûtu idi. Eşkâniyân pâdişâhlarının her birisi şehr-i mezkûrun selefi zamânında olan ma'mûriyetini tezyîde sa'y edip bi'l-ahere

Rumların hücum ve mu‘âmelât-ı muharribâneleriyle harâb oldu. Bekâyâsı [317] el-yevm Bağdâd’a altı sâ‘at mesâfede ve Dicle Nehrinin bir mil kadar sol cihetinde mevcûddur.

Gelelim sadede. Vonon Ermenistan hükûmetini zapt etdikden sonra Erdevân’ın tahrîkiyle Ermenîlerin istiskâline tesâdüf edip Rum imparatorundan istimdâd eyledi ise de mu‘âvenet göremediğinden Romalılar taraflarından Suriye vâlîsi olan Silüus’a ilticâ etdi. Erdevân oğlu Hord’u Ermenistân tahtına oturttu. Lakin Hord Romalıların tehdîdâtıyla Ermeniye hükûmetinden çekilip Ermenistan Romalıların yed-i istilâlarına geçtiğinden Erdevân Fûrs devletinin Rumlar yedlerine geçmiş olan ba‘zı müstemlekâtıyla Vonon’un Silüus’a ilticasından Romalılarda kalan nukûdunu istirdâdı da‘vâsına kıyâm etmesinden dolayı Fûrsün büyükleri bir gâ’ile-i hâriciyye zuhûrundan ihtirâzen Erdevân’ı hal‘ ve dördüncü Ferhâd’ın Roma’da bulunan oğlu Tizdâd’ı götürüp iclâs eylediler (586).

İmparâtor Kalikula’nın zamânında üçüncü Erdevân tabasbus ve temellukle tahsîl muvâfakat ve yine Eşkâniyân Devleti’ne cülûs ile beraber Ermenistanî de memâlik-i Eşkâniyân’a zamm etdi [318] (586). Sonra hakkında tahaddüs nefret-i umûmiyye üzerine Fûrs ahâlîsi dâ’ire-i itâ‘atında hurûc ve Eşkâniyân hânedânlarından Sinem’e bî‘ât eylediler.

Erdevân hal‘ olundukda Kürdistan kıt‘asında vâki‘ Adyabine hâkimi ve kendisinin harc-güzârı İsat’a ilticâ ve İsat’ın terfîk etdiği askerlerle Sinem’i kaçırp üçüncü def‘a olmak üzere Eşkâniyân hükûmetini zapt ile biraz sonra vefât eyledi (581).

Bundan sonra Erdevân’ın büyük oğlu Kodruz dururken ekâbir-i Fûrsün ittifâkıyla ve Erdevân iclâs olundu. Ve Erdevân’ın iclâsı şecâ‘atle ittisâf için idi. Kodruz ise da‘vâ-yı salyanata kıyâm ile dâhili bir ihtilâl çıkardı. Ve Erdevân ahlâk-ı hamîde ile muttasıf olmadığı cülûsundan sonra anlaşıldığından Kodruz’un iclâs olunmasına ba‘zı taraftan nedâmet gösterildi. Bu sırada Kodruz tahsîl-i saltanat ümidiyle toplandığı askeri bi’l-istihsâb ve Erdevân’ın üzerine hücum eyledi ise de ve Erdevân bi’l-mukâbele galebe ederek Kodruz’u deşt-i Kıpçak’a kaçırdı. Lakin ahâlî

ve Erdevân'dan hoşlanmadıkları cihetle bir gün şikârde iken ve Erdevân'ı öldürdüler (575).

[319] Kodruz ve Erdevân'dan sonra Eşkâniyân'a cülûs etdi. Bu da cülûsdan sonra sû-i sîret gösterdiğinden ahâlî Vonon'un Roma'da bulunan oğlu dördüncü Mihridâd'ı celb ve iclâs etdiler ise de o da bir takım fesedenin sözlerine uyup zülme başladığından Kodruz iğtinâm fırsatla topladığı avnesini istihsâb ve Mihridâd aleyhine kıyâm eyledi. Erbil kurbunda vukû' bulan muhârebede Mihridâd maktûl olup Kodruz tekrâr cülûs ile Mihridâd'ın kulaklarını Roma'ya gönderdi (574).

Kodruz (572)'de vefât edip sülâle-i Eşkâniyân'dan Belâş taht-ı hükûmete cülûs etdi. Bu da ahâlînin hüsn-i kabulüne mazhar olamadığından müte'âkiben hal' ile ikinci Vonon cülûs etdirildi (572).

İkinci Vonon iki sene sonra fevt olup yerine ikinci Belâş geçti. Belâş birâderi Tirdâd'ı Ermenistan'a Firûz'u Midiya'ya hükümdâr nasb etmiş iken Romalılar Eşkâniyân'ın Ermenistan'a müdâhilesini kabul etmeyip tarafeyn-i harbe kıyâm etdiler ise de hiç birisi diğerine galebe edemedi. Tirdâd'ın bi'z-zât Roma'ya gidip İmparator [320] Neron'un huzûrunda Ermenistan hükümdârlığı resm-i tetevvücünün icrâsını kararlaştırdıklarından öyle yapıldı.

İkinci Belâş vefât edip yerine dördüncü Erdevân serîr-i hükûmete câlis oldu (530).

Belâş'ın cülûsu akîbinde Romalılarla aralarına bürûdet düştüğünden Erdevân Nerva nâm sâhtekâr bir hâriciyye imdâd ile imparatoru korkutmak istemiş olduğu hâlde cülûsundan bir sene geçdikde fevt oldu (529).

Erdevân'dan sonra Pakur (Firûz) cülûs etdi. Selefinin Romalılar haklarındaki husûmeti buna mevrûs olup İmparator Dabomiyanus ile harb etmekde olan Dağıstan pâdişâhı Velibal ile bi'l-ittihâd oğlu Aksedar'ı Ermenistan'a hükümdâr nasb eyledi. Diğer oğlunu da velîahd etmek istedi ise de muvaffak olamaksızın vefât ederek Eşkâniyân'a sülâleden Hüsrev oturdu (515).

Hüsrev Aksedar'ı Ermenistan hükümdârlığından azl ve birâderi Partamser'i nasb eyledi. Aksedar İmparator Neron'a ilticâ ile Roma'dan i'âne olunan askeri alıp memâlik-i Fürse hücum ve Hüsrev'i tard ile taht-ı Eşkâniyân'a oturdu. Lakin müte'âkiben Roma'ya giderken Kilikya'da [321] vefât etmekle Hüsrev fırsat bulup tekrâr saltanat-ı Eşkâniyân'ı ele geçirdi. Çok geçmeden Hüsrev dahi fevt oldu (511).

Hüsrev'den sonra üçüncü Belâş ve onun vefâtıyla dördüncü Belâş cülûs eyledi (472).

Dördüncü Belâş Roma'nın tasdikiyle Ermenistan hükümdârı bulunan sehvesi tard ve kuvve-i askeriyye ile akrabasından Hüsrev'i yerine nasb etdi. Bu sebebdan nâşî Romalılarla Belâş aralarında harb açılıp Belâş ibtibâ gâlib ve sonra mağlûb olduğundan Romalılar Medâin şehrine kadar hücum ve yağmâ ve Eşkâniyân tahtına sülâleden hâric Erdevân nâmında birisini iclâs etdiler (430). Bir sene geçmeksizin Belâş-ı Râbi' Erdevân'ı tard ile saltanat-ı Eşkâniyân'ı be-tekrâr zabt etdi ise de müte'âkiben fevt oldu (430).

Bundan sonra ikinci Pakur cülûs edip ona da beşinci Belâş halef oldu (413).

Beşinci Belâş Romalılarla harbe kıyâm etmekle Romalılar galebe bu def'a Medâin şehrine yürüyüp yağmâ eylediler (406).

Beşinci Belâş'dan sonra altıncı Belâş cülûs eyledi [322] ise de birâderi beşinci Erdevân aleyhine kıyâm ederek memâlik-i Eşkâniyân'ın eyâlât-ı şimâliyyesi Erdevân yedinde kaldı. Bir hânedân-ı devlet beyninde inkisâm-ı mülkün hudûsu kuvvetin tenkîsini mûcib ve ihtilâf ise alâmet-i inkirâz olduğundan şu inkisâmı müte'âkib Erdeşîr bin Bâbek zuhûr etmekle devlet-i Eşkâniyân'ı imhâ ve Sâsâniyân Devleti'ni te'sîs etmiştir (396). Eşkâniyân Devleti'nin müddeti (482) senedir.

16

Sâsâniyân Devleti

Kable'l-Hicre Ba'de'l-Hicre

(29-396)

Sâsâniyân Devleti mülûk-i Fûrsün dördüncü tabakasıdır. Eşkâniyân Devleti'nin son vakitlerinde mütesâdif olduğu za'afdan istifâde eden ashâb-ı tagallüb mülûk-i tavâ'if şekline girip her birisi memâlik-i Eşkâniye tek bir cihetini yed-i istibdâdına almak ve devlet-i müşârûn-ileyhânın hükümdâr-ı ahîri bulunan Erdevân bunların re'isi bulunmuş idi. Sâsân sagîr evlâdından [323] Erdeşîr bin Bâbek nâmında bir çocuk şu mülûk-i tavâ'ifden İstahar hükûmetini zabt etmiş olan zâtın Darabgird vilâyetine vâlî ta'yîn eylediği Seri nâm-zâtın zîr-i terbiyesinde idi. Erdeşîr sinn-i rüşde bâliğ olduğu sırada Seri vefât etmekle yerine İstahar'dan başka vâlî ta'yîn ve irsâl olduğundan Erdeşîr Darabgird a'mâlinden Hubanan nâm mahale giderek silsile-i nesebini Keyâniyân Devleti mülûğüne isnâd ile saltanat-ı Fûrse istihkâkını iddi'â ve başına toplanan askerle memâlik-i Fûrsün vilâyet-i cenûbiyyesini istilâ etdi.

Erdevân ba'zı mertebe-i tehdîdâta teşebbüs etdikde Erdeşîr dinlemeyip askerle memâlik-i mezkûrenin vilâyât-i şimâliyyesini de zabta kıyâm eylediğinden tavâ'if-i mülûğün mezâliminden usanmış olan ahâlî takım takım Erdeşîr'e bî'at eylediler.

Erdevân şu belâ-yı nâgehe zuhûru ber-taraf etmek için asâkir-i külliye ile Erdeşîr üzerine yürüdü ise de Eşkâniyân makar-ı hükûmeti olan Rey şehri önünde telâkî-i tarafeyn vukû'uyla bi'l-muhârebe Erdevân maktûl ve askeri münhezim oldu.

Şu galebenin târihi olan ba'de'l-milâd (226) ve kablel-hicre (396) senesinde Erdeşîr bin Bâbek devlet-i [324] Sâsâniye hükümdârlığını bi't-te'sîs istiklâlini i'lân etdi.

Erdeşîr bin Bâbek Erdevân'ın ve memâlik-i Eşkâniyyeyi eyâdî-i inkisâma düşürmüş olan ashâb-ı tagallübün ellerinde bulunan bilâdın cümlesini istilâ ve tagallüb edenleri izâle ve ifnâ etdikden sonra bilâd-ı Rum'a tecâvüz ederek vaktiyle Keyâniyân Devleti'nin Asya'da mutasarrıf olduğu memâlikden Romalıların yedlerine geçmiş olan bilâdın hepsi kendisine â'id olduğunu bi'l-iddi'â şu maksadını tervîc için dört yüz neferden mürekkeb bir hey'et-i meb'ûsa intihâb etmekle meb'ûsan giderek o iddi'âyı dermeyân etdiklerinde İmparator İskender Sevirus şu

talebin reddiyle beraber asâkir-i külliye istishâb ve Erdeşîr üzerine hücum eyledi. İki asker yek-diğeriyle muhârebe ederek İskender gâlib ve Erdeşîr mağlûb oldu (389).

Bu galebe üzerine İskender cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn kıt'asında bulunan bilâdı yed-i istilâsına almışdır.

Erdeşîr şu acıyı yutamayıp kuvvetini derece-i kâfiyyeye eblâğ ve ba'de Rumlarla muhârebe etmek için hayli vakitler tedârikât-ı harbiyye ile iştiğâl eyledi ise de kazâ-i mâfâta muvaffak olamaksızın vefât eyledi (382).

[325] Erdeşîr'in vefâtında oğlu birinci Şabûr mesned-nişîn saltanat olup cûlûsuyla beraber irâde-i mülkiyenin tanzîm ve ıslâhına ihtimâm ve yedinde bulunan Hire havâlîsine mülûk-i Arab'dan Benî Lahmîyen denilen el-Münâzere'nin ceddi Amr bin Adî'yi vâlî ta'yîn etdikden sonra o zamâna kadar Hire ve Cezîre taraflarındaki Arablar aktâr-ı memâliğe dest-i hisârı itâleden hâli değil iken Amr'ın hükûmetinden sonra Arabların fesâdı ber-taraf ve memâlik-i Fûrsün etrafına değin cihât-ı müte'addidede mevcûd kabâ'ilin cümlesi Şabûr'un taht-ı itâ'atına dâhil olmuşdur.

Şabûr cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn bilâdından Rumların yedlerinde bulunan memâliğe hücum eylediğinden İmparator Gordiyen müdür-i umûr hükûmet olan Filib ile beraber asâkir-i kesîre bi'l-istishâb cezîre-i mezkûreye azîmetle tarafeynin müsâdemesi sırasında Filib Gordiyen'i katl ve imparatorluğu gasb etmiş olduğu hâlde Şabûr'a galebe edemediğinden cezireyi kâmilten devlet-i Sâsâniyyeye terk ile avdet etdi (378).

Şabûr bundan sonra Ermenistan'a giderek Eşkâniyân sülâlesinden orada bulunan Hüsrev'i i'dâm ve Ermenistan'ı [326] zabt ile Romalıların yedlerindeki Humus ve Antakiye'yi de istilâ eylediği cihetle o sırada Rum imparatoru bulunan Valariyan askerle bi'l-hücum cezîre-i mezkûreyi istilâ eyledi ise de Urfa kurbunda vukû' bulan muhârebede mağlûb ve esîr olduğundan bir müddet esîren muhakkar ve mu'azzeb oldukdan sonra Şabûr'un emriyle derisi yüzdürölüp ateş-gede-i Fûrse ta'lik olundu.

Şabûr bundan sonra Kilikya ve Suriye ve Kayseriye'yi yağma ve tahrib ile meşgûl iken Rumlara mensûb Tedmür hâkimi ve Arab şeyhi Üzeyne bin Semîda' Fırat kurbunda bi'l-muhârebe Şabûr'a galebe eylediğinden Şabûr mağlûben firâr ve bu hezîmetin acısını çıkarmaya muvaffak olamaksızın vefât etdi (351). Nişabur şehri Şabûr'un dârü'l-mülkü idi.

Şabûr'un vefâtında oğlu Hürmüz pâdişâh ve bir buçuk sene sonra fevt olup oğlu birinci Behrâm serîr-i hükûmete oturdu. Mânî-i Zındık bunun zamânında zuhûr etdiğinden Behrâm ibtidâ Mânî'nin mezhebini kabul ve sonra Negul ile onu i'dâm etmiştir. Amr bin Adî Behrâm zamânında fevt olduğundan oğlu İmrü'l-Kays yerine ta'yîn olunmakla Diyâr-ı [327] Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar vesâ'ir bâdiye-i Irak ve Hicâz'da bulunan Arablar hepsi İmrü'l-Kays'a itâ'at eylediler.

Behrâm'ın vefâtında oğlu Behrâm-ı Sâni cülûs eyledi (346). Behrâm cülûsundan biraz müddet sonra evkâtını ayş ü işrete ve zevk ü sefâhate hasr eylediğinden nizâm-ı idâre dûçâr hâle ve umûr-ı devlet mu'attal oldu. Bunun zamânında Rum İmparatoru Karus devlet-i Sâsâniyye aleyhine i'lân-ı harb ederek askerle cezîre-i mâ-beyne'n-nehreyn bilâdına hücûm Ktesifon ve Selevkiye (Selevkiye) şehirlerini zabt etmiştir.

Behrâm-ı Sâni bir gün şikârda iken bir vîrâne önünde oturup orada ötmekte olan iki baykuşun sadâlarını işitiyor idi. Yanında bulunan kırnâsından birisine “Şu kuşların lisânlarını bir bir âdem bulursa da ne söylediklerini bize haber verse idi” dedikde karînı “Kuşların söylediklerini ben anlıyorum. Emr eder iseniz sözlerini tercüme edeyim” söyledi. Behrâm “Söyle bakayım” demekle karînı “Bunların birisi erkek, diğeri dişidir. Birbiriyle izdivâc etmek istiyorlar. Dişi kuş erkekden cihâz olarak yirmi aded harâbe şehir talep ediyor. Erkek [328] kuş onun talebine mukâbil eğer Behrâm'ın müddet-i saltanatı uzar ise değil ki yirmi sana yüz harâbe şehir verebilirim” söylüyor dediğinden Behrâm'a mübtelâ olduğu gafletten intibâh gelmekle o günden sonra zakiyât ve lehviyâtı terk ile mehâm-ı saltanatı dest-i i'tinâyâ aldı. Adâlet ve himmetiyle memâliği ma'mûr ve zîr-i destânı ale'l-umûr idâresinden hoşnûd oldu. Mukaddemce Rumlara zabt etdileri bilâdı bi'l-istirdâd Rum himâyesinde bulunan Ermenistan hükümdârı Tirdâd'ı tard ile Suriye'yi de

tehdîde başladı ise de fevt oldukda yerine oğlu üçüncü Behrâm taht-ı hükümrânîye cülûs eyledi (329).

Behrâm-ı Sâlis şehenşâh unvânını ihrâz etmiş ise de cülûsundan bir sene sonra fevt ve yerine oğlu Narsi pâdişâh oldu (328).

Bunun zamânında Kayser Galiryus ordu ile memâlik-i Fürse hücûm ederek ibtidâ mağlûb ve sonra gâlib olmakla Narsi mâ-beyne'n-nehreyn ve Kavkad Dağı ittisâlindeki Ebirya ve Ermenistan kıt'aları beraber oldukları halde Dicle'nin cânib-i şarkîsindeki eyâletleri Rumlara terk etdi. Ve Narsi'nin vefâtında yerine oğlu ikinci Hürmüz oturdu (319).

[329] İkinci Hürmüz cülûsundan yedi sene sonra fevt olup evlâdı olmadığından zevcesi hâmile olmak cihetiyle rû'esâ-yı Fürs haml-i mezkûre intizâr ve bir oğlân çocuk tevellüd etmekle Şabûr bi't-tesmiye hükümdâr ittihâz etdiler (312).

Şabûr sinn-i rüşde bâliğ oluncaya değin umûr-ı saltanat vesâyetle irâde olundu. Hâl-i sabâvetinde Irak ve Cezîre'de bulunan Arablar ve bir taraftan Rumlar diğer taraftan bilâd-ı Sâsâniyyeyi yağmâdan mübâlağa gösterdiler.

Şabûr on altı yaşına girdikde zamân-ı irâdeyi yed-i iktidârına alıp bilâd-ı Bahreyn ve Diyâr-ı Rebî'a taraflarını pâymâl-i huyûl hasâr eden Benî Tağallûb ve Benî Bekr vesâ'ir kabâ'il-i Arabânî darb ve tenkîle ihtimâm ve der-dest ettiği Arabların omuzlarını hal' eyledi. Bunun için Zü'l-Ektâf diye mukallib olmuşdur.

Şabûr Arabların çölde medâr-ı cevelân ve ta'ayyüş olan kuyuları doldurup havâlî-i Irakiyyeyi ızrâr eden Arabları Anbar ve Kerh ve Sus taraflarına teb'îd etdi. Rum bilâdına hücûm ile ba'zı mahalleride istilâ etmişdir. Sincâr havâlîsinde vukû' bulan muhârebede Rumları bozup Nusaybin'i dahi muhâsara etdi ise de alamadı.

[330] Kayser ikinci Kostantin Şabûr'un tecâvüzâtını men' için bi'z-zât giderek hayli muhârebelerde bulunmuş olduğu hâlde galebe edemedi. Kostantin'den sonra Yulyanus Arabları dahi dâ'ire-i ittihâdına alarak külliyyetli askerle Şabûr üzerine hücûm ve galebe etmekle Musul'a kadar istilâ etdi. Mu'ahharen Şabûr'un bir

tarafdan tedârikât-ı azîmeye teşebbüsü ve diğer taraftan zararı da olan ahâlînin Rumlardan tazminât iddi'âsına kıyâm ve umûmîleri işi pek çok uzadığını gösterip Yulyanus'un ise mezkez-i devletce mesmû'î olan fesâdâtın izâlesi için uzun uzadıya Fürslerle uğraşacak vakti kalmadığından Nusaybin şehri ile Cezîre'nin ondan aşağısı Fürslerin ve Amid şehri Rumların yedlerinde kalmak ve Nusaybin ve havâlîsindeki Rumlar Diyârbekir'e nakl ve iskân edilmek üzere akd-i musâlaha eylediler. Yulyanus avdet ederken Şabûr ve Musul'dan Nusaybin'e kadar bi't-teşyî' şürût-ı musâlaha îfâ edilmiştir.

Yulyanus avdet etdikden sonra Şabûr yine râhat durmayıp askerle bi'l-hücûm Amid şehrini tahrîb ve yağmâ etmekle Rumlar külliyyetli askerle Cezîre kıt'asına gidip Medâin'e kadar zabt etmiş oldukları hâlde Şabûr bi'l-müdâfa'a [331] galebe ve Rum askerini münhezim ve perişân eyledikten sonra Narsi zamânında Rumların almış oldukları yerlerin i'âdesine ısrâr ederek memâlik-i Rumdan on beş kadar kal'e zabt etdi. On altı yaşında âhir-i ömrüne kadar taraf taraf besâletini teşhîr ve devletinin kuvvetini enzâr-ı âmmeye irâ'e ile ba'de vefât etdi (242).

Velâdet-i celîle-i Hazreti Peygamberî leyle-i mes'ûdunda münşak olan Eyvân-ı Kısra Şabûr'un binâ-gerdesidir. Kısra Sâsâniyân mülûğünün lakablarıdır ki bunlara ekâsire-i Fürs ve ekâsire-i Acem dahi derler.

Âmil-i Arab İmrü'l-Kays bin Amr Şabûr'un zamânında vefât ettiğiinden yerine oğlu Amr Arablar üzerine âmil ta'yîn olunmuştur.

Şabûr'un vefâtında oğlu sağır olmakla bir müddet umûr-i hükûmet-i niyâbet sûretiyle idâre olunup oğlu üçüncü Şabûr dört sene sonra taht-ı hükûmete iclâs eyledi (238).

Bu da zamânını sayd u şikâr ile imrâr ve şu hâle ısrâr ile vefât edip yerine karındaşı dördüncü Behrâm câlis oldu. Behrâm dahi hevâ ve hevesden başka [332] bir şey'e bakmadığından zamânında fâ'ideli bir iş görülmeksizin maktûl ve yerine oğlu Yezdicerd hükümdâr oldu (232).

Yezdicerd Rumlarla münâza'a çıkarmaksızın umûrunu idâre ve mülkünde Hıristiyanlığı muhâfaza eyledi. Lakin teb'ası hakkında tahammül olunamayacak

derecede zulüm gösterdiğinden Rumların tatyb-i kabulünü iltizâm-ı efkârıyla ihtiyâr eylediği mu‘âlemât-ı dil-nüvâzâne hakkındaki nefret-i umûmiyyeyi men‘ edemedi. Ve bir esbin depmesiyle fevt olup birâderi Behrâm-ı Gûr pâdişâh oldu (202).

Pederi hayatda iken Behrâm-ı Gûr’u terbiye için âl-i Münzir’den Hire meliği Nu‘mân’ın yanına göndermiş idi. Fürslerin Yezdicerd’den dil-gîr oldukları gibi Behrâm’ın dahi Arab terbiyesiyle büyüdüğü için cülûsuna râzı olmadıklarından Erdeşîr evlâdından Kistrâ’yı serîr-i hükûmete oturtular. Behrâm ise şecâ’atle muttasıf ve iktidârı eslâfına gâlib olduğundan Nu‘mân’ın terfîk ettiği otuz bin Arab atlısıyla dârü’l-mülke hücum eyledikde hem tehdîd hem de hüsn-i tedbir ile uzma-yı Fürse saltanatını kabul ettirdi.

Behrâm cülûsundan sonra memâliğini tamâmiyle dâ’ire-i inzibâta idhâl ve askerle Hind’e kadar azîmetle Hind pâdişâhının [333] mukâbeleye gönderdiği askeri perîşân ve istîsâl eyledi. Hind pâdişâhı kızını Behrâm’a tezvîc ile belâyı üzerinden def‘ etmekle Behrâm Hind’den döndükde Rum İmparatoru Seyodosyus aleyhine i‘lân-ı harb eylediğinden Rumlara galebe ve Ermenistan-ı şarkî dâ’iresini zabt ve istilâ etmiştir.

Behrâm sayd u şikârda olduğu hâlde esbi bir bataklığa ilişip çıkması mümkün olmadığından vefât ve oğlu Yezdicerd-i Sâni cülûs eyledi.

Yezdicerd Nasranîlere ateş-perestliği teklîf ile büyük büyük şiddetler gösterdiğinden Ermenîler bir azîm-i ihtilâl çıkarmakla teklîfinden sarf-ı nazar eylemiştir. Yezdicerd fevt oldukda küçük oğlu Hürmüz cülûs etdi (165).

Saltanat Yezdicerd’in oğlu Firûz’un hakkı iken Hürmüz’ün yed-i zabtına geçmesi Firûz’u istîfâ-yı hukûka mecbûr ettiğinden Firûz Türk hakânı Hoşnevez cânibinden bi’l-istimdâd aldığı askerle Hürmüz üzerine hücum etmekle Rey şehri önünde cereyân eden muhârebede galebe ve Hürmüz’ü katl ile hükûmet-i mevrûsesini zabt eyledi. Hürmüz’ün hükûmeti bir seneyi doldurmamıştır.

Firûz ba‘de’l-cülûs Rumlarla muhârebe ederek bir musâlaha-i [334] nâfi‘aya muvaffak oldu. Lakin cülûsu hâkân-ı Türkün i‘ânesiyle olduğu için memâlik-i Fürsde Türklerin nüfûzu Fürslerin tahammül edemeyecekleri bir dereceye vardıkdan başka

Türkler Horasan taraflarında ba'zı mahaller dahi istilâ eylediklerinden Firûz Hoşnevaz ile bozuşup aleyhine muhârebeye kıyâm etdi ise de asker münhezim ve kendisi esîr oldu. Hoşnevaz Firûz'u ba'zı şerâ'it ile ıtlâk etmiş olduğu hâlde Firûz be-tekrâr asker-i cem'iyle Hoşnevaz üzerine yürüdü. Muhârebede maktûl ve evlâd ü iyâl esîr olmuştur. Firûz'un maktûliyyetinden sonra Sicistan vâlîsi Ser-hudây'ın i'ânesiyle Belâş bin Firûz serîr-i hükümdârîye cülûs eyledi (134).

Belâş'ın küçük birâderi Kubâd hâkân-ı Türkten bi'l-isti'âne aldığı kuvve-i askeriyye ile karındaşının üzerine gelmekde iken Nişabur'a vusûlunda vefâtı haberini aldığından medâyine giderek taht-ı hükûmete oturdu (131).

Kubâd Mezdek nâm zındığın mezhebini kabul etmekle cülûsunun yedinci senesi hal' ve karındaşı Câmâsb iclâs eyledi (124).

Lakin mahlû'îyyetinin dördüncü senesi rü'esâ-yı Fürsden [335] Zehmihr'in himmetiyle be-tekrâr cülûs eylemiştir (120).

Bu def'aki cülûsunda Mezdek'e mensûb mezheb ashâbının si'âyetleriyle Zermihr'i öldürdüğünden hal' ile habs olundu. Vehyat'la pâdişâhının mu'âveneti ile üçüncü def'a olmak üzere be-tekrâr cülûs etdi (119).

Kubâd'ın şu cülûsundan sonra Amid şehri hakkında gösterdiği tecâvüzât-ı azîme Rum devleti bahsinde tafsîl olunacaktır. İnşâallâhu te'âlâ.

Kubâd bir vakit sonra Rey kurbunda bir muhârebe-i dâhiliyyede vefât edip oğlu Nûşîrevân pâdişâh-ı Fürs oldu (91).

Kubâd'ın üç def'a olan müddet-i saltanatı kırk sene ve müddet-i mezkûre dâhilinde olmak üzere birâderi Câmâsb'ın iki def'a hükûmeti sekiz senedir.

Nûşîrevân'ın cülûsu hadâset-i sinnine müsâdif olmakla ba'de'l-bulûğ İbâhiyye mezhebinin mûcidi olan Mezdek'i katl etmiştir. Rumlarla vukû' bulan muhârebeleri Rum devleti bahsinde yazılacaktır.

Nûşîrevân'ın müddet-i hükûmetinde gösterdiği adâlet ve hüsn-i siyâset hâlâ memdûhiyyetiyle iştihârını mûcib [336] olmuştur. Mülûk-i Fûrsün hüsn-i sîretle en makbûl pâdişâhı şu zâtdır.

Nâkil-i nûr-ı nübüvvet olan vâlid-i mâcid risâlet-penâhî Abdullâh bin Abdülmuttalib Hazretlerinin velâdetleri Nûşîrevân'ın cülûsundan yirmi dört ve zât-ı âlî Hazreti Peygamberî Efendimizin velâdet-i celîletü'l-menkabetleri kırk iki sene sonradır.

Nûşîrevân'ın zamân-ı hükûmetinden velâdet-i nebeviyye ve zuhûr-ı şevket-i İslâmiyyeye delâlet etmek üzere Mevabida'nın gördüğü rû'yâ ve inşikâk-ı Tâk-ı Kısra gibi vukû'a gelen alâmet-i garîbe velâdet-i aliyye-i risâlet-penâhî mebhasında tafsîl olacaktır. İnşâallâhu te'âlâ.

Nûşîrevân'ın vefâtında oğlu Hürmüz cülûs etdi (43).

Dördüncü Hürmüz zamânında Arablar, Türkler, Fûrs devleti aleyhine i'lân-ı harb ederek tazyîkât-ı azîme gösterdiler. Serasker Behrâm-ı Çûbîn nâm bâhadırın gayret ve besâletiyle Fûrsler Türklere galebe etmiş olduğu hâlde Behrâm hakkında rukabâsının gösterdikleri mu'âmelât-ı münâfıkâne üzerine Hürmüz'le aralarında husûmet kapısı açıldığından Behrâm uzmâ-i Fûrsün ittifâklarını dahi tahsîl etmekle Hürmüz'ün gözlerine mil [337] çekip kendisi hal' ve habs ile oğlu Hüsrev Pervîz'i cülûs ettirdiler (33).

Hüsrev Pervîz cülûs ettikten sonra Behrâm'ın umûr-ı hükûmetce olan gelebe-i nüfûzunu çekemediğinden tarafeyn cem' etdikleri askerle nehr-i Van kurbunda bi'l-muhârebe Hüsrev Pervîz bozulmakla belki pederi cülûs ettirebilir mülâhazasıyla bi-esîr-i serî' Medâin'e azîmet ve babasını bi'l-i'dâm Fırat'ı ubûr ederek Rum İmparatoru Moris'e dehâlet eyledi. Behrâm-ı Çûbîn Hüsrev'i kaçırdıkda taht-ı saltanata kendisi oturdu. İmparator Moris Hürmüz'ün Res'ül-ayn muhârebesinden inhizâmından sonra inde'l-musâlaha ta'ahhüd etmiş olduğu bir köyü vermek şartıyla bi'l-mukâvele Hüsrev'e altmış bin asker terfîk ve kızını da tezvîc eyledi. Hüsrev şu kuvvetle memâlik-i Fûrse doğru yürüdükde Behrâm-ı Çûbîn karşı

duramayıp cülûsunun ikinci senesi Türkistan'a firâr ve Hüsrev Pervîz be-tekrâr taht-ı hükûmete cülûs etdi.

İmparâtor Moris maktûl ve yerine Fokas câlis oldukta Hüsrev'in kâynbirâderi ve Moris'in oğlu Hüsrev'den isti'âne etmekle Hüsrev askerle memâlik-i Rum'a [338] pâymâl ede ede giderek İstânbul'u muhâsara eyledi ise de ahâlîsi gerek Moris'in oğlunu gerek Fokas'ı imparatorluğa kabul edemeyecekleri cevâb-ı kat'îyesini verip Herkel'i cülûs ettirdiler. Hüsrev buna hiddetle Antakiye, Kudüs, Suriye şehirlerini bi'l-istilâ oralardaki Hıristiyalar haklarındaki katli'âm ve kabr-i Mesîh'i ihrâk ile kelîsâları tahrîb ve salîbi ile de kâni' olmayıp Rumlara müte'allik olan Mısır taraflarına da bir büyük ordu sevk ederek Trablus ve bilâd-ı Nube'yi de yağmâ ettirdi.

Hüsrev Pervîz'in mu'âmelât ve tecâvüzât-ı mezkûresi üzerine İmparator Herkel cem' ettiği askerle bilâd-ı Fürse hücum ederek Nusaybin şehrini tazyîk ve Hüsrev Pervîz'in sevk eylediği askeri bozup perîşân eylediği ve Hüsrev ise bu mağlûbiyyetine tahammül edemeyeceği cihetle devlet-i Sâsâniyye tâbi' olan Horasan pâdişâhı Şehrâzâd nâm bahâdırı celb ve serasker ta'yîn ile Rumlar üzerine gönderdi. Şehrâzâd giderek Rumları târumâr Kostantinine'ye kadar ta'kîb ile rastgeldiği bilâd-ı Rum'u tahrîb etmekle Rumlar ehl-i kitab Fürsler mecûsî olmakdan nâşî Fürslerin [339] şu galebesi üzerine hazle-i Kureyş memnûn ve ehl-i İslâm mükedder olduklarından (*Elif lâm mîm gulibeti'r-rûm*)⁹⁴ âyeti kerîmesiyle çend sene sonra Rumların Fürslere galebe edeceklerini tebşîr buyruldu. Yedi sene sonra Rumlar be-tekrâr Fürsler üzerine hücum ederek mağlûbiyyet-i sâbıkanın acısını unutturacak derecede bir galebe-i azîmeye muvaffak olup Tikrit'den Nusaybin'e kadar olan mahalleri Fürslerin yedlerinden aldılar.

Hüsrev Pervîz zâlim ü gaddar ve mahbesinde kırk bine karîb mahbûs var idi. Müddet-i hükûmetinde bi-gayr-i hak on beş binden ziyâde âdem öldürmüştür. Nihâyet hükûmetinde tahaddüs eden ihtilâl dâhili arasında maktûl olup oğlu Şîrû'ye cülûs etdirildi (ba'de'l-hicre 7).

⁹⁴ Rum Suresi, âyet 1-2: Elif Lâm Mîm. Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar.

Hüsrev hayâtında her türlü servet ü ni‘mete mazhar olmuş ve şu‘arânın aşkta mesel add ettikleri Ferhâd’ın ma‘şûkası Şîrîn’i tezevvüc etmekle Kasr-ı Şîrîn’i bunun nâmına binâ etdirmişdir. Fahr-i âlem aleyhi’s-salatu ve’s-selâm Efendimiz Hazretleri mu‘âsır bulunan mülûkî din-i İslâma da‘vet buyurdıkları sırada Hüsrev’e de nâme-i hümayûn ısdâr buyurdıklarından Hüsrev nâme-i peygamberîyi şak etmekle keyfiyyet zât-ı âlî-i risâlet-penâhîye haber verildikde (*Allahümme mezzake külle [340] memzak*⁹⁵) buyruldu. Gerek Hüsrev gerek ahlâfının evrâk-ı nüfûz ve ihtilâllari parça parça olup az vakit içinde devletleri muzmahil olmuştur. Keyfiyyetleri kurûn-ı vustâ târîhini hâvî olan ikinci kitabda tafsîl olunacaktır. İnşâallâhu te‘âlâ.

Şîrû’ya Rumlarla akd-i sulh babasının Rumlardan almış olduğu elviye ve İsrâ ile salîbi Kayser Herkel’e i‘âde eyledi.

Şîrû’ya cülûsunun dokuzuncu ayında tâ‘undan fevt olduğundan oğlu Erdeşîr nâm tıfl-ı sağır iclâs edilmiş olduğu hâlde Rum ciheti seraskeri Şehrâzâd o aralık açılan ihtilâl haricîden bi’l-istifâde Erdeşîr cülûsunun altıncı ayında katl ederek kırk gün kadar hükûmeti istilâ etdi ise de Hüsrev Pervîz’in kızı Burandoht’un teşvîkiyle öldürölüp Burandoht iclâs edildi.

Bu da cülûsundan altı ay geçdikde fevt ve yerine cülûs eden sülâle-i ekâsireden Hoşneşid bir mâh sonra maktûl olup Hüsrev’in diğer kızı Azarmidoht cülûs etdi. Azarmidoht kendisine âşık olan Ferruh Hürmüz’ü öldürdüğünden cülûsundan bir ay sonra maktûlun oğlu [341] Rüstem askerle Medâin’e hücum ve Azarmidosht’u i‘dâm etdi.

Onun yerine cülûs eden Nûşîrevân’ın ahfadından Firûz birkaç gün içinde maktûl ve Hüsrev Pervîz evlâdından Farruhzâd Hüsrev hükümdâr oldukda Astahar’da muhtefî üçüncü Yezdicerd hurûc ve hücum ile taht-i Sâsâniyân’a oturdu (ba‘de’l-hicre 10).

Yezdicerd’in cülûsundan üç sene sonra Hazreti Ömer radiyallâhu anh efendimiz hilâfet-i seniyyeleri zamânında memâlik-i Fürse mücâhidîn-i İslâmın

⁹⁵ Kütüb-i Sitte, Buhari, İlm 7, 5919 : “Allahım hepsini paramparça et”

himmet-i şecî'âneleriyle zabt olunmaya başlanıp Hazreti Ömer'in şehâdetini müte'âkib Yezdicerd ihtilâs-ı fırsatla bilâd-ı Fûrsün ba'zılarını nez'e kıyâm eyledi ise de hicretin yirmi dokuzuncu senesi bilâd-ı Fûrsün hepsi memâlik-i İslâmiyyeye munzam oldu.

Yezdicerd memâliğinin cümlesi elinden müntezi' ve Fûrs devleti münkarız olduktan sonra firâr ve Merv'de bir değirmencinin hânesinde ihtifâ etmiş idi. Hicretin otuz birinci senesi değirmenci elbisesine tama'en kendisini öldürüp sülâle-i Sâsâniyân münkarız olmuşdur.

[342] 17

Fürslerin Avâ'id ve Mezhep ve Medeniyyeti

Avâ'id: Eski Fürsler sehâvet, sür'at-ı te'sîr ve zekâvet, kıtâlde ba's ve şiddet ile muttasıf idiler. Ma'mâfih büyüklerine ol kadar müdâhene ederler idi ki şu müdâhene her birisi re'îsinin abd-i memlûkî derecesine vardırırmış idi. Keyhüsrev'in zamânına kadar tezellül ve temellukleri bu sûretle cârî ve me'kûlât ve melbûsâtları tekellüfden âzâde ve ârî idi. Ondan sonra tezellül ve temellukları hod-bînliğe, elbiseleri akmişe-i harîriye, ukûd ve selâsil-i zehebiye ve huliyât-ı fâhireye ve me'kûlât-ı beytiyyeleri nefâise tebeddül ile beraber müte'addid nisvân ve cevârî istifrâş ve istihdâm eyledileri. Livâtayı da eski Yunanîlerden öğrendiler.

Fürsler şu tekellüfâta alıştıktan sonra ittisâf eyledikleri gurûr ve nahvet muhârebelerde her ne kadar batş ve şiddetlerini mûcib oldu ise de avâ'id-i kadîmelerindeki sadeliklerin fıkdanı cihetiyle sebâtları sadelik hâllerinde olduğu gibi kalmayıp muhârebelerinde mukâvemeteye devâm hiss eylediklerinde cem'iyet-i askeriyyeleri dağılır idi. Bi'l-ahere Yunanîlerin az asker [343] leri karşı büyük büyük orduları târumâr olduğu târîhlerden ma'lûmdur. Eski Fürsler pâdişâhlarını şems ve kamerin karındaşı bilirler idi. Mülûge ri'âyetleri ise secde edecek derecede idi. Teb'anın hiç birisi müstesnâ olmaksızın hepsi pâdişâhlarının abîdî add olunurlar idi.

İnsânları tatvîş ile harem dâ'irelerin tavâşî istihdâmı ibtidâ Fürs pâdişâhlarından vukû' buldu.

Fürslerce günlerin en mübâreği yevm-i vilâdetleri idi. Yevm-i mezkûr behr-i sene hulûl etdikçe zengin olanlar esb, deve, öküz gibi büyük ve ağniyâdan değil ise küçük hayvânât boğazlayıp herkes hâline göre ihtifâl ve ziyâfet tertîb eder idi.

İnsânların görecekları bir mahalde tükürmek ve kay ve bevl etmek Fürslerce menâhî ve muharremâtıdan ma'dûd idi. Yolda birbirlerine rast geldikleri vakit neseb ve şerâfetce akrân olanlar yek-diğerinin ağzını ve tefâvütleri azca ise yanaklarını öperler idi. Münzele cihetiyle pek dün olanlar büyüklere tesâdüf etdiklerinde dizleri üzerine yere çöküp ta'zîm gösterirler idi.

[344] Fürs â'ilerinde evlâdı çok olanlar nazar-ı devletde makbûl ve muhterem idiler. Bu takımlar her sene pâdişâhlarının ihsânlarına mazhar olarlardı. Oğulları beş yaşına vardıkda ahlâklarının tehzîb ve cür'etlerinin tezyîdini mûcib olacak sûretle terbiye edilir ve yirmi yaşına vardıklarında ata binmek, ok atmak, yalan söylememek misillü ahvâl ile meziyet-i iktisâb etmesine sa'y olunur idi. Şâyed oğulları çocuk iken vefât eder ise babaları ünsiyet-i mütemâdiyeden te'essür ve hüzne tesâdüf etmemek için hiçbir çocuk sinn-i bulûğa varmadıkça babasına gösterilmez idi. Şu müddet zarfında her türlü terbiyeleri nisvâna â'id idi.

İşlemesi memnû' olan şeyler eski Fürslerce tekellümü dahi memnû' idi. Yanlarında ma'îbâtın büyüğü yalan söylemek ve ondan sonra kîsi istikrâz etmek idi. Bir şahısta cüzzâm yâhûd baras illetlerinden birinin zuhûru şemsin zıddı olan vizrî irtikâbında neş'et eder i'tikâdında idiler. O illetlerden bir ile me'lûl şahsı medînelere duhûldan men' ve onunla ülfet ve ünsiyeti kat' ile memleketlerinde bulunan gurebâdan birinde öyle bir illet zuhûr etse derhâl tard ve teb'id ederler idi.

[345] Fürslerin şâyân ibâdet gördükleri enhâra tükürmek ve bevl etmek ve elleriyle su alıp iğtisâl eylemek i'tikâdlerinde harâm idi.

Emvât haklarındaki mu'âmeleriyle çoğu mechûldür. Fakat cenâzeleri kuşlara tenkîd ile kelblere ısırttıkları ve bu mu'âmeleyi ba'de'l-icrâ mevtânın cesedini bâl mûmu ile tılâ edip ba'de defn etdikleri ma'lûmdur. Fürsler karıncaları, yılanları, muzırr böceklerle hayvânları öldürmekle müftehir idiler.

Mezhep: Ehl-i İslâmın bilâd-i Fûrs'i feth etdikleri zamâna kadar Fûrsler Mecûsi idiler. Şu mezhebin vâzı'-ı aslîsi Minûçehr ve i'tikâdlarına göre mezhep Zerdâşt (yâhûd Zerâdeşt) idi. Mezheb-i mezkûr ashâbı zamânın vâcibü'l-vücûd ve gayr-i mahdûd olduğuna herşeyden mukaddem bir illet-i evlâya mu'tekad idiler. Şu illetden hayr u şerr denilen iki illetin iştikâkına kâ'il olup hayra (Aura Mazda) ve şerre (Ehriman) ıtlâk eylediler. Aura Mazda'yı masdar-ı hayr, Ehriman'ı masdar-ı şer ittihâz ederler idi. Ba'zen şu iki illetin birisi diğerini nâkız olur ve illet-i hayr ervâh-i sâliha ve beşer ile behâ'im-i nâfi'ayı, illet-i şer ervâh-ı şerîre ve hayvânât-ı [346] muzırrayı halk eder diye i'tikâd ederek Aura Mazda'yı nura, Ehriman'ı zalâma teşbîh etmişler idi. Sâha-i kevn ve mekânı şu iki illet arasında ma'reke-i kıtâl ve nizâ' i'tibâr edip illetlerin birisine mensûb olanlar ba'zen diğerine gâlib gelir derler idi.

İnsânın öldükden sonra sa'âdeti ve şekâvetini ve şu sa'âdet ve şekâvet hayâtındaki meksûbât-ı fi'liyyelerinden neş'et edeceğini ve sa'id olanların na'im-i uhreviyye ile mütena'im eşkiyânın ma'âdin-i mezûbe ateşleri içinde mu'azzeb olacaklarını kabul ederler idi.

İnsân kuvve-i cesediyyesiyle ervâh-ı şerîreyi mukâvemet edeceğine ve amel-i hayırda şiddet-i azmin lüzûmuna mu'tekad olup mallarının öşür ve zekâtını edâ etmek, hademe-i dini muhterem tutmak, hayvânât-ı muzırrayı öldürmek muktezâ-yı mezhepleri idi.

Zerdâşt'ın kanûnu hükmünce zevi'l-kurbi olanlardan izdivâc etmeleri lazım add olunur idi. Mal ve servetlerinin teferrukdan muhâfazası için gurabâdan kız almakdan memnû' idiler. Karındaş kız karındaşını, baba kızını, oğlu anasını istifrâş [347] edebilir idi. Bu adetçe kabîhayı sonraları ta'dîl etmişlerdir.

Mezheplerinde mezhep add etdikleri Zerdâşt'a mensûb Eştât yâhûd Neştât nâmıyla mevhum on iki mücelled kitabları ve şu kitabların Zend nâmıyla bir tefsîri var idi. Arablar zındîk lafzını bundan ahz eylediler.

İllet-i ûlâ olan ilâh-i vâhid birisi nûr diğeri zulmet olmak üzere iki melâke halk eylediği ve sâha-i âlemde tabî'at-ı mahlûkdan gölge gibi olup şürûr-ı mezkûre

emvâtdan dahi ayrılamayacağı ve melâke-i şürûr ba'de'l-mevt ashâbıyla beraber zulmet ve azâbda, melâke-i nûr ve sa'âdetde muhalled olacakları akîdesi kitab-ı mezkûr mündericâtındandır.

Zerdâşt'dan mukaddem Mecûsîlerin heykeller yok idi. Dağlar, tepeler üzerlerinde ve ağaçlar arasında güneşe ve ateşe taparlar. İ'tikâdlarında ilâhın meskeni afitâb ve nâr-ı harâret ve nûrca afitâba müşâbih olduğu için bulutlu ve yağmurlu zamânlarda mizâc-ı felek ibâdetlerine mâni' olmamak maksadıyla Zerdâşt'ın emri üzerine heykeller binâ ve icâd ve şu heykellerde [348] hiçbir vakit söndürülmemek ve sönmemek üzere ateşler îkâd eylediler.

Namâzları üç vakte münhasır idi ki birisi şemsin tulû'unda diğeri zevâlinde öbürü de gurûbunda idi.

Muktedâ-yı mezheb add etdikleri Minûçeher semâya su'ûd ederek nazar-ı ilâhî ile mahfûz olmak üzere bir sehâbe-i lâmi'a derûnunda temekkün eylediği zamanda idiler. Kible-i ibâdet ittihâz eyledikleri ateşi Minûçeher zamânında beri mukaddes add eder her vakit ihmâdını devâm ile intifâdan muhâfazada bulunur idi. Şemsin tulû'unda mezhepleri hükmünce şemse secde ederken karşılarında ateş bulunması Fürslerce vücûbâtından ve kibleleri olan ateşi ağızlarıyla üflemek ve yelpâze kullanmak ve nefesleri ateşin sönmesine sebep olmamak için hademe-i dinleri nikâbsız ateş önüne varmak memnû'âtından idi. Şu ateşlerde isti'mâl eyledikleri odunların gayet pek ve kabukları soyulmuş olması şart mu'teber idi. Şâyed heyâkilin birindeki mukaddes ateş söner ise diğeri heykeldeki mukaddes ateşlerden be-tekrâr îkâd olunması vâcib olup îtiyâdî olan ateşlerden [349] ateş-gedelere celb-i nâr etmeleri ve onunla heykelde ateş-i mukaddes îkâdî câ'iz değil idi.

Birisi i'tidâl-i rebî'i diğeri i'tidâl-i harîfiye mahsûs iki bayrâmları var idi ki birincisi Nevruz diğeri Mihricân (Harîf) tesmiye Zerdâştî Minûçeher neslinden ve enbiyâdan add ederler idi. Mezheb-i mezkûre Hind Mecûsîlerine Fürslerden intikâl eyledi.

Ulûm ve me'ârif: Fürslerce ulûm ve me'ârifçe Keldanîlerin vârisleri idiler. Onlarda olan ulûm tamamıyla bunlara müntakil olmuşdur.

Şu ulûm ile beraber ferâ'iz-i diniyye ve şerâyi'-i siyâsiyye ve edebiyyelerine mahsûs başkaca kitapları ve mûsîkîde, şî'irde, ulûm-ı tabî'iyede, tıbbce hendesede mâhiretleri var idi.

Sanâyi': Eski Fûrslerin san'atları ekincilik ve üzüm bağları, zeytin, incir ağaçları gibi meyve bahçeleri gars ile mi'mârlık, terzilik, mutallâ elbise i'mâli, nisâcet, kuyumculuk ve ezhâr ve eşcâr tasvîri misillü işlerden ibâret idi.

Lugât: Fûrslerin eski lisânları Zendiyye idi ki Zerdâşt'ın kitabı bu lugâtla yazılmış idi. Şu lisân [350] Sanskirît lugâtında ma'dûddur. Lisân-ı mezkûr yanlarında mukaddes olduğundan Berâhime-i Hind aralarında hâlâ bâkî ve isti'mâl eyledikleri Fârsî-i kadîm lisânı lugât-ı Ariyye ve Sâmiyyeden mahlûtdur. Lakin şimdiki Fârsî lisânı Sâsânîler zamânlarından beri müs'tamel olup lisân-ı mezkûre sonraları pek çok elfâz-ı garîbe karışmıştır.

[351] Fihrist

Sahîfe

(Mukaddeme)

4	İlm-i Târîh-i Medenî
15	Coğrafyaya Mûte'allik Ma'lûmât
22	Jeoloji
41	Arhiyoloji (Arkeoloji)
48	Cins-i Beşerin İnkisâmı
54	Tavâ'if-i Beşeriyyenin Yer Yüzünde Sûret-i İntişârı
60	Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı

66	Tevârîh-i Müsta‘mele Hakkında Ma‘lûmât-ı İcmâliyye (Birinci Kitab)
74	Hilkat-ı Âlem
77	Cân kavmi ve İblis
78	Halk-ı Âdem (a.s)
80	Hübût-ı Âdem
82	Kâbîl ve Hâbîl
83	Vefât-ı Âdem ve Havâ [352]
84	Şît (a.s)
85	İdrîs (a.s)
86	Nûh (a.s)
88	Tûfân-ı Nûh
90	Tebelbül-i El sine
92	Hûd (a.s)
93	Sâlih (a.s)
97	İbrâhîm (a.s)
103	Lût (a.s)
105	İsmâ‘îl (a.s)
107	İshâk (a.s)
108	Ya‘kûb ve Yusûf (a.s)
121	Hızır (a.s)

122	Eyyûb ve Zülkifl (a.s)
125	Şu‘ayb (a.s)
127	Mûsâ ve Harûn (a.s)
136	Yuşa‘ (a.s) ve Benî İsrâ’il’in Hükâm Devri [353]
140	Şemo’el (a.s)
142	Mülûk-i Benî İsrâ’il Devri
142	Tâlût
145	Davûd (a.s)
146	Süleymân (a.s)
148	Yehûdâ Hükûmeti
150	Benî Dâvud’dan Ayrılmış Benî İsrâ’il Hükûmeti
152	İlyâs ve Elyesa‘ (a.s)
153	Mülûk-i Benî İsrâ’il’in Bakiye-i Ahvâli
155	Yehûdâ Hükûmetinin Bakiye-i Ahvâli
159	Yûnus (a.s)
161	Zekeriyâ ve Yahyâ ve İsâ (a.s)
	(İkinci Kısım Asya)
166	Asya Kıt‘asının Coğrafyası
173	Asya-yı Kadîme
176	Mezopotamya ve Merbûtâtı Coğrafyası
187	Babil Memleketi Coğrafyası İle Arhiyolojisi (Arkeolojisi) [354]

203	Babil Memleketi Târîhi
220	Babil'in Mezhep Avâ'id ve Medeniyyeti
228	Asuriye Memleketi Coğrafyasıyla Arhiyolojisi (Arkeolojisi)
243	Asur Memleket-i Kadîmesi Târîhi
257	Asur Devlet-i Ahîresi
276	Asurîlerin Mezheb ve Avâ'id ve Medeniyyet-i Sâ'ireleri
280	Fürs Kıt'ası ve Coğrafyası
286	Pîşdâdiyân Devleti
290	Med Devleti
309	Eşkâniyân Devleti
322	Sâsâniyân Devleti
342	Eski Fürslerin Avâ'id ve Mezhep ve Medeniyyeti

Sayfa	Satır	Hata	Sevâb [355]
17	3	(1120)	(1220)
23	1	hezverlerinin	hüner-verlerinin
47	3	arhiyojîlerin	arhiyolojîlerinde
50	11	dudadakları	dudakları
75	3	ve an bir	ve on bir
79	10	olandan	olundukdan
99	13	mü'essir	müte'essir

113	9	birincisiye	birincisine
125	6	es-selâm	aleyhi's-selâm
136	8	nehri	nehri
141	3	dûrûnunda	derûnunda
145	2	müşâr	müşârün-ileyh
154	14	Hoşea	hükümdâr-ı ahîr Hoşea
163	7	Zeyâkir'yi	Zekâriyâ'yı
168	7	ahâyî	ahâlîyi
177	3	ve bâdiye-i Arab	ve cezîretü'l-Arab'dır
180	4	çalmağyarak	çağlayarak [356]
188	7	pek ma'mûr	pek büyük
268	13	hamdârî	hükümdârî
271	1	istimdad	istimdâd
274	3	mâ-beyne'n-nehr	mâ-beyne'n-nehreyn
296	8	hükûmete	hükûmetine
297	15	tezevvüh	tezevvüc
304	9	Bergama	Bergama'ya
312	4	cezîrîre	cezîre
318	18	Kıyçak'a	Kıyçak'a
325	4	el-Münâzare'nin	Münâzare'nin
338	18	Kostantinine	Kostantiniye

345	20	behâhim	behâ'im
347	1	bu adetce	bu âdât

SONUÇ

Topluluk halinde yaşayan insanların meydana getirdiği kültür ve medeniyet, ekonomik hayat tarihin konusunu oluşturur. Bununla birlikte dil ve edebiyat, din, arkeoloji, jeoloji, antropoloji, coğrafya, sanat, hukuk, mimari kısacası maddi manevi her şey tarihin konusu kapsamındadır.

Tarih, geçmiş tecrübelerden yararlanmak, geçmişten günümüze kadar yaşanmış siyasi ve kültür olay ve olguları aktarmak için önem arz etmektedir.

Türk edebiyatında XIV. yüzyıldan itibaren kültür ve siyasî tarihini aktarmak için çok sayıda manzum ve mensur tarihî kitaplar kaleme alınmıştır.

XIX. yüzyıl tarih kitaplarından biri Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik Mir'ât'ül-İber adlı eseridir. Eser, kâinatın yaratılışından başlayarak Asya, Afrika, Avrupa kıtası ve İslam tarihini barındırması açısından önemlidir. Bu çalışmamız Mir'ât'ül-İber adlı eserin birinci cildini kapsamaktadır. Saîd Paşa eserinin sunum yazısında eserini vatana hizmet etmek maksadıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Birinci cilt diğer umumî tarih kitaplarında farklı olarak içinde tarih, coğrafya, arkeoloji, jeoloji, ırk ve dil tasnifinin yapıldığı mukaddime bölümüyle başlamaktadır. Bu bölümde tarih, coğrafya, arkeoloji ve jeoloji bilimlerinin tanımı, değerlendirilmesi, batı ve doğu dünyasındaki gelişimi hakkında bilgilere yer vermiştir. Ayrıca jeoloji bilimi ile ilgili bölümde dünyanın oluşumu hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Irkları, Gövy'e'nin taksimiyle Kafkasî (Beyaz) Moğolî (Sarı), İsyobî (Siyah) olmak üzere üçe ayırmıştır. Bir kaynaktan doğan diller, nesillerin çoğalmasıyla dillerde farklılıklar meydana gelmiş, Turâniyye, Aryâniyye, Sâmiyye ismiyle üç dil ailesine ayırmıştır. Saîd Paşa eserinde hicri takvimi esas almıştır.

Eserin birinci bölümü kâinatın yaratılışından başlayarak peygamberler hayatı ve İsrailoğulları hakkından bilgi vermiştir. Bu bölüm peygamberler tarihi hüviyetindedir. Bu bölümde müellif Kuran-ı Kerim ve Tevrat'tan, İbn-i Esîr, Ebü'l-

Âliye, Ebü'l-Fidâ, İbn-i Haldûn gibi İslam âlimlerinden yararlanmıştır. Eserin ikinci bölümünde Asya kıtası, Mezopotamya bölgesi, bu bölgede kurulan Babil, Asur, Keyâniyân, Eşkaniyân, Pişdâdiyân, Sâsâniyân devletlerine yer verilmiştir. Bu eserin önemli yönlerinden biri Saîd Paşa eserinde yer verdiği devlet ve milletlerin sadece siyasi olayları anlatmakla kalmamış, bu devlet ve milletlerin coğrafya, arkeoloji, sanat, kültür, medeniyet, mezhep, ilim ve gelirlerine de yer vermiştir. Asur ve Babil devleti ile ilgili bölümde Saîd Paşa Diorodos, Heredot, Birossus, Batlamyus, Strabon gibi bilginlerden yararlanmıştır. Babil devleti ile ilgili bölümde 1845 senesinde İngiliz Ravlinson tarafından bulunan Babil padişahı Buhtunnasr'a ait bir yazının tercümesine yer verilmiştir. Ayrıca batı dünyasının yapmış olduğu kazılar ve araştırmalarda elde edilen bilgilere de yer verilmiştir. Saîd Paşa, eserin bazı bölümlerinde yer yer anlatım akışı içinde ek bilgilere yer vermiş, ayrıca bu akış içinde kendi düşüncelerini de dile getirmiştir. Eserin dili, eserin bölümlerine göre değişiklik göstererek sade bir dille yazılmıştır. Arapça ve Farsça tamlamalara sıkça yer verilmiş, konulara göre ayet ve hadislerden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda Saîd Paşa'nın Mir'ât'ül-İber eserinin birinci cildinin ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmaktadır. Zengin bir içeriğe sahip eserin, hem edebiyat hem de tarih sahasında yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

- ADSOY, Şerefettin, “Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.7, s. 327-344
- AKA, İsmail, “**Aksarayî**”, İslam Ansiklopedisi, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- ARSLAN, Mustafa Uğurlu, “Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası’nda Saîd Paşa ve Süleyman Nazif’in İzleri”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s. 7-17.
- ARSLSN, Mustafa Uğurlu, CİĞA Özkan, TURA Zekii DEMİR Şeyhmus, **Dişârbekirli Divân Sahibi Şairler**, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020,
- Ali Emîrî Efendi, **Esâmî-i Şu‘arâ-yı Âmid**, (haz. Galip Güner-Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003.
- ARGUNŞAH, Mustafa, UÇAR Melek, “Anadolu’da Yazılan İlk Eserlerden Aksayarlı Mahmud’un Kıssa-yı Yusuf Adlı Mesnevisi”, **Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, S.7, s. 1-14.
- ATALAY, Mehmet, “Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniyye’sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.27, s.145-154.
- AYDOĞAN, Saliha, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara 2007.
- AYDOĞAN, Saliha, **Dişârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü’l-Edeb**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, C.2, Işıl Matbaası, İstanbul 1960.
- BİLTEKİN, Halit, “Vak’a-nüvis Mehmed Râşid Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.3, Sayı.11, s.162-171.

BORAN, Uğur, **Diyarbakırlı Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü'l-Emsâl**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017

Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C.2, Meral Yayınları, İstanbul, 1972.

CİĞA, Özkan, “Diyarbakırlı Mehmed Saîd Paşa’nın Bibliyografyası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s. 1-6.

DEMİROĞLU, Ayla, “**Behçetü't-Tevarih**”, İslam Ansiklopedisi, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

Diyarbakırlı Saîd Paşa, **Mir’âtü'l-İber**, C.1, Karabat ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1888.

UZUNDAL, Edip, “19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.2, s.108-128.

ERDOĞAN, Kenan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı**, Tekin Matbaası, Manisa 2004

ERDOĞAN, Kenan, “Klasik Mi'raciyyelerden Farklı Bir Mi'raciyye: Said Paşa Ve Mi'raciyyesi”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.163-185.

Harman, Ömer, Faruk, “**Buhtunnasr**”, İslam Ansiklopedisi, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992.

Harman, Ömer, Faruk, “**Yâfes**”, İslam Ansiklopedisi, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, C.3, Ankara 2002.

İSEN, Mustafa, Bir Biyografi Ustası Olarak Gelibolulu Mustafa Âlî, Gelibolulu Mustafa Ali Çatıştayı Bildirileri, **Türk Dil Kurumu**, Ankara 2014.

İSEN, Mustafa, **Şair Tezkireleri**, Grafiker Yayınları Ankara 2011.

KADIOĞLU, İdris, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler Ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi’nin Yazdığı Nazireler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.1, s.1-12

KALA, Ayşenur, **Tevarih-i Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013.

- KEMALOĞLU, Muhammet, “Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, C.2, s.1-38.
- KILIÇ, Atabey, “Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı’nın Neşri Üzerine Notlar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.27-41.
- KOÇOĞLU, Turgut, “Said Paşa’nın “Tahmîd’i Üzerine Düşünceler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.42-62.
- KUZGUN, Şaban, “**Hâm**”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C.15, İstanbul 1997.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “**Âlî Mustafa Efendi**”, İslam Ansiklopedisi, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, C.3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- MEHMET, İpşirli, “**Naîmâ**”, İslam Ansiklopedisi, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006.
- NAKIP, Tahir, **Osmanlı Devleti’nde Geç Dönem Târîh-i Umûmiler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.14, s.55-62.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “**Aşıkpaşazâde**”, İslam Ansiklopedisi, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “**Ramazân-zâde**”, İslam Ansiklopedisi, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003.
- ÖZDEMİR, Rukiye, “Razamân-zâde’nin Târîh-i Nişancı Pâşâ İsimli Eserinin Umumi Tarihlerle Tesirleri”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, S.38, s.546-579.
- ÖZGÜL, İbrahim, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin Tarihçiliği ile Devlet Adamlarına ve Olaylara Bakışı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.22, s.97-109.
- SAMİ, Şemseddin, **Kâmus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞAHİNER, Yakup, Mustafa Naîmâ Efendinin Hayatı, Tarihçiliği ve Eseri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme, **Anasay**, S.1 s.85-100.
- ŞANLI, Bilal, Osmanlı Dönemi, **Diyarbakırlı Dîvân Şairleri**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013.

- ŞEKER, Mehmet, “Müsâberetü’l Ahbâr’a göre Anadolu Selçuklu Müesseselerine Bir Bakış”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi**, S.3, s. 67-72.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, KARTAL, Ahmet, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergah Yayınları İstanbul 2013.
- TAKVA, Hava Nur, **Naîmâ’ya Göre Osmanlı Devleti’nin Siyasi Yapısı**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim, Konya 2017.
- TANYILDIZ, Ahmet, “Saîd Paşa’nın Nuhbetü’l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.86-95.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Faik Reşad, **Eslâf**, Haz. Emrah Aydemir, FatihÖzer,2019,[https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0\(08.05.2020\)](https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0(08.05.2020)).
- TAŞPINAR, İsmail, “**Sâm**”, İslam Ansiklopedisi, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.
- TUĞLUK, İbrahim Halil, “Saîd Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.15, s.96-105.
- YASTI, Mehmet, “Nişancı Mehmet Paşa’nın Tevârîh-i Âl-i Osmân Adlı Eserinin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde Bulunan Nüshası Üzerine”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.25, s.137-149.
- YAVUZ, Kemal, Saraç, Yekta, **Âşık Paşazâde Osmanhoğulları’nın Tarihi**, Koç Kültür Sanat, İstanbul 2003.
- YAVUZ, Eren, **Diyarbakirli Mehmed Said Paşa-Tabsıratü’l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.
- YILDIRIM, Yüksel, “Bir Devletin Kuruluşu Üzerine Anlatı: Âşıkpaşazâde Tarihi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.9, s.323-330.
- ZEHTABİ, Muhammed Taki, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.